MSMEs may be part of

Special mechanism on cards to me

Bill No. 3/07-08

168.

2008-0334

1464

रसतरंगिणी of सदानन्द with the commentary प्रसादनी of पं० हरिदत्त शास्त्री - Edited by कविराज नरेन्द्रनाथ मित्र - pinholes in the margin and the Index pages and neatly repaired.

2/e, Lahore, 1992 Vikram era.

(40)

has to be increased marginally.. The move is aimed at addressing the severe shortage of funds for the MSE sector which has pro-

to lure pros

ॐ

रसतरङ्गिणी ।

श्रीमद्दैवज्ञरत्न पण्डित जीवानन्दशर्मतनूजेन
सदानन्द शर्मणा विरचिता ।

आयुर्वेदाचार्य श्रीहरिदत्त शास्त्रिणा कृतया
प्रसादनी व्याख्यया समुद्भासिता च ।

सेयं
लवपुरीय मित्रौषधालयाध्यक्षवर्यैः
श्रीमद्भिः कविराज नरेन्द्रनाथ मित्रमहोदयैः
प्रकाशिता ।

द्वितीयं संस्करणम्

[विक्रमाब्दाः १९९२] [मूल्यं [redacted]

लवपुरीय नवयुगमुद्रणालयाध्यक्षवर्यैः
श्रीभीमसेन विद्यालङ्कार महोदयैः
स्वकीये मुद्रणालये सम्मुद्रिता ।

ॐ

समर्पणम्

गुणिगणभूषण
परमविचक्षण
लब्धसुशिक्षणकीर्तेः ।
प्रणयपरीक्षण
सदयनिरीक्षण
मधुरमनोहरमूर्तेः ॥
मित्रकुलोद्भव
सज्जनवैभव
वैद्यविकत्थितबुद्धेः ।
रसनिगमोदित
सुबहुपरीक्षित
मार्गकृतेशाविशुद्धेः ॥

श्रीमत्परमपूज्यायुर्वेदार्णवकर्णधारशिरोमणेः
श्रीगुरुवर्य कविराज नरेन्द्रनाथ मित्रमहोदयस्य
करकमलयुगले
समर्प्यते
इयं
रसतरङ्गिणी

तथा च—

यदेव सततं मया ह्यधिगतं भवद्भ्यः पुरा
तदेव खलु साम्प्रतं बत समर्पयेयं कथम् ।
तथापि विनयानतो लघुनिबन्धरूपेण तत्
भवद्धृदयतुष्टये किमिव नार्पयेयं मुदा ॥

भूमिका

अयि आयुर्वेदार्णवकर्णधारधुरीणाः ! रसनिगमपारावारपारीणाः !! प्राणाचार्यशिरोमणयः !!! विदिततरमेवैतत्सर्वेषां तत्र भवतां भवतां यत्सुरभारतीसाहित्यस्य गौरवास्पदभूतासु रसमूलिकाशस्त्राभिधेयासु तिसृष्वपि चिकित्सासु रसचिकित्साया एव प्राधान्यम्। अत एव आमनन्त्येवं वृद्धवैद्याः—

"उत्तमो रसवैद्यस्तु मध्यमो मूलिकादिभिः।
अधमः शस्त्रदाहाभ्याम्"

अपि च रसचिकित्सकचूडामणिना श्रीगोपालकृष्णेन रसेन्द्रसारसंग्रहनामकस्वसंगृहीतग्रन्थोपक्रमेऽपि समर्थितमस्य प्राशस्त्यम्। तथाहि—

"अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः।
क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः॥"

एतावतैवास्या रसचिकित्सायाः प्राशस्त्यमध्यवसीयते यदियमादिदेवेन महादेवेन शतसहस्रपद्यनिबद्धसंहितात्मकतया सर्वप्रथममाविष्कृतेति।

अपि च समुपेयसुखावहपदार्थप्रधानभूतस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्योपजनकत्वेन कियदुपादेयत्वमस्येति सुधीभिरेव भिषग्भिरवधेयम्।

पुरुषार्थचतुष्टयोपजनकत्वं चास्य सुविदितमेव सर्वेषां वैद्यविद्याविदाम्। तथा हि-निःशुल्कौषधदानरोगिनिरीक्षणादिना आर्तत्राणरूपः, सन्निपाताद्यात्ययिकामयेषु प्राणप्रदत्वेन नवजीवनदानरूपश्च धर्मः, प्रचुरार्थराशिशालिनां धनपतिविरुदभाजां चिकित्सनेन अर्थोदयः, निरुक्तरीतिसमुपार्जितधनेन कामश्च समुल्लसतीति निर्विवादम्।

आयुर्वेदाङ्गभूतस्य रसशास्त्रस्य मोक्षाभिधायकत्वं च रसार्णवादिप्राचीनार्षग्रन्थेषु षड्दर्शनादिविलक्षणलक्षणतया प्राधान्येनैव प्रतिपादितम्। मन्यन्ते च प्राचीना रसायनाचार्याः प्रधानप्रयोजनं रसशास्त्रस्य मोक्षावाप्तिसाधनम्। तथाहि—

श्रीदेव्युवाच—

त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमशेषमवधारितम्।
यदि तेऽहमनुग्राह्या यद्यहं तव वल्लभा॥

श्रीभैरव उवाच—

साधु साधु महाभागे ! साधु पर्वतनन्दिनि !।
साधु पृष्टं त्वया देवि ! भक्तानां हितकाम्यया॥
अजरामरदेहस्य शिवतादात्म्यवेदनम्।
जीवन्मुक्तिर्महादेवि देवानामपि दुर्लभा॥
पिण्डपाते च यो मोक्षः स च मोक्षो निरर्थकः।
पिण्डे तु पतिते देवि ! गर्दभोऽपि विमुच्यते॥
षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने।
करामलकवत्सापि प्रत्यक्षं नोपलभ्यते॥
देवानामपि देवेशि ! दुर्लभं पिण्डधारणम्।
किं पुनर्मानुषाणां तु धरणीतलवासिनाम्॥
तेन पिण्डो महादेवि रक्षणीयः प्रयत्नतः।
....॥

यावन्न हरबीजं तु भक्षयेत्पारदं रसम् ।
तावत्तस्य कुतो मुक्तिः कुतः पिण्डस्य धारणम् ॥

(रसार्णव प्रथमः पटलः)

श्रीमद्भगवद्गोविन्दपादाश्चैवमामनन्ति—
इति धनशरीरभोगान् मत्वाऽनित्यान्सदैव यतनीयम् ।
मुक्तिस्तस्य ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे ॥
स्थिरदेहोऽभ्यासवशात् प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् ।
प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुनर्भववासदुःखानि ॥
नहि देहेन कथंचिद् व्याधिजरामरणदुःखविधुरेण ।
क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्मं तद् ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥
अस्मिन्नेव शरीरे येषां परमात्मनो न संवेदः ।
देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद् ब्रह्म दूरतरम् ॥
तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमम् ।
दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥

(रस० हृ० त० प्र० अ०)

अस्याश्च रसचिकित्सायास्तन्त्रकाराः—श्रीशङ्कर-नन्दीश्वर-भैरव-ब्रह्म-विष्णु-दत्तात्रेयप्रभृतयो देवाः, अगस्त्य-कपिल-भालुकि-व्याडि-मत्तमाण्डव्यादयो महर्षयः, चन्द्रसेन-लङ्केश-विशारद-भास्कर-सुरसेन-रत्नकोश-स्वच्छन्दभैरव-मन्थानभैरव-काकचण्डीश्वर-नरवाहन-कापालिक-रसेन्द्रतिलक-सुरानन्द-यशोधन-गोमुख-नरेन्द्र-मैथिल-स्कन्द-भगवद्गोविन्दपादप्रभृतयः प्राचीना रससिद्धाः, नागार्जुन-भैरवनाथ-सोमनाथ-सिद्धनाथ-आदिनाथ-चर्पटीनाथ-गोरक्षनाथ-मत्स्येन्द्रनाथादयश्च प्रसिद्धा बहवो रससिद्धाः समजायन्त ।

रसतन्त्रेषु च—रसेन्द्रसंहिता—दत्तात्रेयसंहिता—अगस्त्यसंहिता-नासत्यसंहिता-गोरक्षसंहिता-रुद्रयामलतन्त्र-महारसायनतन्त्र-कामधेनुतन्त्र-दत्तात्रेयतन्त्र-सिद्धलक्ष्मीश्वरतन्त्र—ऊम्पटतन्त्र—स्वच्छन्दभैरवतन्त्र—मन्थानभैरवतन्त्र-काकचण्डीश्वरतन्त्र—हरीश्वरतन्त्र—महादेवतन्त्र—नागार्जुनतन्त्र—बालतन्त्र—चन्द्रसेनसिद्धान्त-लङ्केशसिद्धान्त—कपिलसिद्धान्त—ब्रह्मसिद्धान्त—रसरत्नाकर-रसरत्नप्रदीप—रसपारिजातप्रभृतयोऽसङ्ख्या रसग्रन्थाः श्रूयन्ते नाममात्रेण सांप्रतम् ।

हन्त ! यस्या रसविद्याया इतः सहस्रवर्षपूर्वं भारतेऽपरिगणनीया आचार्याः ग्रन्थाश्च लब्धप्रतिष्ठा लब्धप्रचाराश्च आसन् तस्या एव अङ्गुलिगणनीया ग्रन्था दृष्टिसरणिमुपयान्तीति महान् खेदः । रसतन्त्राचार्याश्च न दृश्यन्ते नाममात्रेण क्वापि । उपलब्धरसतन्त्राणामप्यतिदुर्बोध्यतया विरला एवोपलभ्यन्ते तदर्थज्ञा रसवैद्याः । ये केचन रसायनाचार्यम्मन्या रसवैद्याः क्वचिद् दृश्यन्ते ते रसतन्त्रार्थजातं स्वकीयं पैतृकं धनमिति मन्यमानाः देशजात्यादिसाम्यभेदजनितमात्सर्यमलकलुषितस्वान्ताः पठनकर्मणि व्ययीकृतानेकवर्षेभ्योऽनन्यभक्तेभ्यः शिष्येभ्योऽपि गोपयन्त्येव । कुतश्चित् समधिगतनिशाशकलोऽपि मूषिकश्चिकित्सकत्वेनात्मानं सम्भावयतीति लोकश्रुतिं प्रत्यक्षीकारयन्ति ।

अपि च इदानीन्तना ये केचन वैद्याः प्राचीनाचार्यप्रणीतान्यपि पुस्तकानि कुतश्चित्स्वगृहाद्वा समधिगच्छन्ति तानि सूर्यदेवमपि नोपदर्शयन्ति किं पुनर्मुद्रणालयान्।

हन्त ! यस्यायुर्वेदशास्त्रस्य विविधदेशागत ऋषिमहर्षिसिद्धाचार्यसम्मेलन साहाय्येनैव पुरा प्रादुर्भावः समजनि, सम्मिलिता ऋषयः सिद्धा आचार्याश्च समस्तविश्वमङ्गलकाम्यया स्वानुभवपथमुपगतमायुर्वेदतत्वं निरवशेषं सदसि समभिधाय आयुर्वेदकल्पतरुं प्रत्यहमुत्तरोत्तरमतिवेलं परिपोषयामासुस्तस्यैव साम्प्रतिकी कीदृशी दुरवस्थेति परं परिभवस्थानं भारतीयभिषजाम्।

इमामेव दशामवलोकयद्भिः श्रीमद्भिर्गुरुवर्यैः कविराज नरेन्द्रनाथमित्र महोदयैराज्ञापितोऽहं पद्यनिबद्धग्रन्थं स्वानुभूतरसशास्त्ररहस्यं भारतीयभिषजां करकमलेषु उपायनीकर्तुम्।

एतादृशदुष्करकर्मणि अशक्तस्यापि मादृशस्य मन्दमतेः गुर्वादेशस्य शिरोधार्यतया कृतोऽयं प्रयत्नश्चेद् भारतीयभिषजां किञ्चिदप्युपकारजातमुपजनयेत्त दात्मानं सफलपरिश्रमं मन्येयम्।

अस्मिंश्च ग्रन्थे पारदस्य स्वानुभूता अष्टावेव संस्काराः प्रतिपादिता न तु स्वानुभवपथबहिर्भूताः सर्वे (अष्टादश) संस्काराः। अस्यां च रसतरङ्गिण्यां क्वचित्पूर्वाचार्यपद्धतिरेवानुसृता क्वचिच्च नव्यरसायनतन्त्रोक्तसिद्धान्ता एवानुमता मया। तथाहि—

"गन्धाश्मगैरिकाशीसकाङ्क्षीतालशिलाञ्जनम्।
कङ्कुष्ठं चेत्यपरसाश्चाष्टौ पारदकर्मणि॥"

इत्यत्र पूर्वाचार्यैरुपरसत्वेन स्वीकृतानां गैरिककाशीसाञ्जनकङ्कुष्ठानां मध्ये गैरिकं लोहांशविशिष्टतया, काशीसं च रूपान्तरीभूतलोहांशसमन्वितत्वेन, उपधातुषु परिगणितं ग्रन्थेऽस्मिन्। अञ्जनञ्च सीसकादिधात्वंशमिश्रितत्वेन मिश्रकधातुषु परिसङ्ख्यातम्। कङ्कुष्ठश्च वनौषधिविशेषतया नेह प्रदर्शितम्।

"कम्पिल्लश्चपलो गौरीपाषाणो नवसादरः।
कपर्दो वह्निजारश्च गिरिसिन्दूरहिङ्गुलौ॥
मृद्दारशृङ्गमित्यष्टौ साधारणरसाः स्मृताः।
रससिद्धिकराः प्रोक्ता नागार्जुनपुरःसरैः॥"

इत्यत्र नागार्जुनादिभिः सिद्धैः साधारणरसत्वेन समाम्नातानां कम्पिल्लनवसारकपर्दवह्निजारगिरिसिन्दूरमृद्दारशृङ्गानां मध्ये कम्पिल्लो वनौषधिविशेषतया साधारणरसेषु न परिगणितः (परित्यक्त एव, निघण्टुग्रन्थैरेव तत्प्रतिपादनीयत्वात्)। नवसारश्च क्षारविशेषात्मकतया इह क्षारविशेषेषु निर्दिष्टः। कपर्दश्च मृतजलजन्तुकीकसविशेषतया जान्तवपदार्थेषु पृथक् परिगणितः। वह्निजारस्तु जन्तुविशेषजतयापि प्रायशो रसौषधेष्वप्रयुक्तत्वात् नेह प्रदर्शितः। गिरिसिन्दूरमृद्दारशृङ्गे च सीसकधात्वात्मकतया उपधातुषु परिगणिते।

"ताप्यं च विमला तुत्थं कांस्यं पित्तलकं तथा।
सिन्दूरं शैलनिर्यासः स्मृताः सप्तोपधातवः॥"

इत्यत्र उपधातुत्वेन समाम्नातानां कांस्यपित्तलशैलनिर्यासानां मध्ये कांस्यं ताम्रवङ्गांशमिश्रितत्वेन, पित्तलं ताम्रयशदांशमिश्रितत्वेन, शिलाजतु च लोहादिधातुमिश्रितत्वेन मिश्रकधातुषु परिगणितम्।

क्वचिच्च रसतन्त्रनिर्दिष्टानां मृगश्रृङ्गसमुद्रफेनादिकानां शोधनमारणादिविधानत्वात् वराटकादिजान्तवपदार्थसमतया जान्तवपदार्थेषु समाम्नानं विहितम्। तथा च प्राचीनरसागमेषु सामान्यतया प्रतिपादितानां विषोपविषाणां तत्तद्रसेषु प्रधानाङ्गतया सुसूक्ष्मभावेनावश्यज्ञातव्यतया च पृथगेव परिगणनं कृतं सविस्तरं गुणनिरूपणपूर्वकम्।

क्वचिच्च प्राचीनरसतन्त्रेषु नाममात्रेणाप्यश्रुतानां नव्यरसायनतन्त्रप्रसिद्धानां निम्बूकाम्ल-टङ्कणाम्ल-सोरकाम्लीयरजत-आरनालीयकसीसकद्रव-गन्धकाम्लीययशदादीनामत्युपयोगिनां विषयाणां सन्निवेशः कृतः।

अपि च रसोपरसधातूपधात्वादिकानामवश्यप्रतिपत्तव्याः स्वानुभूताः शास्त्रसंमताश्च मात्राभेदाः, गुणाः, पूर्वाचार्यैरनिरूपिता विशिष्टा गुणाः, सद्यो व्याधिहराः शास्त्रदृष्टाश्चामयिकप्रयोगा निर्दिष्टास्तत्र तत्र निर्व्याजम्। इहोक्ताश्च रसोपरसादिकानां शोधनमारणादिविधयः प्रायशः स्वानुभूताः सुखसाध्या एव वा सविस्तरं तथा प्रतिपादिता यथा सुकुमारमतयोऽपि शास्त्ररहस्यमधिगन्तुं शास्त्रोक्तक्रियाज्ञानायासेनैव साधयितुं प्रभवेयुः।

एतद्ग्रन्थनिर्माणे श्रीमद्भिर्गुरुवर्यैः कविराज नरेन्द्रनाथ मित्रमहोदयैर्यन्महत्साहाय्यमनुष्ठितं तदुपकारभारं वहामि सादरमवहितचेतसा। यच्च मदीयपरमसुहृद्भिर्विद्यालङ्कारविरुदविभूषितैः श्रीजयदेवशर्म्ममहोदयैः मुद्रणपत्रसंशोधनादिकर्मणि साहाय्यं सम्पादितं तदपि कृतज्ञतापूर्वकमभिनन्दनीयम्।

अन्ते तु—

वर्णयोजकदोषेण त्वज्ञानाद्वा प्रमादतः।
कुत्रचित्स्खलनं जातं वर्णान्यत्वादिरूपकम्॥
संशोधयन्तु सततं सन्तस्तदनुकम्पया।
स्खलनं यच्च कुत्रापि स्यान्मे पूरुषदोषतः॥
सयुक्तिकं सूचनीयं श्रीमद्भिस्तद्विशेषतः।
द्वितीयमुद्रणावृत्तौ तत्सर्वं शोधयिष्यते॥

इति निवेदयति—

भिषजां वशंवदः

सदानन्दशर्म्मा

घिल्डियालोपाह्वः।

ख्रिष्टार्कदिने १
विक्रमाब्दाः १९८१

प्राक्पठनीयम्

सन्तः ! प्राणाचार्य्याः ! प्राणकामाश्च ! भारतीये रसायनशास्त्रे नवीनं पदमादधाना रसतरङ्गिणीयं सद्भिषजां प्रथमदर्शनत एव परं प्रमोदमातन्वानाऽनितरसाधारणरसगुणविचारणकारणादपारमानन्दाधिकारमतानीत् ।

तस्याः प्रथमं संस्करणमुदारचरितैर्गुणगृह्यैर्भिषग्वरैस्तत्र तत्र विशिष्टायुर्वेदविद्यालयेषु पाठ्यत्वेनाङ्गीकृतमपरैश्च जिज्ञासुभिरहमहमिकयेवात्मसात्कृतमिति भूयोऽपि भूयसीमावश्यकतामपरसंस्करणस्यान्वभूम ।

अत्र च द्वितीयेऽस्मिन् संस्करणे तत्र तत्र बहुत्र कठिनदुरूहस्थलेषु निगूढरहस्यप्रसादनी विषमस्थलव्याख्या निवेशितेति जिज्ञासुच्छात्राणां परं प्रमोदस्थानम् । किञ्च मूलेऽप्यत्र बहुत्र पूर्वसंस्करणापेक्षयोपयोगियोगाधिक्यमस्ति मननीयम्, विशेषतो यथा "तलसिन्दूरम्" "शुक्रशोधिगन्धयोगः" "मल्लमारणविधिः" "स्वर्णमारणप्रकारे पञ्चमे वैशेष्यम्" "कासीसमारणप्रकारः" इत्यादि । प्रसादन्यान्तु बहुत्र रहस्योद्घाटनम्, पारदावशिष्टदशसंस्कारसंक्षिप्तसमुल्लेखः, अन्तर्धूमवालुकायन्त्रप्रकारः, गन्धकविशेषयोगाः, मल्लभस्मयोगः, इत्यादयोऽनेके सूक्ष्मेक्षिकासमीक्षणीयाश्चापरे विशेषाः भावुकमनोमोदावहाः सन्त्येव ।

अपि च एतावता कृतेऽपि प्रयत्ने भ्रमप्रमादादिस्वाभाविकास्मदीयदोषहेतोर्जायमानं स्खलनं चेत् शोधनीयं सुधीरैः ।

इति निवेदयति—

भिषजामनुग्राह्यो

हरिदत्तः शास्त्री

आयुर्वेदाचार्यः ।

सूचना—४४ पृष्ठे पारदसंस्कारविवेचनशेषे व्याख्यायां प्राचीनोक्तपञ्चविंशतिपारदबन्धविशेषाः प्रत्यक्षप्रक्रियातीतप्रायाः प्रायो नातीवोपयुक्ता इति हेतोर्वक्तुमिष्टा अप्युपेक्षिताः साम्प्रतम् । सत्यवसरे तान् कृत्वा प्रत्यक्षप्रायप्रकारान् प्राप्य च पिनाकिप्रसादं प्रार्थ्यमानं प्रकाशयिष्याम इति ।

तरङ्गानुक्रमणिका

ॐ

रसतरङ्गिणी

श्री कंसमर्दिन्यै नमः ।

अथ रसशालाविज्ञानीयः प्रथमस्तरङ्गः

गणेशमुखचुम्बिनी सुरकदम्बकादम्बिनी
दयारसतरङ्गिणी दनुजसङ्घसंहारिणी ।
अघव्रजविडम्बिनी हरकुटुम्बिनी सन्ततं
भवत्वमरवन्दिता मम हृदन्तरालम्बिनी ॥१॥

ज्योतिःशास्त्रमहाम्भोधिकर्णधारं नमाम्यहम् ।
जीवानन्दं तु पितरं मातरञ्च सरस्वतीम् ॥२॥

काहं विमूढधिषणः क च सूततन्त्र-
माकुण्ठितामलधियामपि यत्र बुद्धिः ।

प्रसादनी

ध्रुवोऽखिलनमस्कृतः स्थिरतनुश्च यत्साधकः
समस्तगुणमण्डितो जगति यन्नियुक्तो बलिः ॥
यतोऽतनुरपि स्मरस्तनुयुतोऽनिरुद्धस्थितिः
स नोऽवतु समन्ततो मुरहरस्तथा पारदः ॥१॥

अथ खलु रसतन्त्रविविदिषा मुह्यन्मनुजमानसमलमोषिणीं रसतरङ्गिणीमाविष्करिष्यन्नाचार्यः सम्भावितप्रत्यूहव्यूहापोहाय शिष्टाचारानुमितस्मृत्यनुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकम्मङ्गलमाचरन् स्वेष्टदेवतामुपश्लोकयति-गणेशमुखचुम्बिनीत्यादिना पृथ्वीवृत्तेन। गणेशः विघ्नहरः, तस्य मुखं चुम्बतीति, सुतवत्सलतया, गणेशः पार्वतीसुतः इति पौराणिकस्मरणात् । अत्र चादौ गणेशनामकीर्तनमपि माङ्गलिकमित्यपि रहस्यम् । सुरकदम्बः देवसमूहः तत्र कादम्बिनी सामूहिका प्रधानभूतेति यावत्, दया करुणा एव रसस्तस्य तरङ्गिणीव अत्यन्तदयायुक्तेति यावत्, दनुजसङ्घो दैत्यसमूहस्तस्य संहारिणी विनाशिका, अघव्रजः पापसमूहः तस्य विडम्बिनी अपहरणशीला, अमरवन्दिता देवैः स्तुता, नमस्कृता च, हरकुटुम्बिनी शिवस्यार्धाङ्गिनी, सन्ततं निरन्तरं ममहृदन्तरालम्बिनी मानसमध्यस्थायिनी भवतु इत्याशीःप्रार्थनम् ॥१॥

ज्योतिःशास्त्रेत्यादिना पित्रोर्नमस्कारः ॥२॥

सत्यं तदेतदपि तत्र तथापि यत्नः
साफल्यमेष्यति गुरोरनुकम्पयायम् ॥३॥
य इह गुरुसमीपे यत्नतोऽब्दत्रयेण
रसनिगमनिगूढग्रन्थितत्वावबोधः ।
अपि च गुरुरहस्यः कर्ममार्गोऽप्यकारि
सरलमधुरपद्यैर्ग्रथ्यते वै स एव ॥४॥
प्राचीनेषु दुरूहेषु रसतन्त्रेषु मुह्यताम् ।
सन्दिग्धास्वतिकष्टासु रसपाकक्रियासु च ॥५॥
पदे पदे विशेषेण नित्यं व्यामोहितात्मनाम् ।
ग्रन्थसम्पद्विहीनानां स्वल्पाध्ययनसम्पदाम् ॥६॥
इदानीन्तनबालानां स्वल्पेन समयेन तु ।
सुखतः प्रतिपत्त्यर्थं प्रयत्नोऽयं कृतो मया ॥७॥
घिल्डियालोपसंज्ञेन सदानन्देन शर्मणा ।
निबध्यते महायत्नादियं रसतरङ्गिणी ॥८॥

गुर्वनुकम्पासामर्थ्यं प्रकटयन् स्वाभिमानमपाकरोति क्वाहमिति-विमूढधिषणः मुग्धबुद्धिः अहं क्व? अमलधियां निर्मलमतीनामपि यत्र सूततन्त्रे बुद्धिः आकुण्ठिता स्यादिति शेषः, तादृशं सूततन्त्रं पारदसाधनशास्त्रं च क्व? अहो वैषम्यम्। अपिः यद्यप्यर्थे, यद्यपि तदेतद् वैषम्यं सत्यं तथापि तत्रायं यत्नः रसतरङ्गिणीनिर्माणरूपः गुरोरनुकम्पया साफल्यमेष्यति ॥३॥

ननु क्रियमाणोऽयं भवद्यत्नो रसयोगसंग्रहफल एवेति कृतं प्रयत्नेन, तादृशसंग्रहाणां बाहुल्यात् इति चेत्तत्राह, य इहेति—यत्नतः शिष्यधर्मपालनपरतया रसनिगमे रसशास्त्रे निगूढाः यत्नलभ्याः ये ग्रन्थयः आवरणसामान्याद् गुप्तरहस्यस्थलानि, तेषां यः तत्वावबोधो मर्मज्ञानं गुरुसमीपे मया अकारि, अपि च गुरुणा बोधितं रहस्यं यस्य तादृशः, कर्ममार्गः रचनात्मकः क्रमोऽपि अकारि स एव सरलमधुरपद्यैः सुखेनैवार्थज्ञापकैः मधुरैश्च श्लोकैः ग्रथ्यते, नतु संग्रहमात्रमिति भावः ॥४॥

अथ ग्रन्थानुबन्धचतुष्टयं दर्शयति विशेषकेण—प्राचीनेष्विति-दुरूहेषु कष्टलभ्यतत्वेषु, रसतन्त्रेषु रसहृदयतन्त्रादिषु, मुह्यतामाकुलानाम्, सन्दिग्धासु स्फुटनिश्चायकवर्णनारहितासु अतएव अतिकष्टासु बहुसमारम्भाल्पफलासु रसपाकक्रियासु पारदादिर्दारणमारणव्यापारेषु, पदे पदे इति बाहुल्याभिप्रायेण। स्वल्पेन समयेन तु इति तुर्विशेषार्थे, यदयमेव प्राक्तनतन्त्रेभ्यो रसतरङ्गिण्यां विशेषो यावता परिमितकालमप्येतदध्ययनं जिज्ञासुमनःसु रसरहस्यमाधातुमलमिति । तदेतदाह सुखतः प्रतिपत्त्यर्थमिति-प्रतिपत्तिः ज्ञानम्, महायत्नात् गुर्वनुकम्पासहायविशिष्टाद् यत्नात् इत्यर्थः ॥५-८॥

रसतरङ्गिण्याः परिचयः ।

सशिलापि निराघाता सनागापि भयोज्झिता ।
सुखावगाहा बोभूयादियं रसतरङ्गिणी ॥९॥
ससत्वापि निराबाधा सघोषापि स्थिरक्रिया ।
सुखावगाहा जयति भृशं रसतरङ्गिणी ॥१०॥

रसवैद्यस्य प्रशंसा ।

तत्तत्संस्काररीत्या सपदि रसवरः शोधितः स्यान्न यावद्
यावद्वा मारितः स्यात्सकृदपि न रसो नो कृता स्याद्बुभुक्षा ।
यद्वा नैवाभ्रसत्वं खलु कृतमथवा जारितं वा सुवर्णं
प्राणाचार्यः क तावद्भवति हि भिषजां मण्डले मण्डनीयः ॥११॥
कृतिरियमिह दोषैराचिता स्यान्मदीया
यदि तदपि न धीरैः काप्युपेक्षा विधेया ।
कृमिशतपरिपूर्णा कण्टकाकीर्णकाया
स्वनसि नहि नरेन्द्रैरर्प्यते केतकी किम् ॥१२॥

रसशाला ।

विमलोपवनप्रदेशगां रमणीयां जलयन्त्रशोभिताम् ।
कमनीयगवाक्षसंयुतां जनबाधारहितामसंकुलाम् ॥१३॥

अथ रसतरङ्गिण्या अलौकिकत्वं ध्वनयति युग्मकेन सशिलापीति—लोकोपलब्धा हि तरङ्गिणी नदी शिलापाषाणयुता चेदाघातविशिष्टा, ससर्पा च भयप्रदा, जलजन्तुसमन्विता चेत् प्रविष्टपुरुषप्राणहरा च, सजलशब्दा चञ्चला च, इयन्तु सह शिलया मनःशिलया उपलक्षितापि निराघाता सङ्घट्टनवर्जिता, सनागा सीसकयुतापि भयोज्झिता निर्भयसाधना, ससत्वा अभ्रकादिसत्वयुतापि निराबाधा प्राणबाधारहिता, घोषः कांस्यं तद्युतापि स्थिरक्रिया निश्चितगुणसाधना च, सेयमध्यापकाध्येतॄणां सुखावगाहा सरसवर्णनायुक्तत्वेन सुखप्रवेशा भृशं अत्यर्थं बोभूयात् आस्तामित्याशिषः । जयतीत्यस्याः सर्वोत्कर्षो बोधितः ॥९-१०॥

अथ चिकित्साप्रधानपादं रसवैद्यं प्रस्तौति स्रग्धरया, तत्तदिति—मारणं भस्मत्वापादनं, बुभुक्षा पारदस्य धात्वादिग्राससामर्थ्यं एतावता च पारदसंस्कारादि जारणान्तं कर्म भिषग्भूषुणावश्यं ज्ञातव्यमिति ध्वनितम् ॥११॥

अथ दोषैकदृष्ट्या नेयमुपेक्षणीयेति दृष्टान्तयति कृतिरियमिति—दोषभरितापीयं मत्कृतिः धीरैर्नोपेक्षणीया, इति नात्राधीराः प्रार्थ्यन्ते तेषामुपेक्षणस्वभाववत्त्वात्, यतः कृमिशतैः पूर्णा अथच कण्टकव्याप्तशरीराऽपि केतकी नरेन्द्रैः किं स्वनसि स्वकीयनासिकायाम् नार्प्यते? अपि त्वर्प्यत एव। तथाच विधूय पुरोभागितां गुणैकग्रहिलैर्भव्यैर्भाव्यमिति भावः ॥१२॥

निखिलौषधवर्गमण्डितां रससिद्धेश्वरचित्रभूषिताम् ।
विपुलाखिलसाधनान्वितां रसशालां विदधीत शोभनाम् ॥१४॥

रसशालायां कर्मविभागः ।

शङ्करं पूर्वदिग्भागे स्थापयेद्भिषजाग्रणीः ।
आग्नेये वह्निकार्याणि याम्ये प्रस्तरकृत्यकम् ॥१५॥
शस्त्रकृत्यन्तु नैर्ऋत्ये क्षालनादीनि वारुणे ।
वायव्ये शोषणं शस्तमुत्तरे यन्त्ररक्षणम् ॥१६॥
निदध्यादीशकोणे तु रससाधनमूलकम् ।
मुख्योपकरणं तत्तन्नित्यकृत्यसमागतम् ॥१७॥

रसशालायां उपकरणद्रव्याणि ।

द्रोणीरूपा वर्तुलाश्च खल्वाः पाषाणनिर्मिताः ।
आयसाश्चापि संग्राह्यास्तद्योग्याश्चैव मर्दकाः ॥१८
काचमृत्काष्ठलोहादिनिर्मितानि बहूनि च ।
पात्राणि कारयेद्धीमान् यत्नतः पात्रमानवित् ॥१९॥
सन्दंशिका कर्तरी च तथा शूर्पमुदूखलम् ।
चालनी वह्निमित्रा च स्थापनीया प्रयत्नतः ॥२०॥
दोलायन्त्रादिकानाञ्च सामग्रीं निखिलामपि ।
सुरक्षिते प्रदेशे तु स्थापयेद्भिषजाग्रणीः ॥२१॥
सुदृढा विविधाकाराः कूपिकाः काचनिर्मिताः ।
सपिधानाः सिद्धरसस्थापनाय समाहरेत् ॥२२॥

अथ साधनप्राथम्यादुपक्रमो रसशालायाः विमलेत्यादि वियोगिनीवृत्तयुगलेन—विमले उपवनप्रदेशे स्थापितां, उपवनस्य औषधिसुलभताजनकत्वात् रजोधूमादिबाधारहितत्वात् रम्यत्वाच्च। औषधव्याघातभयात् जनबाधारहिताम्, असङ्कुलां असङ्कीर्णाम्, निखिलौषधवर्गेण रसक्रियोपयोगिभेषजसमूहेन, रससिद्धेश्वराः श्रीशङ्करादयः, तेषां चित्रैः भूषितां श्रद्धाप्रोत्साहनहेतोः। स्पष्टमन्यत्॥१३-१४॥

अत्र च कर्मसौकर्यार्थं दिग्भेदेन रसशालायां कर्मविभागमाह शङ्करं पूर्वदिग्भाग इति—शङ्करो रससाधकेष्टतमः, शङ्करप्रियं इत्याचार्यगुणेषूक्तेः। वह्निकार्याणि अष्टोप्रभृतीनि, प्रस्तरकृत्यं खल्वपेषणादिकम्। याम्ये दक्षिणस्याम्, वारुणे पश्चिमायाम्॥ अन्यत् सुगमम्॥१५-१७॥

प्रसङ्गादुपकरणद्रव्याणि—द्रोणीरूपाः नौकाकाराः, वर्तुलाः गोलाः, तद्योग्याः खल्वसमानोपादानाः। सन्दंशिका वस्तुदृढग्रहणसाधनम्, चालनी औषधादिशोधनी "तितउ" इति ख्याता, वह्निमित्रा मूषा, सुरक्षिते रजः-

विविधानि सुरूपाणि पित्तलादिकृतानि च ।
मानयुक्तानि वै वैद्यस्तुलायन्त्राणि रक्षयेत् ॥२३॥
मसृणान्यतिनूत्नानि कागदानि सितानि तु ।
रसौषधप्रदानार्थं प्रशस्यन्ते भिषग्वरैः ॥२४॥
वन्योत्पलानि काष्ठानि तुषादीनि तृणानि च ।
शिखित्रान् कोकिलांश्चापि रक्षयेद्भिषजां वरः ॥२५॥
यच्चान्यदुपयोगि स्याद् देशकालाद्यपेक्षया ।
तत्तत्संस्थापयेत्तत्र रसकर्मविशारदः ॥२६॥
प्रत्यहं कारयेद्धीमान् शालायां मार्जनादिकम् ।
भृत्यैः कर्मसु निष्णातैः सदाऽऽतङ्कनिवृत्तये ॥२७॥

परिचारकलक्षणम् ।

सोद्यमाः सत्यवक्तारो निर्लोभाः शुचयः परम् ।
शूराः पथ्याशिनो ग्राह्याः भिषग्भिः परिचारकाः ॥२८॥

रससिद्धानां नामपरिगणनम् ।

श्रीशङ्करो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरवः ।
मन्थानभैरवः शम्भुर्ब्रह्मा विष्णुश्च भास्करः ॥२९॥
कापालिकश्च लङ्केशो ह्यगस्त्यो नरवाहनः ।
नागार्जुनो नरेन्द्रश्च काकचण्डीश्वराभिधः ॥३०॥
मत्तो माण्डव्यगोविन्दौ नागबोधिर्विशारदः ।
यशोधनो रत्नकोशो व्याडिर्गोरक्षनाथकः ॥३१॥
सुगृहीताभिधेयास्तु रससिद्धा इमे मताः ।
नामान्येतानि हि पठेत् प्रत्यहं रससिद्धये ॥३२॥

कृम्यादिवर्जिते, सपिधानाः यथायोगं कोमलकाष्ठकाचादिनिर्मितमुखावरणान्विताः, विविधानि लघूनि बृहन्ति च, मसृणानि सुचिक्कणानि अतिनूत्नानि, पुरातनानि विदीर्यन्ते, कागदानि सितानि मस्यादिसम्पर्करहितानि, तथा च मुद्रितपत्रेष्वौषधं न्यस्तं विगुणीभवतीति । वन्योत्पलानि वने स्वयं शुष्काणि, शिखित्रः जलनिर्वापितं दग्धकाष्ठं, कोकिलः सबाष्परोधं निर्वापितमिति भेदः । शिखित्राः पावकोच्छिष्टा अङ्गाराः कथिताः पुनः । कोकिलाश्चेतिताङ्गारा निर्वाणाः पयसा विना, इति रसरत्नसमुच्चयात् । अन्यदपि योग्यतानुसारमावश्यकं सुराप्रदीपादि । आतङ्कनिवृत्तये रोगपरिहारार्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥१८-२७॥

प्रसङ्गाद् योग्यपरिचारकलक्षणम्—पथ्याशिनः अन्यथा रोगादिभिः कर्मकालातिपातः ॥२८॥

अथ रससिद्धानां नामपरिगणनं मङ्गलार्थं सम्प्रदायप्रवृत्तये च । सुगृहीताभिधेयाः पुण्यश्लोकाः सिद्धिश्च तादृशादृष्टसंपरया ॥२९-३२॥

रसशास्त्राचार्यस्य स्वरूपम् ।

सदाचारः सुचरितः समदर्शी सदाशयः ।
सत्यवादी सिद्धमन्त्रः सर्वदा शङ्करप्रियः ॥३३॥
धीरो वीरः स्थिरप्रज्ञो रसकर्मविचक्षणः ।
रसतन्त्रस्वतन्त्रो यः स आचार्यः प्रशस्यते ॥३४॥

शिष्यस्य स्वरूपम् ।

सदाशयः सदाचारः स्वकुलाचारदीक्षितः ।
गुरुपूजारतो वीरः सत्यवादी दृढव्रतः ॥३५॥
आज्ञापरो निरालस्यो कुलीनोऽतिविचक्षणः ।
आयुर्वेदकृताभ्यासः शिष्यः खलु प्रशस्यते ॥३६॥

शिष्योपनयने वर्जनीयाः ।

दुराचारा दुश्चरिता अकुलीना मदोद्धताः ।
चौर्यच्छलादिना नित्यं विद्याग्रहणलोलुपाः ॥३७॥
अज्ञातकुलशीला ये नास्तिका गुरुनिन्दकाः ।
शिष्योपनयने हेया नरा रसविशारदैः ॥३८॥

इति रसशालाविज्ञानीयो नाम प्रथमस्तरङ्गः ।

अथ परिभाषाविज्ञानीयो द्वितीयस्तरङ्गः ।

परिभाषाविज्ञानफलम् ।

परिभाषाध्यायमादौ योऽधीते रससाधकः ।
रसतन्त्रार्थविज्ञाने न स मुह्यति कुत्रचित् ॥१॥

"ततोऽनन्तरमाचार्य्यम्परीक्षेत" इति विमानस्थाने चरकस्मरणात् आचार्यपरीक्षोपयोगि रसशास्त्राचार्यस्वरूपमाह सदाचार इत्यादिना—सदाचारादयो गुणाः प्रभावरक्षार्थंव्यवहारशुद्ध्यर्थंञ्च, सिद्धमन्त्रः आप्तमन्त्रसिद्धिः । रसतन्त्रस्वतन्त्रः स्वतन्त्रप्रज्ञः नवनवरसतन्त्रनिर्माणकुशलः ॥३३-३४॥

सदाशयादयः शिष्यगुणाः शिक्षादृढताव्यवहाररक्षार्थाः । दृढव्रतः प्रतिज्ञापालकः, अतिविचक्षण ऊहापोहकुशलः ॥३५-३६॥

दुराचारादयः शिष्यदोषास्त्यागार्थाः, नास्तिकाः-"नास्तिको वर्ज्यानामिति" चरकस्मरणात्, शिष्योपनयने शिष्यतास्वीकारणकर्मणि हेयाः वर्जनीयाः ॥३७-३८॥

स्पष्टम् ॥१॥

परिभाषालक्षणम्।

निगूढानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रदीपिका।
सुनिश्चितार्थाः विबुधैः परिभाषा निगद्यते ॥२॥

लवणपञ्चकम्।

सैन्धवञ्चाथ सामुद्रं विडं सौवर्चलं तथा।
रोमकञ्चेति विज्ञेयं बुधैर्लवणपञ्चकम् ॥३॥

लवणत्रिकम्।

सिन्धुजं रुचकं पाक्यमेतत् त्रिलवणं स्मृतम्।
प्रकीर्तितञ्च लवणत्रिकं वा लवणत्रयम् ॥४॥

सैन्धवस्य मुख्यत्वम्।

तत्रापि सैन्धवं मुख्यं विद्वद्भिः परिकीर्तितम्।
उक्ते लवणसामान्ये सैन्धवं विनियोजयेत् ॥५॥

क्षारद्वयं क्षारत्रिकञ्च।

स्वर्जिक्षारो यवक्षारः क्षारद्वयमुदाहृतम्।
सौभाग्येन समायुक्तं क्षारत्रिकमुदाहृतम् ॥६॥

क्षारपञ्चकम्।

मुष्कक्षारो यवक्षारः किंशुकक्षार एव च।
स्वर्जिक्षारस्तिलक्षारः क्षारपञ्चकमुच्यते ॥७॥

क्षाराष्टकम्।

सुधापलाशशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः।
स्वर्जिका यावशूकश्च क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥८॥

मूत्राष्टकम्।

सैरिभाजाविकरभगोखरद्विपवाजिनाम्।
मूत्राणीति भिषग्वर्यैर्मूत्राष्टकमुदाहृतम् ॥९॥
खरेभोष्ट्रतुरङ्गाणां पुंसां मूत्रं प्रशस्यते।
गोजाविमहिषीणाञ्च मूत्रं स्त्रीणां हितं मतम् ॥१०॥

स्पष्टम् ॥२॥
विडसौवर्चले कृत्रिमे ॥३॥
रुचकं सौवर्चलम्, पाक्यं विडम् ॥४॥
मुख्यं नैत्यत्वाद् बहुगुणवत्त्वाच्च ॥५॥
किंशुकक्षारः पलाशक्षारः ॥ ६-७ ॥
सुधा स्नुही, शिखरी अपामार्गः ॥८॥
सैरिभी महिषी, करभः उष्ट्रः, द्विपः हस्ती ॥९-११॥

निखिलेष्वपि मूत्रेषु गोमूत्रं गुणवत्तमम् ।
अतो विशेषानुक्तौ तु गोमूत्रं विनियोजयेत् ॥११॥

गोर्वरम् ।

गोखुरैस्ताडितं गोष्ठे शुष्कं चूर्णोपमञ्च यत् ।
गोमयं तत्समाख्यातं बुधैर्गोर्वरसंज्ञकम् ॥१२॥

अम्लवर्गः ।

जम्बीरं निम्बुकञ्चैव त्वम्लवेतसमम्लिका ।
नारङ्गं दाडिमञ्चैव वृक्षाम्लं बीजपूरकम् ॥१३॥
चाङ्गेरी चणकाम्लञ्च कर्कन्धुः करमर्दकः ।
चुक्रिका चेति सामान्यादम्लवर्गः प्रकीर्तितः ॥१४॥

अम्लपञ्चकम् ।

अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गनारङ्गनिम्बुकैः ।
फलपञ्चाम्लकं ख्यातं कीर्तितञ्चाम्लपञ्चकम् ॥१५॥

अपरमम्लपञ्चकम् ।

कोलदाडिमवृक्षाम्लचाङ्गेरीचिञ्चिकारसैः ।
पञ्चाम्लकं समाख्यातं त्वम्लपञ्चकमेव च ॥१६॥
सर्वेषामम्लजातीनां निम्बूकं गुणवत्तमम् ।
अम्लवेतसकं वापि त्वम्लिका वा गुणाधिका ॥१७॥

पञ्चतिक्तकम् ।

गुडूची निम्बमूलत्वक् भिषङ्माता निदिग्धिका ।
पटोलपत्रमित्येतत् पञ्चतिक्तं प्रकीर्तितम् ॥१८॥

पञ्चमृत्तिकाः ।

इष्टिकाचूर्णकं भस्म तथा वल्मीकमृत्तिका ।
गैरिकं लवणञ्चेति कीर्तिताः पञ्चमृत्तिकाः ॥१९॥

मधुरत्रिकम् ।

आज्यं गुडो माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रिकम् ।
मतं त्रिमधुरञ्चापि तथैव मधुरत्रयम् ॥२०॥

गोष्ठे गोनिवासस्थले ॥१२॥

वृक्षाम्लं तिन्तिडीकम्, कर्कन्धुः बदरीफलम्, चुक्रिका 'चूका' इति ख्याता ॥१४॥

लुङ्गं मातुलुङ्गम् ॥१५-१७॥

भिषङ्माता वासकः, निदिग्धिका क्षुद्रभण्टाकी ॥१८॥

इष्टिकाचूर्णं पक्वेष्टिकाक्षोदः ॥१९॥

आज्यं घृतम् ॥२०॥

पञ्चामृतम्।

गव्यं क्षीरं दधि घृतं माक्षिकञ्चाथ शर्करा।
पञ्चामृतं समाख्यातं रसकर्मप्रसाधकम् ॥२१॥

पञ्चगव्यम्।

गव्यं क्षीरं दधि घृतं गोमूत्रं गोमयं तथा।
एकत्र योजितं तुल्यं पञ्चगव्यमिहोच्यते ॥२२॥

क्षीरत्रयम्।

रविक्षीरं वटक्षीरं स्नुहीक्षीरन्तथैव च।
क्षीरत्रयमिति ख्यातं मारणादौ प्रशस्यते ॥२३॥

दुग्धवर्गः।

करिणी घोटिका धेनुस्त्वविका छागिकोष्ट्रिका।
महिषी गर्दभी नारी काकोदुम्बरिका सुधा ॥२४॥
दुग्धिकोदुम्बरश्चार्कौ न्यग्रोधोऽश्वत्थतिल्वकौ।
एषां दुग्धैः समाख्यातो दुग्धवर्गः समासतः ॥२५॥

तैलवर्गः।

तिलसर्षपकोन्मत्तभल्लातैरण्डनिम्बजैः।
उमादीनाञ्च तैलैस्तु तैलवर्गोऽत्र सम्मतः ॥२६॥

कज्जलीस्वरूपम्।

निर्द्रवैर्धातुभिश्चाथ गन्धादिभिः
पेषितः पारदः श्लक्ष्णतां प्रापितः।
कज्जलाभो यदा जायतेऽसौ तदा
नामतः कोविदैः कज्जलीत्युच्यते ॥२७॥

कज्जली कज्जलञ्चैव मता कज्जालिका च सा।
रससम्पादनादौ च विशेषात्सा विधीयते ॥२८॥

रसपङ्कस्य लक्षणम्।

सद्रवैर्गन्धकाद्यैश्च धातुभिः पेषितो रसः।
सुश्लक्ष्णः पङ्कसङ्काशो रसपङ्क इति स्मृतः ॥ २९ ॥

दधिघृतेऽपि गव्ये ग्राह्ये ॥२१-२२॥

रविक्षीरं अर्कदुग्धम् ॥२३॥

करिणीतो नारीपर्यन्तं जङ्गमवर्गः, काकोदुम्बरिकातस्तिल्वकपर्यन्तं स्थावरवर्गः, उभयग्रहणं तन्त्रानुरोधात्। तिल्वको लोध्रः ॥२४-२५॥

उन्मत्तः धत्तूरः। उमा अतसी ॥२६॥

पिष्टिका।

सूतं विमर्द्य गन्धेन दुग्धाद्यैस्तु द्रवैस्तथा।
पेषणात् पिष्टतां नीता मता पिष्टी च पिष्टिका॥ ३०॥

हिङ्गुलाकृष्टो रसः।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण हिङ्गुलादुत्थितो रसः।
हिङ्गुलोत्थः स्मृतश्चैव हिङ्गुलाकृष्ट उच्यते॥ ३१॥

धातुसत्वलक्षणम्।

कोष्ठ्यां ध्मातस्य वज्रादेर्द्रावकैः प्रवधिभिः समम्।
सारो यो निर्गतः सोऽत्र सत्वमित्यभिधीयते॥ ३२॥

वनौषधिसत्वलक्षणम्

बाष्पस्वेदनयन्त्रेण वनौषधिसमुद्भवः।
सारः सत्वमिति प्रोक्तं रसतन्त्रविचक्षणैः॥ ३३॥

सिक्थतैलस्य लक्षणम्।

सिक्थकं तिलतैलञ्च युक्तमानविमिश्रितम्।
विपक्कं नवनीताभं सिक्थतैलं प्रकीर्तितम्॥ ३४॥

द्रावको गणः।

गुञ्जा मधु गुडः सर्पिः सौभाग्यं गुग्गुलुस्तथा।
पूर्वाचार्यैः कीर्तितोऽयं धातूनां द्रावको गणः॥ ३५॥

ढालनम्।

संद्रावितस्य द्रव्यस्य द्रवे निक्षेपणन्तु यत्।
ढालनं तत्समुद्दिष्टं रसकर्मविशारदैः॥ ३६॥

मित्रपञ्चकम्।

आज्यं गुञ्जाथ सौभाग्यं क्षौद्रं च पुरसंज्ञकम्।
एतत्तु मिलितं विज्ञैर्मित्रपञ्चकमुच्यते॥ ३७॥
विविधानां तु लोहानां द्रावणाय विशेषतः।
रसतन्त्रविशेषज्ञैर्युज्यते मित्रपञ्चकम्॥ ३८॥

निर्द्रवैरित्यारभ्य हिङ्गुलाकृष्ट उच्यत इति पर्यन्तं सुगमम्॥२७-३१॥

द्रावकौषधिभिर्वक्ष्यमाणैर्गुडगुग्गुल्वादिभिः॥३२-३३॥

सिक्थकं मधूच्छिष्टम्, युक्तमानविमिश्रितमिति मूर्च्छनाविज्ञानीयोक्तप्रमाणेन विमिश्रितम्॥३४॥

पुरसंज्ञकं गुग्गुलुः॥३५-३८॥

आवापलक्षणम् ।

द्रव्यान्तरविनिक्षेपो द्रुते वङ्गादिके तु यः ।
क्रियते स प्रतीवाप आवापश्च निगद्यते ॥ ३९ ॥

निर्वापलक्षणम् ।

धात्वादेर्वह्नितप्तस्य जलादौ यन्निषेचनम् ।
स निर्वापः स्मृतश्चापि निषेकः स्नपनञ्च तत् ॥ ४० ॥

शुद्धावर्तलक्षणम् ।

यदा तु ज्वलनो ज्वालाकुलः शुक्लसमुत्थितिः ।
सत्वनिर्गमकालः स शुद्धावर्त इति स्मृतः ॥ ४१ ॥

पर्पटीस्वरूपम् ।

संद्राविता कज्जलिकाग्नियोगात् रम्भापलासे चिपिटीकृता च
रसागमज्ञैः खलु पर्पटी सा प्रकीर्त्तिता पर्पटिका च सैव ॥ ४२ ॥

ताडनम् ।

यत् श्लिष्टलोहयोरेकतरस्य परिणाशनम् ।
अपरस्य च लोहस्य भवेच्च परिसाधनम् ॥ ४३ ॥
आध्मानाद् वङ्कनालेन ताडनं तदिहोच्यते ।
सञ्जातताडनं लोहं ताडितं परिकीर्तितम् ॥ ४४ ॥

घोषाकृष्टं ताम्रम् ।

ताडितं वङ्कनालेन सौषधं घोषकं यदा ।
स्यान्मुक्तरङ्गं तत्ताम्रं घोषाकृष्टमिहोच्यते ॥ ४५ ॥

वङ्कनालम् ।

करप्रमाणं यन्नालं पित्तलादिविनिर्मितम् ।
वह्नौ फूत्कारदामाय वङ्कनालं तदुच्यते ॥४६॥

स्वाङ्गशीतस्य लक्षणम् ।

ज्वलनस्थितमेवेह शीतलत्वमुपैति यत् ।
स्वाङ्गशीतं तदुद्दिष्टं स्वतःशीतञ्च तन्मतम् ॥४७॥

द्रव्यान्तरस्य अश्वत्थवल्कचूर्णादेः ॥३९-४०॥

ज्वलनोऽग्निः, शुक्लसमुत्थितिः शुक्लवर्णज्वालायुक्तः । सत्वनिर्गमकालः स इति तदानीं वह्नितीव्रतासद्भावात् ॥४१॥

रम्भापलाशे कदलीपत्रे ॥४२॥

श्लिष्टलोहयोरिति मिश्रलोहयोः ॥४३-४४॥

घोषः कांस्यम्, मुक्तरङ्गं वङ्गविहीनम् ॥४५॥

बहिःशीतलक्षणम् ।

वह्नेर्बहिः समानीय यद् द्रव्यं याति शीतताम् ।
बहिःशीतं तदुद्दिष्टं बाह्यशीतञ्च तन्मतम् ॥४८॥

भावनालक्षणम् ।

यच्चूर्णितस्य धात्वादेर्द्रवैः सम्पेष्य शोषणम् ।
भावनं तन्मतं विज्ञैर्भावना च निगद्यते ॥४९॥

भावनायां द्रवपरिमाणम् ।

द्रवेण यावता द्रव्यं चूर्णितं त्वार्द्रतां व्रजेत् ।
तावानेव द्रवो देयो भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥५०॥
भाव्यद्रव्यमितः क्वाथ्यो जलमष्टगुणं ततः ।
वस्वंशशेषितः क्वाथो देयः क्वाथेन भावने ॥५१॥

शोधनम् ।

उद्दिष्टैरौषधैः सार्द्धं क्रियते पेषणादिकम् ।
मलविच्छित्तये यत्तु शोधनं तदिहोच्यते ॥५२॥

वारितरलक्षणम् ।

मृतं लोहं विनिक्षिप्तं यदा तरति वारिणि ।
रसतन्त्रसुनिष्णातैस्तद् वारितरमीरितम् ॥५३॥

मृतलोहम् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठसंघृष्टं विशेद्रेखान्तरं तु यत् ।
निविष्टञ्च बहिर्नैति मृतलोहं तदुच्यते ॥५४॥

वङ्कनालं स्वर्णकाराद्युपयुज्यमानमेकतः सूक्ष्मेणापरतश्च विस्तृतेन मुखेनोपलक्षितं नलिकाकारं फूत्कारदानयन्त्रम् ॥४६-४९॥

वस्वंशशेषितः अष्टमांशावशेषितः । प्रसङ्गात् सुभावितदुर्भावितयोः स्वरूपम्—"पेष्यमाणञ्च यद् द्रव्यं चिपिटीभूय चूर्णताम् । याति मार्दवयुक्तन्तत् सुभावितमुदाहृतम् ॥ यत् पिष्टं सहसा दीर्णं खरस्पर्शञ्च कोमलम् । तद्दुर्भावितमित्युक्तं भावनावेदिभिर्जनैः ।" इति ॥५०-५१॥

आदिपदेन स्वेदनक्षालनादि ग्राह्यम्, मलविच्छित्तये मलनाशाय ॥५२॥

वारितरमिति—अत्रेदमवधेयम्—वारितरत्वमेव लोहमृतेर्न निश्चितं लक्षणं व्यभिचारात्, तथाहि दरदयोगमृतस्य शतधापुटितस्यापि लोहस्य न क्वचिद् वारितरत्वमवलोकितचरम्, क्वचिच्च जम्बूफलादिरसपुटितस्याल्पपुटेष्वपि वारितरत्वमायातीति, तस्माद् वारितरत्वं लोहमृतेर्न व्यापकं लक्षणम् । अपरत्र तु दरदादिपुटितस्यापि घृतादिनाऽमृतीकरणात् वारितरतागोधूमादिकणतारकत्वाद्यावलोक्यते ॥५३॥

निविष्टञ्च बहिर्नैति—अत्यन्तसूक्ष्मत्वादिति शेषः ॥५४॥

मृतं लोहं पुटे ध्मातंताराज्यमधुसंयुतम् ।
न त्यजेत्तारमानञ्चा मृतलोहं तदुच्यते ॥५५॥

अपुनर्भवलक्षणम् ।

समित्रपञ्चकं ध्मातं प्रकृतिं नैति यत् पुनः ।
अपुनर्भवमुक्तं तन्निरुत्थं च तदीरितम् ॥५६॥

निरुत्थलक्षणम् ।

अपुनर्भवसंज्ञं यल्लोहं तारसमन्वितम् ।
यदा तारे न लगति तन्निरुत्थमिहोच्यते ॥५७॥

अमृतीकरणम् ।

लोहादीनां मृतानां वै शिष्टदोषापनुत्तये ।
क्रियते यस्तु संस्कार अमृतीकरणं मतम् ॥५८॥

परिस्रुतसलिलम् ।

यन्त्रेण नाडिकाख्येन वह्निसन्तापयोगतः ।
बिन्दुशो यत्स्रुतं नीरं तत्परिस्रुतमुच्यते ॥५९॥

मानपरिभाषा ।

मानमादौ परीक्षेत योगान्निर्मापयेत्ततः ।
योगनिर्माणसिद्ध्यर्थं मानं निर्दिश्यतेऽधुना ॥६०॥
षड्भिस्तु सर्षपैर्गौरैर्यवस्त्वेकः प्रकीर्तितः ।
त्रिभिर्यवैश्च गुञ्जैका मता सैवेह रक्तिका ॥६१॥
वसुसंख्योन्मिताभिश्च रक्तिकाभिस्तु माषकः ।
माषकै रविसंख्यातैस्तोलकं परिकीर्तितम् ॥६२॥
वटकः क्षुद्रकश्चैव द्रंक्षणश्च प्रकीर्तितः ।
तोलकद्वितयेनेह कर्षः स्यात्सैव तिन्दुकः ॥६३॥

मृतलोहस्य स्थूलपरीक्षामुक्त्वा सूक्ष्मपरीक्षामाह-पुटे ध्मातं मूषायां निधायाङ्गाराग्नौ स्थापितं, तारमानं न त्यजेत् रजतं न्यूनमधिकम्वा न भवेत् यदा तदा तन्मृतं लोहं ज्ञेयम् ॥५५॥

मित्रपञ्चकं प्रागुक्तं गुञ्जाद्यम्, प्रकृतिं नैति पुनर्लोहरूपेण न भवति ॥५६॥

यच्च लोहं तारस मन्वितं ईषत्तारं सम्मेल्याग्नौ ध्मातं सत् तारे रजते न लगति रजतसम्पृक्तं न भवति तन्निरुत्थम् ॥५७॥

अथामृतीकरणं सप्रयोजनमाह लोहादीनामिति—आदिना गगनादिग्रहणम् । शिष्टदोषाः ताम्रादीनां वान्तिभ्रान्त्यादयः, तेषामपनुत्तिर्विनाशः ॥५८॥

बिन्दुशः परिस्रुतं नीरं अर्कपदवाच्यं तत्परिस्रुतम् ॥५९॥

अक्षः स एव कथितो बिडालपदकं तथा।
कवलग्रहसंज्ञश्च सुवर्णश्च निगद्यते ॥६४॥
कर्षद्वयं त्वर्द्धपलं स्याच्छुक्तिश्च निगद्यते।
मता चाष्टमिका सैव पलार्द्धश्च प्रकीर्तितम् ॥६५॥
शुक्तिभ्यान्तु पलं ज्ञेयं मुष्टिः षोडशिका च सा।
चतुर्थिका च बिल्वश्च प्रकुञ्चश्च निगद्यते ॥६६॥
पलाभ्यां प्रसृतं ज्ञेयं प्रसृतिश्च निगद्यते।
प्रसृतिभ्यां समाख्यातः कुडवश्चाञ्जलिः स्मृतः ॥६७॥
कुडवाभ्यां शरावः स्यात् मानिका च निगद्यते।
तदेवाष्टपलं ख्यातं रसतन्त्रे विचक्षणैः ॥६८॥
दशभिश्च पलैरत्र सेरस्त्वाधुनिकः स्मृतः।
अशीतितोलकमितः स एव सेरकः स्मृतः ॥६९॥

धन्वन्तरिभागः।

अर्द्धं सिद्धरसादीनां तथैव घृततैलयोः।
पादस्तु मृतधात्वादेरवलेहस्य चाष्टमः ॥७०॥
भागस्तुरीयोऽरिष्टादेश्चूर्णादीनाञ्च सप्तमः।
भिषग्वराय लोकेऽस्मिन् स्वास्थ्यमङ्गलकाम्यया ॥७१॥
धन्वन्तरिं विनिर्दिश्य रोगिभिर्दीयते तु यः।
पूर्वाचार्यैः समाख्यातो भागो धन्वन्तरेस्तु सः ॥७२॥

विश्वासघातको वैद्यः।

भागाद्धन्वन्तरेर्लोभादधिकं यो हरेद्भिषक्।
दद्याच्च भेषजं दुष्टं स वै विश्वासघातकः ॥७३॥
इयमिह रसतन्त्रागाधरत्नाकराद्या
परिचितपरिभाषामूल्यरत्नानि चित्वा।

अथ मानपरिभाषा—योगान् मृत्युञ्जयरसप्रभृतीन्। वसुसंख्या अष्टमिता, 'अष्टौ वसव' इति स्मरणात्। रविसंख्यातैः द्वादशभिः। सैव तिन्दुक इत्यत्र सन्धिः "सैष दाशरथी रामः" इतिवत्। दशभिश्च पलैरिति पलस्याष्टतोलकमितत्वात्। आधुनिकः वर्तमाने प्रचलितः ॥६०–६९॥

प्राचीनक्रमाद् धन्वन्तरिभागो निगदव्याख्यातः ॥७०–७३॥

इयमिहेत्यादिनोपसंहारः—रसतन्त्रमेवागाधो रत्नाकरस्तस्मात् परिचिताः व्यावहारिक्यः परिभाषा एव अमूल्यानि रत्नानि, चित्वा एकत्रीकृत्य, 'रत्नमाला'

रुचिरतरनिवेशा गुम्फिता कण्ठमाला
भवतु विबुधकण्ठालम्बिनी सा नितान्तम् ॥७४॥

इति परिभाषाविज्ञानीयो नाम द्वितीयस्तरङ्गः ।

अथ मूषादिविज्ञानीयस्तृतीयस्तरङ्गः ।

मूषानामानि ।

मूषा हि कुमुदी ख्याता प्रोक्ता कुमुदिका च सा ।
क्रौञ्चिका वह्निमित्रा च पाचनी च निगद्यते ॥१॥
मुष्णाति दोषान् यस्मात्सा तस्मान्मूषा प्रकीर्तिता ।
कुमुदाकारसादृश्यात् कुमुदी च निगद्यते ॥२॥
वह्निर्मित्रं यतश्चास्या वह्निमित्रा ततः स्मृता ।
द्रव्यपाचनयोगाच्च पाचनी समुदीरिता ॥३॥

पिधानम् ।

द्रव्यपूरितमूषादेः द्रव्यपातनिवृत्तये ।
आच्छादकं भवेद् यत्तु पिधानं तदिहोच्यते ॥४॥

सन्धिलेपनम् ।

मूषादीनां तु यत्सन्धौ किट्टाद्यैः स्याद्विलेपनम् ।
तत्सन्धिलेपनं ख्यातं तच्चोक्तं सन्धिबन्धनम् ॥५॥

मूषानिर्माणोचिता मृत्तिका ।

सशर्करा पाण्डुरा च वह्नितापसहा चिरम् ।
स्थूला च मृत्तिका या स्यात् मूषार्थं सा मतोत्तमा ॥६॥

इति युक्तः पाठः औचित्यात्, विबुधकण्ठालम्बिनी विद्वत्कण्ठीकृता ॥७४॥

ज्ञानसौलभ्याय मूषापर्यायाः समानप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । नाम्नामर्थपरीक्षणम्मौलिकताद्योतनार्थम् । मुष्णाति अपनयति दोषान् तन्मध्यपतितद्रव्याणामग्निसंयोगात् तस्मान्मूषा । कुमुदो रात्रिपुष्पश्चन्द्रदयितस्तस्याकारो वर्तुलह्रस्वविकस्वरास्यस्तत्सादृश्याद् गौणं नाम "सिंहो माणवक" इतिवत्, क्रौञ्चिका तन्मुखाकारसामान्यात्, वह्निमित्रा साहचर्यात्, पाचनी द्रव्यपाचनात् ॥१-३॥

द्रव्यपूरितमूषादेरित्यपादाने पञ्चमी । द्रव्यस्य पातः बहिरुच्छलनं, तन्निवर्तकं पिधानकम् ॥४॥

सन्धिलेपनं व्याख्यातमम् ॥५॥

सशर्करा स्फुटनभयराहित्यात्, वह्नितापसहा वह्नौ स्फुटनावर्जिता ॥६॥

सामान्यमूषा।

शिखित्रकैर्दग्धतुषैः शणेन सलद्दिका दण्डसुकुट्टिता च।
या मृत्तिका तद्विहिता तु मूषा सामान्यमूषा कथिता रसज्ञैः॥७॥

वज्रमूषा।

त्रयो भागा मृदो द्वौ तु शणलद्दिकयोस्तथा।
भागो दग्धतुषादेश्च किट्टस्य त्वर्ध एव च॥८॥
एभिः कृता तु या मूषा वज्रमूषा तु सा मता।
प्रयुज्यते विशेषेण सत्वपातनकर्मणि॥९॥

योगमूषा।

तुषाद्यैश्च बिडाद्यैश्च कृता चापि विलेपिता।
सूतसिद्धिकरी चैषा योगमूषा निगद्यते॥१०॥

वज्रद्रावणिका मूषा।

समैर्भूनागगाराद्यैस्तुषाद्यैश्चापि निर्मिता।
क्षीरैश्च माहिषैर्मूषा वज्रद्रावणिका मता॥११॥
वज्रद्रावणिका मूषा वज्रसत्वप्रसाधिका।
यामद्वयमपि ध्माता नासौ द्रवति कर्हिचित्॥१२॥

गारमूषा।

दग्धषड्गुणगारेण मृदा चासितया तु या।
विधीयते च किट्टाद्यैर्गारमूषा तु सा मता॥१३॥
यामयुग्ममपि ध्माता नासौ द्रवति निश्चितम्।
ढालनादौ विशेषेण रसज्ञैः सा प्रयुज्यते॥१४॥

गोस्तनीमूषा।

सपिधाना शिखोपेता गोस्तनाकारसन्निभा।

शिखित्रकैर्जलनिर्वापितैरङ्गारैः। लद्दिका घोटकपुरीषम्। दण्डेन मुसलादिना सामान्यमूषेत्यनुक्तविशेषमूषास्थाने ग्राह्या॥७॥

वज्रमूषा काठिनतायां वज्रतुल्या, यथाभागं मृत्तिकाशणादिक्षेपश्च सुश्लक्ष्णताहेतुः व्यपगतस्फुटनत्वया निर्माणसुखश्चेति॥८-९॥

सूतसिद्धिकरी पारदसाधनकारिका॥१०॥

भूनागः कञ्चुलिकस्ताम्रवर्णः कीटविशेषः सरीसृपो वर्षासु जायमानः। गारो जलप्लुता मृत्तिका। यामद्वयमपि ध्मातेति अत्यन्तदढेत्यर्थः॥११-१२॥

असितया कृष्णया॥१३-१४॥

सत्वद्रावणशुद्ध्यर्था सा मूषा गोस्तनी[1] मता ॥१५॥

मल्लमूषा ।

सम्पुटाकारतां नीता मल्लद्वितययोजनात् ।
मल्लमूषा समाख्याता पर्पट्यादिप्रसाधिका ॥१६॥

महामूषा ।

वर्तुला चिपिटा मूले स्थूला चायामविस्तरा ।
विस्तृतास्या च या मूषा महामूषा तु सा मता ॥१७॥
लोहाभ्रताप्यसत्वादेः पुटनाय भिषग्वरैः ।
प्रयुज्यते महामूषा स्थूलमूषा च सा स्मृता ॥१८॥

वृन्ताकमूषा ।

धत्तूरपुष्पाकारेण सच्छिद्राष्टाङ्गुलेन च ।
नालेन तूर्ध्वतः श्लिष्टा सुदृढं द्वादशाङ्गुला ॥१९॥
वृन्ताकसदृशाकारा मूषा वृन्ताकमूषिका ।
साधयेत्खर्परादीनां सत्वं वै मूषयाऽनया ॥२०॥

मूषाप्यायनकम् ।

द्रव्ये द्रवोन्मुखे जाते मूषाया वह्नियोगतः ।
निष्कासनं क्षणं यत्तु तन्मूषाप्यायनं मतम् ॥२१॥

शिखोपेता शिखायुक्ता, ग्रहणसौकर्याय ॥१५॥

मल्लद्वितयं चषकयुगम् । पर्पट्यादिप्रसाधिकेति न स्वर्णपर्पट्यादिसाधनमभिप्रेतम्, अपितु विशिष्टो रसः कश्चित् । यथा रसरत्नसमुच्चये त्रैलोक्यसुन्दरः—विमर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां नीरेण कुर्यादिह गोलकन्तं, भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चात्तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् । सार्धम्मुहूर्तं विनिरुध्य धीमानुद्दीपयेद्दीप्तकृशानुनास्य, अधस्ततः सिद्ध्यति पर्पटीयं नवज्वरारण्यकृशानुमेघः । इति ॥१६॥

आयामविस्तरेति आयामे विस्तारे च समा, विस्तृतं आस्यं मुखं यस्याः सा विस्तृतास्या ॥१७-१८॥

वृन्ताकमूषायां धत्तूरपुष्पाभनालनिवेशः सत्वपातसुखार्थः । नालस्य विस्तृतं मुखं मूषामुखे संयोज्य सन्धिबन्धनं विधेयम् ॥१९-२०॥

मूषाऽऽप्यायनं मूषारक्षार्थमौषधदाहनिवारणञ्च । द्रवोन्मुखे जात इति तदानीं मूषाऽऽप्यायनकालो नार्वाक् ॥२१॥

१—इयमेव मूषा रसार्णवे अन्धमूषाख्यया प्रतिपादिता । तथा हि—
"अन्धमूषा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा ।
पिधानकसमायुक्ता किञ्चिदुन्नतमस्तका" ॥१॥ [चतुर्थपटलः]

अङ्गारधानिका।

अङ्गारधानिका ख्याता हसन्ती च हसन्तिका।
अङ्गारशकटी चापि हसनी च निगद्यते ॥२२॥
अङ्गारधानिका ह्येषा मृदुद्रव्यप्रसाधिका।
वङ्गादीनां ढालनादौ विशेषेण प्रयुज्यते ॥२३॥

कोष्ठिका।

सत्वादिपातनाद्यर्था द्रव्यढालनसाधिका।
वह्निसन्धानिका या तु कोष्ठिका सा निगद्यते ॥२४॥

अङ्गारकोष्ठिका।

नृपहस्तमितोत्सेधे तदर्धायामविस्तृता।
मध्यतश्चतुरस्रा च मृदा च परिलेपिता ॥२५॥
चतुरङ्गुलमानेन रन्ध्रेण परिशोभिता।
नालिकां समकोणाञ्च रन्ध्रे तिर्यङ् निवेशयेत् ॥२६॥
नालिकाया मुखे चैव भस्त्रावक्त्रं निवेशयेत्।
आपूर्य कोकिलैः कोष्ठीं द्रव्यमूषान्वितां धमेत् ॥२७॥
अङ्गारकोष्ठिका ख्याता द्रव्यढालनसाधिका।
सत्वानां पातने चेयं विशेषाद्विनियुज्यते ॥२८॥

पातालकोष्ठिका।

वितस्तिविस्तृतं गर्तं भूमौ कुर्याद्विधानतः।
तन्मध्ये वर्तुलं छिद्रं निम्नदेशे प्रकल्पयेत् ॥२९॥
गर्तमध्यगते छिद्रे तिर्यङ् नालं निवेशयेत्।
नालवक्त्रे च भस्त्राया मुखं सम्यङ् निरोधयेत् ॥३०॥
द्रव्यमूषां कोष्ठिकायां निधाय भस्त्रया धमेत्।
पातालकोष्ठिका ह्येषा मृदुद्रव्यप्रसाधिका ॥३१॥

अथ पुटलक्षणम्।

रसोपरसलोहादेः पाकमानप्रमापकम्।
उत्पलाद्यग्निसंयोगात् यत्तदत्र पुटं स्मृतम् ॥३२॥

अङ्गारधानिका यथार्थनाम्नी। उज्ज्वलतासादृश्याद् हसन्ती च ॥२२-२३॥
वह्निसन्धानिका सर्वतोऽवरुद्धवह्नितया सम्यग्द्रव्यतापकरी ॥२४॥

उत्सेधे उच्चतायां नृपहस्तमिता सपादहस्तपरिमाणा, चतुरस्रा चतुष्कोणा ॥२५-२८॥

वितस्तिविस्तृतं द्वादशाङ्गुलमानम्। यदुक्तम्—"पातालकोष्ठिका ह्येषा मृदूनां सत्वपातनी। धमानसाध्यपदार्थानां नन्दिना परिकीर्तिता" ॥२९-३१॥

अथ क्रमप्राप्तं पुटलक्षणमाह—रसः पारदः, उपरसा अभ्रादयः, लोहाः

पुटप्रयोजनम्।

भवेद्यतः पुटादेव दोषहानिर्गुणोदयः।
रसोपरसलोहानां पुटपाकस्ततः स्मृतः ॥३३॥
पुटपाकेन लोहादेर्निरुत्थत्वञ्च दीपनम्।
भवेद्वारितरत्वञ्च पुटपाकस्ततः स्मृतः ॥३४॥
मृतलोहादिकं यस्मादतिशेते मृतं रसम्।
पुटपाकविधानेन, पुटं तस्मात्प्रशस्यते ॥३५॥

सामान्यपुटक्रमः।

मूषागते तु लोहादौ पुटनीये विशेषथा।
वह्निस्तु स्वानुकूल्येन तथा स्यात्तु पुटक्रमः ॥३६॥

सूर्यपुटलक्षणम्।

द्रव्याणां भावितानान्तु भावनौषधजै रसैः।
शोषणं सूर्यतापे यत्तत्सूर्यपुटमुच्यते ॥३७॥

महापुटम्।

व्यामार्द्धनिम्ने चतुरस्ररूपे हस्तद्वयायाममिते च कुण्डे।
वन्योत्पलापूरितगर्भभागे मूषां निदध्यात्पुटनीयपूर्णाम् ॥३८॥
पुनस्तु विन्यस्य वनोत्पलानि सम्पूरयेत्कुण्डमुखं रसज्ञः।
सन्दीप्य वह्निं पुटनं ततस्तन्महापुटाख्यं विबुधैः प्रदिष्टम् ॥३९॥

गजपुटम्।

नृपकरचतुरस्रोत्सेधदैर्घ्ये तु कुण्डे
छगणगणभृतार्द्धे मूषिकां स्थापयित्वा।
पुटनमिह भवेद्यच्छागणपूर्णोर्द्धभागे
गजपुटमिह तन्त्रे भाषितं तद्रसज्ञैः ॥४०॥

सुवर्णादयः, तेषां पाको वह्निसंयोगेन गुणान्तरपरिणामः तस्य मानज्ञापकम्, वनगोमयादिना तुषादिग्रहः ॥३२॥

अथ विशिष्टं प्रयोजनम्—दोषाणां रोगहेतूनाम्, गुणानां रोगापनयनशक्तीनाम्। दीपनं तीव्रगुणता। तदुक्तम्—रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम्। नेष्टो न्यूनाधिकः पाकः सुपाकं हितमौषधम् ॥ लोहादेरपुनर्भावो गुणाधिक्यं ततोऽग्र्यता। न चाप्सु मज्जनं रेखापूर्णता पुटतो भवेत् ॥ पुटाद्रागो लघुत्वञ्च शीघ्रं व्याप्तिश्च दीपनम्। जारितादपि सूतेन्द्राल्लोहानामधिको गुणः ॥३३-३७॥

व्यामो नाम विस्तारितबाहुयुगस्य पुंसः दक्षिणहस्तमध्यमाङ्गुल्यग्रभागाद् वामहस्तमध्यमाङ्गुल्यग्रभागपर्यन्तं दीर्घता। "चतुरशीत्यङ्गुलो व्यामः" इति कौटिल्यः। व्यामो बाह्वोरन्तरमित्यमरश्च ॥३८-३९॥

गजपुटन्तु नृपकरचतुरस्रोत्सेधदीर्घं सपादहस्तं सर्वत इत्यर्थः। छगणश्छाणो वन्योपल इत्यनर्थान्तरम् ॥४०॥

वाराहपुटम् ।

कुण्डे त्वरत्निमानेन चतुरस्रे तथोच्छ्रिते ।
पुटं यद् दीयते तत्तु वाराहपुटमुच्यते ॥४१॥

कुक्कुटकपुटम् ।

वितस्तिद्वयमानेन निम्ने च चतुरस्रके ।
पुटं यद्दीयते तत्तु मतं कुक्कुटकं बुधैः ॥४२॥

कपोतपुटम् ।

वन्योत्पलैरष्टसंख्यैः क्षितौ यद्दीयते पुटम् ।
रसादीनान्तु सिद्ध्यर्थं तत्कपोतपुटं स्मृतम् ॥४३॥

गोर्वरपुटम् ।

गोर्वरैर्वा तुषैर्वापि खलु कुण्डेऽथवा क्षितौ ।
पुटं यद्दीयते विज्ञैस्तद् गोर्वरपुटं स्मृतम् ॥४४॥

भाण्डपुटम् ।

मूषागर्भे तुषापूर्णे स्थूले भाण्डेऽग्नियोजनात् ।
दीयते यत्पुटं विज्ञैस्तद् भाण्डपुटमुच्यते ॥४५॥

वालुकापुटम् ।

प्रतप्तवालुकागर्भे न्यस्य मूषादिकं दृढम् ।
यद् दीयते पुटं तत्तु वालुकापुटमुच्यते ॥४६॥

भूधरपुटम् ।

भूमिगर्भे कुमुदिकां विन्यस्य द्व्यङ्गुलोपरि ।
यद् दीयते पुटं तत्तु पुटं भूधरसंज्ञकम् ॥४७॥

लावकपुटम् ।

गोर्वरैर्वा तुषैर्वापि वितस्त्यूर्ध्वं पुटन्तु यत् ।
मृदुद्रव्यप्रसिद्ध्यर्थं तल्लावकपुटं मतम् ॥४८॥

पुटमानानुक्तौ पुटप्रदानप्रकारः ।

पुटनाम्नामनिर्देशे वीक्ष्य द्रव्यबलाबलम् ।
पुटेष्वन्यतमं दद्यात् यत्स्याद्युक्ततमं भृशम् ॥४९॥

अरत्निः विस्तृतकनिष्ठिका मुष्टिः ॥४१॥
वितस्तिः द्वादशाङ्गुलः ॥४२॥
क्षितौ इति न विनैव गर्तं, किन्तु ईषद्गर्तं विधायेत्यर्थः ॥४३॥
स्थूले भाण्डे कुसूलादौ ॥४४–४६॥
द्व्यङ्गुलोपरि अङ्गुलयुगमितां वालुकामापूर्य तदुपरीत्यर्थः । कुमुदिका मूषा । मूषाया उपरि समन्ततश्चापि द्व्यङ्गुलमिता वालुका पूरणीया ॥४७॥

उपलनामानि ।

उपलं चोत्पलं ख्यातं गिरिण्डं पिष्टकन्तथा ।
छाणञ्च छगणञ्चैव करीषञ्च निगद्यते ॥५०॥

इति मूषादिविज्ञानीयो नाम तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ यन्त्रविज्ञानीयश्चतुर्थस्तरङ्गः ।

यन्त्रलक्षणम् ।

रसोपरसलोहाद्या मारणाद्यर्थसिद्धये ।
यन्त्र्यन्तेऽनेन यस्मात्तु तस्माद् यन्त्रं प्रकीर्तितम् ॥१॥

दोलायन्त्रलक्षणम् ।

सूतादिकं स्वेदनीयं निक्षिपेत् त्रिगुणाम्बरे ।
स्फीतकेन निरुध्याथ पोट्टलीं कारयेद् भृशम् ॥२॥
पूरिताद्धोदरे भाण्डे द्रवैस्तन्मुखपार्श्वयोः ।
रन्ध्रद्वयं विधायाथ तत्र दण्डं विनिक्षिपेत् ॥३॥
दण्डमध्ये तु सुदृढं बध्नीयाद् द्रव्यपोट्टलीम् ।
गुरुदर्शितमार्गेण वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥४॥
स्वेदयेच्च ततश्चैतद् दोलायन्त्रमिति स्मृतम् ।
द्रव्याणां शोधनाद्यर्थं विशेषेण नियुज्यते ॥५॥

ऊर्ध्वपातनयन्त्रम् ।

द्वादशाङ्गुलमुखी सुवर्तुला सुदृढा च खलु गर्भविस्तृता ।
अङ्गुलद्वयमितोष्ठसंयुता पातने भवति निम्नगा घटी ॥६॥

लावकपुटेऽपि सर्वतः वितस्तिप्रमितैः गोवरैस्तुषैर्वा मूषाऽऽच्छादनीया । अन्यत्स्पष्टम् ॥४८-५०॥

अथादौ यन्त्रलक्षणम्—मारणशोधनादौ रसादिनियन्त्रणप्रयोजनं यन्त्रमिति निष्कर्षः । तदुक्तं रसवाग्भटे—स्वेदादि कर्म निर्मातुं वार्तिकेन्द्रैः प्रयत्नतः । यन्त्र्यते पारदो यस्मात्तस्माद्यन्त्रमिति स्मृतम् ॥ इति ॥१॥

त्रिगुणाम्बरे त्रिपुटीकृतवस्त्रे, केचित्तु वस्त्रमध्येऽपि भूर्जपत्रादिकं निधाय तत्र सूतादिप्रक्षेपमाहुः सम्प्रदायात् । स्फीतकेन 'फीता' इति भाषाप्रसिद्धेन, सुदृढं बध्नीयादिति यथा तलस्पर्शो न भवति । शोधनाद्यर्थमिति आदिशब्देन दीपनादावपि प्रयुज्यते, यथा दीपने—"निक्षिप्याथ दिनद्वयं बुधवरो दोलाख्ययन्त्रे पचेत्" उत्थापने च—"क्षाराद्यैः स्वेदयेत्सम्यग् दोलायन्त्रे भिषग्वरः" इति च वक्ष्यते पञ्चमतरङ्गे ॥२-५॥

उक्तसर्वगुणसंयुता तले छिद्रयुक्तदृढवृत्तिकान्विता ।
ऊर्ध्वगा च जठरोज्ज्वला घटी तूर्ध्वपातनविधौ प्रशस्यते ॥७॥
निम्नगायां रसं क्षिप्त्वा मेलयेदनयोर्मुखम् ।
सम्वेष्ट्य शोषयेत् सन्धिं चुल्ल्यामारोपयेत्ततः ॥८॥
नलिकां वृत्तिकाछिद्रे न्यस्य सन्धिं प्रलेपयेत् ।
वृत्तिमध्ये क्षिपेत्तोयं नलिकामुखमागतः ॥९॥
तप्तं निष्कासयेत्तोयं शीतलञ्च विनिक्षिपेत् ।
रसज्ञैः कीर्तितमिदमूर्ध्वपातनयन्त्रकम् ॥१०॥

अधःपातनयन्त्रम् ।

ऊर्ध्वपात्रान्तरे सूतं लिप्त्वाधःपात्रके जलम् ।
निक्षिप्य भूमौ गर्तञ्च विधाय विन्यसेद् दृढम् ॥११॥
प्रदीप्तैश्छगणैस्तत्र वह्निं प्रज्वालयेद् भृशम् ।
रसज्ञैः कीर्तितमिदमधःपातनयन्त्रकम् ॥१२॥

तिर्यक्पातनयन्त्रम् ।

नतनाले घटे दीर्घे रसराजं विनिक्षिपेत् ।
तन्नालं योजयेदन्यकुम्भगर्भे प्रयत्नतः ॥१३॥
रोधयेदथ यत्नेन रसगर्भघटीमुखम् ।
ततो रसघटस्याधो वह्निं प्रज्वालयेद् भृशम् ॥ १४ ॥
पूरयेच्च घटं त्वन्यं विमलैः शीतलैर्जलैः ।
यन्त्रमेतत्समाख्यातं तिर्यक्पातनसंज्ञकम् ॥ १५ ॥

भस्मयन्त्रम् ।

मृन्निर्मितं पात्रमिहाहरेद् दृढं वितस्तिगम्भीरमथोऽतिनूत्नम् ।

द्व्यङ्गुलमित ओष्ठो मुखवृत्तिका यस्याः, तच्च सुष्ठु मुखसन्धानाय द्रव्यनिर्गमरोधाय च । अस्याश्च तलबहिर्भागे जलस्थापनाय दृढा वृत्तिका एकतश्छिद्रयुता कार्या, सा च जलमृत्स्नया विधातव्या, यद्वा तादृशवृत्तिकायुक्तमेव भाण्डं ग्राह्यम् । जलमृत्तिकालक्षणं यथा—"लेहवत्कृतबब्बूलकाथेन परिमर्दितम् । जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्मं गुडचूर्णसमन्वितम् । इयं हि जलमृत्प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु ॥" जठरञ्चास्या औषधनैर्मल्याय उज्ज्वलं निर्मलं विधेयम् । वृत्तिकाछिद्रे नलिकान्यास उष्णीभूतजलनिष्कासनार्थः । अन्यत् सुगमम् ॥९-१०॥

ऊर्ध्वपात्रान्तरे सूतं लिप्त्वेति तत्तदौषधमर्दितस्य पारदस्य ऊर्ध्वपात्रोदरे लेपंविधायेत्यर्थः । अधःपात्रके जलं क्षिप्त्वा गर्ते जलपूरितमधःपात्रमेवासन्धिबन्धं पूरणीयम् । अथवाधोमुखीनतया स्थापितस्योर्ध्वभाण्डस्य सूतलिप्तान्तर्जठरभागं बाह्यतो विहायान्यत्सर्वं यन्त्रं गर्ते दृढं स्थापनीयम् ॥११-१२॥

तिर्यक्पातनयन्त्रम्-सुगमम् ॥१३-१५॥

भूत्या तदर्धं परिपूर्य यत्नात् तालादिगोलान् क्रमशो निदध्यात् ॥१६॥
निर्दिष्टभूत्यैव तदूर्ध्वभागं प्रपूर्य संमुद्र्य च भाण्डवक्त्रम् ।
चुल्ल्यां निधायाग्निमथ प्रदद्यादेतन्मतं वै खलु भस्मयन्त्रम् ॥१७॥

कच्छपयन्त्रस्य स्वरूपम् ।

जलपूरितभाजनमध्यगते घटखर्परके विनिधाय रसम् ।
बलिमध्यगतं कुमुदीनिहितं चषकेन भृशं पिदधीत ततः ॥१८॥
कृतसन्धिविलेपनमम्बुमृदा खलु खादिरकोकिलकैर्ज्वलनम् ।
परिदीप्य भृशं सुपचेद् गदितं किल कच्छपसंज्ञकयन्त्रमिदम् ॥१९॥

बलिजारणसिद्ध्यर्थं यन्त्रं कच्छपसंज्ञकम् ।
समाख्यातं रसाचार्यै रससिद्धिप्रदायकम् ॥२०॥

भूधरयन्त्रम् ।

वालुकाचितसर्वाङ्गां कुमुदीं कुण्डगां पचेत् ।
आच्छाद्य दीप्तैरुपलैर्यन्त्रं भूधरसंज्ञकम् ॥२१॥

मृदङ्गयन्त्रम् ।

मृदङ्गसदृशाकारं शून्यगर्भञ्च सुदृढम् ।
पात्रं निर्मापयेद् युक्त्या रसतन्त्रविचक्षणः ॥२२॥
व्यावर्तनपिधानेन संयुक्तं त्वेकपार्श्वतः ।
परिभ्रामणशीलौ च वारङ्गौ पार्श्वयोस्तथा ॥२३॥

अथ भस्मयन्त्रम्—मृन्निर्मितमिति धात्वादिपात्रव्यावृत्तिरतिवह्नितापभयात्, दृढं वह्नितापसहम्, वितस्तिगम्भीरं द्वादशाङ्गुलनिम्नम्। यत्नादिति, भूतिस्तरकाठिन्यार्थम्, भस्म चात्र वस्त्रपूतं सम्यक्श्वेतं कोकिलांशरहितञ्च ग्राह्यम्, सकोकिलं स्थालीनिहितं प्रस्फुटितस्तरं विकस्वरञ्च स्यात्, तथा चौषधधूमरोधो न सम्यग् जायेत। न सम्यक् श्वेतञ्चेत् पुनः पाकेन श्वेतम्विधाय पश्चात्तस्य स्तरे पाक्यद्रव्यचक्रिका निवेशनीया, मुखपर्य्यन्तञ्च भाण्डपूर्तिर्भस्मना कार्य्या ॥१६–१७॥

अथ जारणोपयोगि कच्छपयन्त्रम्—कुमुदीनिहितं मूषास्थापितम्, चषकेण शरावेण, अम्बुमृदा जलेन मृत्स्नया च। भृशं सुपचेदागन्धकजारणम्। बलिर्गन्धकः ॥१८–२०॥

मूषां कुण्डे गर्ते वा निधाय वालुकाभिर्द्व्यङ्गुलं सर्वत आच्छाद्य उपरि दीप्तोपलाग्नियोगेन भूधरमन्वर्थम्भवति यन्त्रम् ॥२१॥

मृदङ्गो वाद्यविशेषः, शून्यगर्भं सुषिरम्, व्यावर्तनंपिधानेन आवर्तमानरेखायागाद् भ्रामणद्वारा स्थिरीकर्तुं योग्येन पिधानकेन इति। वारङ्गौ "वारं वारं गच्छतीति" निरुक्त्या वारङ्गो मुष्टिग्राह्य उत्सेधो हस्तक इत्यर्थः। वारङ्गौ चक्रयोः

कारयेच्च ततो युक्त्या सूतं गन्धञ्च निक्षिपेत् ।
व्यावर्तनपिधानञ्च सुदृढं सन्निवेशयेत् ॥२४॥
ततो नरोत्सेधमितौ स्तम्भौ भूमौ तु विन्यसेत् ।
सम्मुखीनतया तत्र विधानज्ञो भिषग्वरः ॥२५॥
ततः प्रलम्बयेद् यन्त्रं स्तम्भयोर्दण्डसंश्रितम् ।
मृदङ्गयन्त्रकमिदं रसज्ञैः परिकीर्तितम् ॥२६॥
निर्मातुं कृत्रिमं म्लेच्छं रसतन्त्रविचक्षणैः ।
मृदङ्गयन्त्रमधुना विशेषेण प्रयुज्यते ॥२७॥

स्थालीयन्त्रम् ।

स्थाल्यां संस्थाप्य लोहादि मल्लेनावृणुयान्मुखम् ।
स्थाल्यधो ज्वालयेदग्निं स्थालीयन्त्रमिदं स्मृतम् ॥२८॥

वालुकायन्त्रम् ।

सवस्त्रकुट्टितमृदा लिप्ताङ्गीञ्च विशोषिताम् ।
रसादिपूर्णजठरां काचकूपीन्तु विन्यसेत् ॥२९॥

सह कार्यौ । व्यावर्तनपिधानस्य दृढं निवेशः पारदादिरक्षार्थः । नरोत्सेधमितौ सार्धत्रिहस्तौ स्तम्भौ सम्मुखीनतया समरेखायां भूमौ निखान्य तत्र दण्डबद्धं मृदङ्गयन्त्रं लम्बयेत् । प्रतिपार्श्वस्थितो दण्डः स्तम्भविहितच्छिद्राद्बहिः सचक्रः कार्यः । म्लेच्छं हिङ्गुलम्, रसगन्धकयोः सम्यङ्मिश्रणार्थमस्य प्रयोगः ॥२२-२७॥

मल्लेन शरावेण ॥२८॥

वालुकायन्त्रे—स्फुटनभयाल्लेपस्य दृढताऽपेक्षिता, अत आह सवस्त्रकुट्टितमृदेति । अत्र च वालुका स्थूलशर्करा ग्राह्या सम्यक्तापार्थं चालनीशोधिता च । स्पष्टमन्यत् । अत्रेदमवधेयम्—उक्तप्रचलितवालुकायन्त्रद्वारा मकरध्वजादिसाधनेन न स्वर्णसहितो रस ऊर्ध्वं लगतीति, तथाच निःस्वर्णक एवासौ नाधिकमुपयुक्तः स्यादिति विमृशद्भिर्मित्रवंशावतंसैः श्रीनरेन्द्रनाथनामधेयैः सूक्ष्मेक्षणमनु निश्चितं यत् प्रचलितं वालुकायन्त्रमेव न सम्यक् अतिप्राचीनतन्त्रेष्ववर्णितञ्चेति, प्राचीनाचार्यसम्मतेन वालुकायन्त्रेण मकरध्वजादिनिर्माणे स्वर्णसाहित्यं भवति रसेश्वरस्येति, तदेतद्रहस्यमत्यन्तकृपोपलब्धमाविष्कुर्मः सतां लाभाय । तद् यथा—'आदौ पुष्टां दीर्घनालां काचकूपीं विचक्षणः । समाहृत्य तत्तृतीयं भागं द्रव्येण पूरयेत् ॥ तस्या मुखं मुद्रयित्वा लिम्पेन्मृद्वस्त्रसकैः । विशोष्य च सुगम्भीरे भाण्डे संस्थाप्य यत्नतः ॥ यथा तु कूपिकास्येऽपि वालुका स्यात् षडङ्गुला । तथा च मुखपर्यन्तं भाण्डमापूरयेद्बुधः ॥ मृत्कर्पटविलिप्ताङ्गं शरावेणाथ रोधयेत् । तस्याधोऽग्निं तथा दद्याद्यथा भाण्डमुखोपरि ॥ क्षिप्तं तृणं दहेदग्निः, स्वाङ्गशीतन्ततो नयेत् । एषोऽन्तर्धूमसिन्दूरनिर्माणे सिद्धसम्मतः ॥ प्रकारो वालुकायन्त्रस्यैतद्भिन्नो न चोत्तमः । इति ॥ अतएव च "अधःस्थश्च रसो

स्थाल्यां मृत्तूललिप्तायां सुदृढायां प्रयत्नतः ।
आकण्ठं कूपिकान्तत्र वालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥३०॥
भाण्डाधो ज्वालयेदग्निं यथाकालं यथाक्रमम् ।
एतद्बुधैः समाख्यातं वालुकायन्त्रसंज्ञकम् ॥३१॥

लवणयन्त्रम् ।

लवणस्य च निक्षेपादेवं लवणयन्त्रकम् ।
प्रकीर्तितं भिषग्वर्यैर्मृगाङ्कादिरसार्थकम् ॥३२॥

पुटयन्त्रम् ।

पुटनीयं तु कुम्भादौ विन्यस्यावृणुयात् पुनः ।
पिधानेन दृढेनाथ विदध्यात्सन्धिबन्धनम् ॥३३॥
करीषाग्नौ चुल्लिकायां वा पचेदग्निमानवित् ।
लोहादीनां मारणार्थं पुटयन्त्रं प्रशस्यते ॥३४॥

बाष्पस्वेदनयन्त्रम् ।

नीरपूरितगर्भे तु पात्रे पात्रं निवेशयेत् ।
पार्श्वयोः कर्णिकोपेतं द्रव्यक्काथप्रपूरितम् ॥३५॥
चुल्लिकायां निधायाथ वह्निं प्रज्वालयेदधः ।
संशोषयेत्ततः क्काथं यावदायाति चूर्णताम् ॥३६॥
बाष्पेन स्वेदनं यस्माद् रसतन्त्रविशारदैः ।
तस्माद्यन्त्रमिदं ख्यातं बाष्पस्वेदनसंज्ञकम् ॥३७॥
वन्यौषधिविशेषाणां सत्वनिर्माणसाधकम् ।
यन्त्रमेतत्समाख्यातं भिषजां सुखहेतवे ॥३८॥

दर्विकायन्त्रम् ।

चषकं दर्विकाकल्पं दीर्घहस्तकसंयुतम् ।
दर्विकायन्त्रमेतद्धि गन्धशोधनसाधकम् ॥३९॥

ग्राह्य ऊर्ध्वलग्नं बलिन्त्यजेदि" ति प्राचीनोक्तिः सङ्गच्छते, तथाच तन्त्रान्तरे "तलस्थतामनोज्ञत्वम्" इति मकरध्वजपरीक्षायां कश्चिदाह । यथा चातिप्राचीनसम्मतोऽयं पन्थास्तथा तत्र तत्रैव कणेहत्य अवलोकनीयं सुधीरैरित्यलमत्राम्रेडितेन । एतदेव च वालुकास्थाने लवणप्रक्षेपाल्लवणयन्त्रन्नाम, तच्च मृगाङ्करसादिसाधनम् । लवणस्य च पिष्टस्यैवात्र क्षेपः ॥ इति ॥ २९-३२ ॥

पुटयन्त्रम्—आवृणुयादिति आच्छादयेत् ॥३३-३४॥

बाष्पस्वेदनयन्त्रम्—वन्यौषधिसत्वनिर्माणसाधनं निगदव्याख्यातम् ॥ ॥ ३५-३९ ॥

पालिकायन्त्रम् ।

एतदेव हि यन्त्रन्तु नतहस्तकसंयुतम् ।
पालिकायन्त्रमुद्दिष्टं रसतन्त्रविचक्षणैः ॥४०॥

डमरुकाख्ययन्त्रम् ।

स्थालिकोपरि विन्यस्य स्थालीं न्युब्जतयापराम् ।
पचेद्यथाक्रमं त्वेतद्यन्त्रं डमरुकाह्वयम् ॥४१॥

नाडिकायन्त्रम् ।

घटे तु चुल्लिकासंस्थे निक्षिपेत्सलिलादिकम् ।
अधोमुखं घटं त्वन्यं मुखे तस्य निधापयेत् ॥४२॥
उभयोर्मुखमालिप्य मृदा संशोषयेत्ततः ।
उपरिस्थे ततो भाण्डे नाडिकान्तु निवेशयेत् ॥४३॥
एतान्तु नाडिकां प्राज्ञो यत्नतः कुण्डलीकृताम् ।
जलद्रोण्यां विनिक्षिप्य भित्त्वा चाथ निवेशयेत् ॥४४॥
काचकूपीमुखे सम्यक्, वह्निं प्रज्वालयेत्ततः ।
यावद् घटस्थितद्रव्यसारो यातीह बाष्पताम् ॥४५॥
एतद्धि नाडिकायन्त्रं भिषग्भिः परिकीर्तितम् ।
परिस्रुताम्बुनिर्माणे विशेषेण प्रयुज्यते ॥४६॥

पातालयन्त्रम् ।

भूमौ हस्तमितं निम्नं विदध्याद् गर्त्तमुत्तमम् ।
तस्मिन् पात्रं निधायाथ तद्रूपं पात्रमन्यकम् ॥४७॥
आददीत ततस्तस्मिन्नौषधानि निधापयेत् ।
आस्यमस्य शरावेण छिद्रगर्भेण रोधयेत् ॥४८॥
पात्रमेतत्तु गर्तस्थे पात्रे यत्नेन विन्यसेत् ।
विदध्यादनयोर्यत्नात् सुदृढं सन्धिबन्धनम् ॥४९॥

पालिकायन्त्रम्—तैलपात्रात्तैलोद्धारार्थमधुनापि प्रयुज्यमानं 'पली' इति भाषायाम्, तत्प्रयोगश्च रसेन्द्रसारसंग्रहे कपर्दभस्मनिर्माणाय ॥४०॥

डमरूसमाकारं डमरूयन्त्रम्—अत्र केचिदधःस्थालीमुखमुपरितनस्थालीमुखान्तर्गतमिच्छन्ति सम्यग् द्रव्यपातार्थम् । एतत्प्रयोगो हिङ्गुलात्पारदोत्थापने गन्धकशोधनकर्मणि च । अनेन च गन्धकशुद्धिर्वक्ष्यते ॥४१॥

नाडिकायन्त्रम्—परिस्रुताम्बु इत्युपलक्षणं तेन सुरादिनिर्माणेऽपि बोद्धव्यम् ॥४२-४६॥

पातालयन्त्रम्—सुबोधम् ॥४७-५५॥

मृदा सम्पूर्य गर्तन्तु वह्निं दद्यात् प्रयोगवित् ।
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा रसतन्त्रविचक्षणः ॥५०॥
उपरिस्थन्तु वै पात्रं शनैः समवतारयेत् ।
अधःपात्रगतं तैलं गृह्णीयात्तु विधानतः ॥५१॥
एतद् बुधैः समाख्यातं यन्त्रं पातालसंज्ञकम् ।
आहर्तुं गन्धकादीनां तैलमेतत्प्रयुज्यते ॥५२॥

खल्वयन्त्रम् ।

चषकोपममत्यच्छं सुदृढं पिच्छिलोपलम् ।
सच्छिलाविहितं पात्रं खल्वयन्त्रमिहोच्यते ॥५३॥

खल्वयन्त्रस्य प्रयोजनम् ।

रसोपरसलोहादेः पेषणादिककर्माणि ।
रसतन्त्रक्रियादक्षैः खल्वयन्त्रं प्रयुज्यते ॥५४॥

खल्वयन्त्रस्य द्वैविध्यम् ।

खल्वयन्त्रं द्विधा प्रोक्तं रसतन्त्रे विशेषतः ।
प्रथमं वर्तुलाकारं द्रोणीरूपं द्वितीयकम् ॥५५॥

वर्तुलः खल्वः ।

विस्तारे तपनाङ्गुलः समतलो नीलाब्जतुल्यप्रभः
निम्नत्वे च नवाङ्गुलः सुमसृणो रुद्राङ्गुलोच्छ्रायवान् ।
भित्त्या द्व्यङ्गुलसंमितः खलु तथा चेन्द्राङ्गुलो घर्षकः
खल्वोऽयं खलु वर्तुलो निगदितः सूतादिसिद्धिप्रदः ॥५६॥

द्रोणीरूपः खल्वः ।

उत्सेधे तुरगाङ्गुलः खलु कलातुल्याङ्गुलश्चायतौ
विस्तारे तपनाङ्गुलश्च मसृणो भित्त्या च वै द्व्यङ्गुलः ।
घर्षः सूर्यसमाङ्गुलः सुविशदो लोहादिभिर्निर्मितः
खल्वोऽयं रससिद्धिकृन्निगदितो द्रोणीनिभोऽत्युत्तमः ॥५७॥

उलूखलयन्त्रम् ।

दशाङ्गुलन्तु विस्तारे तूत्सेधे षोडशाङ्गुलम् ।
त्रयोदशाङ्गुलश्चैव निम्नत्वेन च सुदृढम् ॥५८॥

वर्तुलखल्वः—तपनाङ्गुलः द्वादशाङ्गुलः, रुद्राङ्गुल एकादशाङ्गुलः, इन्द्राङ्गुल चतुर्दशाङ्गुलः ॥५६॥

द्रोणीखल्वः—तुरगाङ्गुलः सप्ताङ्गुलः, कलातुल्याङ्गुलः षोडशाङ्गुलः । आयतौ दैर्घ्ये । तपनसूर्यशब्दाभ्यां द्वादशाङ्का ग्राह्याः ॥५७॥

अयसा निर्मितश्चैव मध्येऽतिमसृणीकृतम् ।
विंशत्यङ्गुलदीर्घश्च लोहदण्डः सुशोभनः ॥५९॥
उलूखलाभिधं यन्त्रं बुधैरेतत्प्रकीर्तितम् ।
ताप्यादीनां कुट्टनार्थं यन्त्रमेतत्प्रयुज्यते ॥६०॥
लघूनि चाथ दीर्घाणि युक्त्या यन्त्राणि कारयेत् ।
द्रव्यमानानुकूल्येन विधानज्ञो भिषग्वरः ॥६१॥
यन्त्राण्येतानि प्रोक्तानि दिग्दर्शनतया मया ।
अध्येतॄणां शिशूनान्तु सुखबोधाय सत्वरम् ॥६२॥

इति यन्त्रविज्ञानीयो नाम चतुर्थस्तरङ्गः ।

अथ पारदस्य अष्टसंस्कारविज्ञानीयः पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ पारदस्य नामानि ।

रसो रसेन्द्रः सूतश्च रसेशश्च रसेश्वरः ।
चपलो रसराजश्च पारदश्च शिवाह्वयः ॥१॥
रसनादभ्रकादीनां धातूनां कीर्तितो रसः ।
अभ्रकाद्यधिराजत्वाद्रसेन्द्र इति कथ्यते ॥२॥
देहलोहमयीं सिद्धिं सूतेऽतः सूत उच्यते ।
स्वभावाच्चपलो यस्मात् ततोऽसौ चपलः स्मृतः ॥३॥
आतङ्कपङ्कमग्नानां पारदानाच्च पारदः ।
अभ्रादिरसराजत्वाद्रसराजः स्मृतो बुधैः ॥४॥

विशुद्धाविशुद्धसूतस्य स्वरूपम् ।

शुद्धः सूतो मतस्त्वन्तःसुनीलो बहिरुज्ज्वलः ।
सूर्यप्रभश्चाविशुद्धो धूम्रो वा परिपाण्डुरः ॥५॥

अविशुद्धसूतस्य हेयत्वम् ।

सदोषो रसराजस्तु विदध्याद्विविधान् गदान् ।

उलूखलयन्त्रे—ताप्यं माक्षिकम् । स्पष्टमन्यत् ॥५८-६२॥

अत्र पारदनामानि तन्त्रव्यवहारसाधनानि, शिवाह्वयो यावच्छिवनामाभिधेयः । नामनिरुक्तिः शिष्यबोधार्था । रसनात् भक्षणात्, अधिराजत्वात् प्रधानत्वात्, देहसिद्धिः नीरोगता, लोहसिद्धिः स्वर्णादिरूपा, चपलश्चञ्चलः, आतङ्क एव पङ्कः तत्र मग्नानां पारदानात् ॥१-४॥

तत्र शुद्धसूतरूपम्—अन्तःसुनीलः मध्यावच्छेदेन नीलप्रभः । अविशुद्धस्तु परिपाण्डुरः ईषत्पीतवर्णः, स च त्याज्यः—"अन्तः सुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो

तस्माद् दोषविहीनन्तु योगेषु विनियोजयेत् ॥६॥

अथ पारदस्य नैसर्गिका दोषाः।

नागवङ्गौ वह्निमलौ चापल्यं गरलं गिरिः।
असह्याग्निश्च विज्ञेया दोषा नैसर्गिका रसे ॥७॥
नागाद् व्रणं भवेत्कुष्ठं वङ्गात्तापोऽग्निदोषतः।
मलाज्जाड्यं तु चापल्याद् बीजनाशो विषान्मृतिः ॥८॥
गिरेः स्फोटोऽथ मोहश्च ह्यसह्याग्नेः प्रजायते।
एतैर्दोषैर्विहीनश्च रसेन्द्रमिह योजयेत् ॥९॥

पारदस्य सप्तकञ्चुकाः।

भेदी द्रावी मलकरी ध्वाङ्क्षी पर्पटिका च सा।
अन्धकारी पाटनिका कञ्चुकाः सप्त कीर्तिताः ॥१०॥

सप्तकञ्चुकानां परिचयः।

धातवो रससंश्लिष्टा यदा विष्णुपदामृतम्।
गृह्णन्ति हि तदा तेषां कश्चिद् भागोऽवशीर्यते ॥११॥
ततश्चूर्णत्वमापन्ना रसमाच्छादयन्ति ते।
तेनावरणसाम्येन धातवः सूतसंगताः ॥१२॥
कञ्चुकाख्यां भजन्तीति प्राच्यपाश्चात्यसंमतिः[1]।
कैश्चिद्देते कञ्चुकाख्या दोषा औपाधिकाः स्मृताः ॥१३॥

मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाशः। शस्तो, ऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्मसिद्ध्यै" इति प्राचीनसंवादात् ॥५-६॥

पारददोषा नैसर्गिकाः प्राकृताः, तापो देहसन्तापः, जाड्यं चेष्टाहानिः। बीजनाशः शुक्रक्षयः, मोहो वैचित्यम् ॥७-९॥

अथ सप्तकञ्चुकाः—कञ्चुकवद् बहिरावरणे समाः। तन्नामानि यौगिकानि ध्वाङ्क्षी काकवत् कृष्णवर्णत्वात्, पाटनिका स्फोटहेतुः ॥ १० ॥

सप्तकञ्चुकानां परिचयः स्वरूपनिर्णयाय—रससंश्लिष्टाः प्राप्तपारदसंयोगाः धातवो नागवङ्गादयः यदा विष्णुपदामृतमम्बरपीयूषं (औक्सिजन् इत्याङ्गलभाषायाम्) गृह्णन्ति विशीर्णावयवत्वेनात्मानं लीनयन्ति, अवशीर्य्यते स्वरूपाच्च्यवते, तथा चावरणसामान्यात् रससंगतानां धातूनां कञ्चुकाख्येति प्राचां पाश्चात्यानाञ्च रासायनिकानां सम्मतिः। तथाच धातुसम्पर्कविनाशाय शुद्धिर्विधेया सूतस्येति। औपाधिका वणिग्भिः छलनार्थं मिश्रितैर्धातुभिः समुत्पन्ना एवैते दोषा इति केचित् ॥११-१३॥

---

1. Impure mercury, when shaken with air yields a black powder, caused by the oxidation of the metallic impurities, and the film of the oxide incloses a small globule of the liquid metal.
(Chemistry by H. E. Roscoe and C. Schorlemmer F. R. S.)

पारदशोधनस्यावश्यकता ।

नैसर्गिकास्तु ये दोषा ये चान्ये कञ्चुकाह्वयाः ।
तेषान्तु परिहाराय सामान्यं शोधनं स्मृतम् ॥१४॥
विशुद्धो रसराजस्तु सत्यं पीयूषसोदरः ।
सदोषस्तु रसो वैद्यैर्यमोऽयमपरः स्मृतः ॥१५॥
तस्मात्सूतविशुद्ध्यर्थं युक्तः सुपरिचारकैः ।
सर्वामादाय सामग्रीं रसशुद्धिं समारभेत् ॥१६॥

शोधनार्थं रसपरिमाणम् ।

पलानां शतकं ग्राह्यं तदर्धार्धमथापि वा ।
पलानां दशकं वापि पञ्चकं वा पलोन्मितम् ॥१७॥
पलान्न्यूनो न संग्राह्यः संस्कारार्थं रसो बुधैः ।
बहुप्रयाससाध्यत्वाल्लाभाभावाच्च निश्चितम् ॥१८॥

अथ समयशोधनम् ।

सुदिने शुभनक्षत्रे स्वेष्टदेवञ्च शङ्करम् ।
भैरवञ्चापि सम्पूज्य रसकर्म समाचरेत् ॥१९॥

अथ रसपूजनम् ।

अघोरेण च मन्त्रेण खल्वे संस्थापितं रसम् ।
गन्धधूपादिभिः प्राज्ञः पूजयेद्भिषजां वरः ॥२०॥

अथ रसस्य साधारणशोधनम् ।

आधिव्याधिविनाशार्थं प्रयोगार्थं रसेषु च ।
सामान्यं शोधनं शस्तं रसतन्त्रविशारदैः ॥२१॥

प्रथमः शोधनप्रकारः ।

धूमेष्टिकाहट्टविलासिनीनां सोर्णैस्तु चूर्णैः परिमर्द्य सूतम् ।
प्रक्षालयेदम्लजलेन सम्यक् ततो रसो मुञ्चति नागदोषम् ॥२२॥

शुद्धस्तु पारदः सत्यं पीयूषसोदरः सर्वथा अमृततुल्यः, सदोषस्तु अपरो यम इति प्रभूतपीडाकर इत्यर्थः ॥१४-१६॥

शोधनाय रसपरिमाणं बहुप्रयाससाध्यस्य फललाभाय ॥१७-१८॥

समयशोधनमन्तरायप्रतीकाराय अभीष्टसिद्धये च । सुदिने व्यतीपातादिवर्जिते, शुभनक्षत्रे पुष्यादौ ॥१९॥

अघोरमन्त्रेणेति—अघोरमन्त्रश्च रुद्राध्यायोक्तः—"अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोराघोरतरेभ्यश्च । सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः" ॥२०॥

साधारणशोधनफलमाधिव्याधिविनाशः रसयोगप्रयोगयोग्यता चेत्यवधेयम् ॥२१॥

साधारणशोधनप्रकारमाह धूमेष्टिकेत्यादिना–धूमः महानसादौ इन्धनान-

मृगेक्षणाङ्कोलनिशोत्थचूर्णैः सूतो जहातीह तु वङ्गदोषम् ।
चित्रोऽग्निदोषं विनिहन्ति शीघ्रं दोषं मलोत्थं खलु राजवृक्षः ॥२३॥
चापल्यहारी खलु कृष्णधूर्तो विषापहर्त्री त्रिफला प्रशस्ता ।
दोषं गिरेस्त्र्यूषणमाशु हन्यात् त्रिकण्टको वह्न्यसहत्वदोषम् ॥२४॥
चूर्णं कलांशप्रमितं तु सूतात् सकन्यकं भाषितभेषजानाम् ।
विमर्दयेत्खल्वगतं दिनैकं प्रक्षालयेच्चापि ततोऽम्लतोयैः ॥२५॥
रीत्यानया शोधित ईशसंज्ञः सत्यं भवेत्कञ्चुकदोषहीनः ।
इत्थं विशुद्धं खलु सूतराजं नियोजयेद्वैद्यवरो रसेषु ॥२६॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

रसेश्वरं समसुधारजसा मर्दयेत् त्र्यहम् ।
ततो द्विगुणवस्त्रान्तर्गालितं खल्वके न्यसेत् ॥२७॥
रसोनं निस्तुषं तुल्यं तदर्धं लवणं हरेत् ।
तत्कल्के मर्दयेत्सूतं यावदायाति कृष्णताम् ॥२८॥
कृष्णं कल्कं परित्यज्य तथा प्रक्षाल्य युक्तितः ।
एवमेकेन वारेण रसेन्द्रः शुद्धिमाप्नुयात् ॥२९॥
श्रीमद्गुरुमुखोद्गीतः कृतश्च बहुशो मया ।
सौकर्यार्थं प्रयोगेषु प्रकारोऽयम्प्रकाशितः ॥३०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो दिनत्रयं सप्तमलैर्विमुच्यते ॥३१॥

लजः धूमनिःसारकान्तःशुषिरस्तम्भविलग्नो धूमः, इष्टिका पक्वेष्टिका, हदविलासिनी हरिद्रा, ऊर्णा मेषरोमाणि, अम्लजलेन काञ्जिकेन । अत्र च धूमादिचूर्णानां भागाः पारदात् षोडशांशाः स्युः । मृगेक्षणा इन्द्रवारुणी, अंकोलः अंकोठः "ढेरा" इति भाषायाम्, निशा हरिद्रा, एषां चूर्णैः । धूर्तः धत्तूरः, त्रिकण्टको गोक्षुरः । सकन्यकं कुमारीरससहितम् । ईशसंज्ञः पारदः ॥२२-२६॥

अथ द्वितीयः शोधनप्रकारः सुखसाधनार्थम्—समसुधारजसा पारदतुल्येन चूर्णकक्षोदेन, ततो द्विगुणवस्त्रान्तर्गालितम् । निस्त्वग्रसोनकल्केन पारदतुल्येन कल्ककृष्णीभावपर्यन्तं युक्त्या मर्दनम् । स्पष्टमन्यत् । अस्य प्रामाणिकतां बोधयति—श्रीमद्गुरुमुखोद्गीत इति । उक्तञ्चान्यत्रापि—"एकेन लशुनेनापि शुद्धो भवति पारदः । पिष्टो लवणसंयुक्तो मासैकं तप्तखल्वके॥ आरनालेन चोष्णेन क्षालयेन्मर्दनोत्तरम् । रसं तत्र विलीनन्तु शोषयित्वाऽथ पातयेत् ॥" ऊर्ध्वपातनादिनेति शेषः इति ॥२७-३०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः कुमारिकेत्यादिना—बृहती क्षुद्रभण्टाकी, "क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां बृहतीति निगद्यते" इति भावप्रकाशात्, नतु कण्टकारी, बृहतीकण्टकार्य्योः परस्परं भेदात् । शिष्टं सुगमम् ॥३१॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः।

गुडस्त्रिकटु यामिनी लवणपञ्चकं पावकः
फलत्रिकयवाग्रजौ खलु सुवर्चिकष्टङ्कणः।
तथा कितवसर्षपौ खलु समैस्तु विंशांशकैः
विशुद्ध्यति विमर्दितो रसवरोऽश्वसंख्यैर्दिनैः ॥३२॥
श्रीमद्गुरुमुखोद्गीतः कृतश्च बहुशो मया।
अनुभूतश्च योगेषु प्रकारोऽयं निरूपितः ॥३३॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः।

नागवल्लीदलरसैस्तथा चार्द्रकजैं रसैः।
क्षारत्रययुतैश्चापि रसराजं विमर्दयेत् ॥३४॥
ततस्तेभ्यः पृथक्कृत्वा सप्तदोषविवर्जितम्।
मुक्ताफलसमाकारं रसराजं प्रयोजयेत् ॥३५॥

षष्ठः शोधनप्रकारः।

विमर्द्य सुधया सप्तदिनं धूमनिशेष्टकैः।
त्रिदिनं मर्दयेत्सूतं काञ्जिकैः क्षालयेत्ततः ॥३६॥
वस्त्रं चतुर्गुणं कृत्वा सूतं निःसारयेत्ततः।
सप्तकञ्चुकनिर्मुक्तो जायते निर्मलो रसः ॥३७॥

इति रसस्य सामान्यशोधनम्।

अथ हिङ्गुलोत्थितपारदस्य निर्माणप्रकारः।

हिङ्गुलं पारिभद्रस्य रसैः सम्पेषयेद् बुधः।
चाङ्गेर्या वा रसेनैव द्रवैर्जम्बीरजैस्तथा ॥३८॥
ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण सप्तकञ्चुकवर्जितम्।
गृह्णीयान्निर्मलं सूतं रसतन्त्रविशारदः ॥३९॥
षोडशांशे निशाचूर्णे ततस्तं पेषयेद् बुधः।
अम्लेन पटुना चापि मर्दयेद्वा दिनद्वयम् ॥४०॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः—यामिनी हरिद्रा, यवाग्रजो यवक्षारः, सुवर्चिकः स्वर्जिक्षारः, कितवः धत्तूरः, अश्वसंख्यैः सप्तभिः ॥३२–३३॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः—नागवल्लीदलरसैः ताम्बूलपत्ररसैः, क्षारत्रयं स्वर्जिका-सौभाग्य-यवाग्रजाः ॥३४–३५॥

षष्ठः शोधनप्रकारः—सुगमः। चतुर्गुणवस्त्रेणेत्युपलक्षणं, शम्बरमृगचर्मणा चात्यन्ततनुना पारदस्य गालनं कार्य्यमिति गुरुसम्प्रदायः ॥३६–३७॥

अथ हिङ्गुलात् पारदनिर्माणप्रकारः—पारिभद्रः 'फरहद' इति ख्यातः। जम्बीरनिम्बुनीरैर्वा हिङ्गुलमर्दनं पारदविश्लेषणार्थम्, ऊर्ध्वपातनेन पारदपातनं

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य ततो निःसारयेद्रसम् ।
योगेषु योजयेद्वैद्यो रसराजं सुनिर्मलम् ॥४१॥
गुरुदर्शितमार्गेण यन्त्रमानं प्रकल्पयेत् ।
मानाभावाद्रसेन्द्रस्य लेखितुं नैव शक्यते ॥४२॥

अथ पारदस्य अष्टौ संस्काराः ।

रसायनप्रयोगेषु रसागमविशारदः ।
रसराजं प्रयुञ्जीत कर्माष्टकविशोधितम् ॥४३॥
स्वेदनं मर्दनञ्चैव मूर्च्छनोत्थापने तथा ।
पातनत्रितयञ्चाथ बोधनं सुनियामनम् ॥४४॥
सुप्रदीपनमित्यष्टौ प्रोक्ताः सर्वोपयोगिनः ।
संस्कारा रसराजस्य रसशास्त्रविशारदैः ॥४५॥

स्वेदनलक्षणम् ।

दोलायन्त्रे स्थापयित्वा रसेन्द्रं क्षारैरम्लैरौषधैर्वा कषायैः ।
युक्त्या यत्स्यात्पाचनं स्वेदनं तत् प्राज्ञैरुक्तं दोषशैथिल्यकारि ॥४६॥

प्रथमः स्वेदनप्रकारः ।

पिप्पलीमरिचचित्रकार्द्रकैर्विश्वसैन्धवफलत्रिकान्वितैः ।
षोडशांशकमितैर्दिनत्रयं स्वेदयेद्रसवरं सकाञ्जिकैः ॥४७॥
नूतनं कल्कमादाय नातितीक्ष्णेन वह्निना ।
प्रत्यहं स्वेदयेद्धीमान् रसतन्त्रविशेषवित् ॥४८॥

नागवङ्गादिदोषापनोदाय, ततश्च हरिद्राचूर्णेनाथवा लवणेनाम्लेन च मर्दनं निर्मलीकरणाय । अद्यत्वे बहवोऽलसाः हिङ्गुलस्य द्विगुणवस्त्रवेष्टितस्य शनैर्ज्वालनद्वारा पारदविश्लेषणमातन्वते, स च लघुरपि प्रकारो रसस्य साकल्येनोर्ध्वपातनस्याभावात् नागवङ्गादिदोषापरिहारकत्वादुपेक्षित आचार्यैः, इत्यवधेयम् ॥३८-४२॥

अथ पारदस्याष्टौ संस्काराः—रसतन्त्रप्रसिद्धाः सर्वोपयोगिनश्च वर्ण्यन्ते, नाम्नामर्थैरेव तत्वमेषां व्याख्यातम् । नामकीर्तनादेव संख्यालाभेऽपि पुनरष्टौ इतिकथनं न्यूनाधिकतानिषेधाय । यद्यप्यष्टादशसंस्काराः प्राचीनतन्त्रप्रसिद्धास्तथापि न तेषाम्व्याधावुपयोगोऽतस्त इहोपेक्षिताः परिभाषासौकर्य्याय, तदेतदाह सर्वोपयोगिन इति ॥४३-४५॥

स्वेदनलक्षणम्—सुगमम् । तथाच रसवाग्भटः—"क्षाराम्लैरौषधैर्वापि दोलायन्त्रे स्थितस्य हि । पाचनं स्वेदनाख्यं स्यान्मलशैथिल्यकारकम्" इति ॥४६॥

प्रथमः स्वेदनप्रकारः—विश्वं शुण्ठी, पिप्पल्यादिनवद्रव्याणां पृथक्पृथगेकोंशः श्लक्ष्णपिष्टः, काञ्जिकमर्धपात्रम्, पारदस्य षोडशांशाः, चतुर्गुणवस्त्रस्थभूर्जपत्रपोट्टलीस्थं पारदं विधाय दोलया काञ्जिके त्रिदिनं स्वेदनम् । प्रतिदिनञ्च नूतनंकाञ्जिककल्कक्षेपः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥४७-४८॥

द्वितीयः स्वेदनप्रकारः ।

त्र्यूषणं मूलकासुर्यौ पटुकार्द्रकवह्नयः ।
तत्कल्कैः काञ्जिके सूतं स्वेदयेद्दिवसत्रयम् ॥४६॥

तृतीयः स्वेदनप्रकारः ।

पिप्पली मरिचविश्वभेषजे शृङ्गवेरलशुनार्द्रकाग्नयः ।
मेघनादलवणौ महाबला चुल्लिकालवणमाजशृङ्गिका ॥५०॥
आसुरी खलु गवेधुका वरा प्रक्षिपेद्रसकलांशकं पृथक् ।
तत्समस्तमथ व्यस्तमेव वा काञ्जिकेन सह मर्दयेद् बुधः ॥५१॥
कल्कतामुपगतेन तेन वै वस्त्रमङ्गुलिमितं प्रलेपयेत् ।
निक्षिपेद्रसवरं तदन्तरे स्फीतकेन सुदृढं निरोधयेत् ॥५२॥
दोलिकायन्त्रके स्थापयेत्पोट्टलीं नातितीक्ष्णानलं ज्वालयेत्सन्ततम् ।
नूतनं काञ्जिकं प्रक्षिपेत्प्रत्यहं स्वेदयेत्पारदं वासराणां त्रयम् ॥५३॥

मर्दनस्वरूपम् ।

क्षाराद्यैरौषधैर्वा यत् खल्वे सूतस्य पेषणम् ।
तन्मर्दनं बुधैः प्रोक्तं बहिर्मलनिवृत्तये ॥५४॥

मर्दनस्य प्रथमः प्रकारः ।

सैन्धवं सदनधूम आसुरी यामिनी लशुनमार्द्रकं वरा ।
षोडशांशमिह निक्षिपेद्रसान्मर्दयेद्रसवरं दिनत्रयम् ॥५५॥

मर्दनस्य द्वितीयः प्रकारः ।

इष्टिकाचूर्णकं सैन्धवं यामिनी गेहधूमो गुडश्चासुरी नागरम् ।
षोडशांशं क्षिपेत्सर्वमेतद्रसान्मर्दयेत् पारदं वासराणां त्रयम् ॥५६॥

द्वितीयः स्वेदनप्रकारः—त्र्यूषणं त्रिकटु, आसुरी राजिका, पटु सैन्धवम्, वह्निश्चित्रकः ॥४६॥

अथ तृतीयः—शृङ्गवेर आर्द्रकम्, पुनरप्यार्द्रकपाठस्तस्य द्वैगुण्यार्थः। मेघनादः तण्डुलीयकम्, महाबला सहदेवी, चुल्लिकालवणं नवसादरः, गवेधुकः अरण्यगोधूमः, वरा त्रिफला। भूर्जपत्रमध्ये पारदनिक्षेपः पारदरक्षार्थः ॥५०-५३॥

अथ क्रमप्राप्तं मर्दनस्वरूपमाह बहिर्मलनिवृत्तय इति—बहिर्मलाः कञ्चुकाः आवरकत्वात्, तन्निवृत्तिरस्य फलम्। "उदितैरौषधैः सार्धं सर्वाम्लैः काञ्जिकैरपि। पेषणं मर्दनाख्यं स्याद् बहिर्मलविनाशनम्।" इत्याहुः प्राञ्चः ॥५४॥

मर्दनस्य प्रथमः प्रकारः—सदनधूमो गृहधूमः, यामिनी हरिद्रा, वरा त्रिफला। प्रतिद्रव्यं षोडशांशं निक्षिप्य मर्दनम् ॥५५॥

इष्टिकाचूर्णेत्यादिनापरो मर्दनप्रकारो व्याख्यासमः। केचिदत्र हरिद्रानागरस्थाने दधि प्रक्षिपन्ति, अपरे सप्तदिनान्यपि मर्दनमाहुः ॥५६॥

मूर्च्छनस्वरूपम् ।

गृहकन्यादिभिर्द्रव्यैर्नष्टपिष्टत्वसाधनम् ।
दोषत्रयनिवृत्त्यर्थं तन्मूर्च्छनमिहोच्यते ॥५७॥
स्वरूपत्यागसहितं पिष्टित्वकरणं हि यत् ।
रसज्ञैर्जितसूतोऽसौ नष्टपिष्ट उदाहृतः ॥५८॥

मूर्च्छनस्य प्रथमः प्रकारः ।

कुमारिका मलं हन्ति वरा दहननाशिनी ।
चित्रमूलं विषं हन्ति तस्मादेभिः प्रयत्नतः ॥५९॥
मर्दितं सूतकं द्रव्यैः सप्तवाराणि मूर्च्छयेत् ।
एवं सम्मूर्च्छितः सूतो दोषैः सर्वैः प्रमुच्यते ॥६०॥

मूर्च्छनस्य द्वितीयः प्रकारः ।

यवाग्रजः स्वर्जिका च तथा लवणपञ्चकम् ।
अम्लौषधानि विबुधः प्रक्षिप्य सूतके दृढम् ॥६१॥
तावत्सुपेषयेद्यावन्नष्टपिष्टत्वमाप्नुयात् ।
इत्थं सम्मूर्च्छितः सूतो विमुञ्चति मलत्रयम् ॥६२॥

उत्थापनस्वरूपम् ।

स्वेदाद्यैर्यद्रसेन्द्रस्य मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनम् ।
पुनः स्वरूपकरणं तदुत्थापनमीरितम् ॥६३॥

उत्थापनस्य प्रथमः प्रकारः ।

सौभाग्यलवणक्षौद्रैः पारदं पेषयेद् भृशम् ।

मूर्च्छनस्वरूपम्—दोषत्रयाणां मलवह्निविषाणाम्, यदुक्तम्—"मर्दनोद्दिष्टभैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् । तन्मूच्छनं हि वार्यद्रिभूजकञ्चुकनाशनम्" इति ॥५७॥

अथ नष्टपिष्टस्य लक्षणमाह—यत् स्वरूपस्य चाञ्चल्यादेः त्यागसहितं रसस्य पिष्टित्वकरणं असौ रसज्ञैर्नष्टपिष्ट उक्तः, स च फलतः जितसूतः चाञ्चल्यादिविनिवारणादिति भावः ॥५७–५८॥

मूर्च्छनस्य प्रथमः प्रकारः—व्याख्यासमः । अत्र केचित्—"आरग्वधो हन्ति मलं प्रयत्नात् कुमारिका सप्त हि कञ्चुकांश्च । अंकोलमूलं हि विषं निहन्याद्रसस्य वह्निः किल पावकञ्च" इत्याहुः । अपरे तु राजवृक्षस्य मूलोत्थचूर्णेन सह कन्यका मलदोषापनुत्त्यर्थम्, चित्रको वह्निदोषापनुत्त्यै, त्रिफला विषनाशाय इत्याहुः । प्रक्षेप्यद्रव्यमानञ्च—"षोडशांशं प्रतिद्रव्यं सूतमानान्नियोजयेत्" इति रसरत्नसमुच्चये । सप्तवाराणि इति प्रतिमूर्च्छनोत्तरं काञ्जिकेन प्रक्षाल्य पुनर्मर्दनं पुनः प्रक्षालनमित्येवं सप्तधा मूर्च्छनं कुर्यात् ॥५९–६२॥

उत्थापनलक्षणम्-उत्थापनं मूर्च्छाव्यापद्विनाशाय । यदुक्तम्-"स्वेदातपादियोगेन स्वरूपापादनं हि यत् । तदुत्थापनमित्युक्तं मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनम् ॥" इति ॥६३॥

तद्गोलकं विधायाथ पोट्टल्यान्तु विनिक्षिपेत् ॥६४॥
क्षाराद्यैः स्वेदयेत्सम्यक् दोलायन्त्रे भिषग्वरः ।
एवं वारत्रयं कुर्यादुत्थितो जायते रसः ॥६५॥

द्वितीयः प्रकारः ।

अथवा काञ्जिकेनैव रसेन्द्रं स्वेदयेद् बुधः ।
अम्लैः प्रक्षालयेत्सम्यगुत्थितो रसराड् भवेत् ॥६६॥

तृतीयः प्रकारः ।

रसेन्द्रं काञ्जिकेनेह याममात्रं विमर्दयेत् ।
सलिलैः क्षालयेत्सम्यगुत्थितो जायते रसः ॥६७॥

चतुर्थः प्रकारः ।

जम्बीरमातुलुङ्गाद्यैः पेषयेदातपे रसम् ।
वसनात्सारयेत्सम्यगुत्थितो जायते रसः ॥६८॥

पातनात्रितयस्वरूपम् ।

उक्तौषधै रसवरस्य विमर्दितस्य
यन्त्राहितस्य यदिहोर्ध्वमधश्च तिर्यक् ।
निष्कासनं तदिह पातनसंज्ञमुक्तं
वङ्गाहिदोषयुगलं शमयत्यनल्पम् ॥६९॥

तत्र ऊर्ध्वपातनस्य प्रथमः प्रकारः ।

स्वर्जिका खलु यवाग्रजं तथा रामठं लवणपञ्चकान्वितम् ।
अम्लवर्गगदितैस्तु भेषजैः संयुतं रसवरं विमर्दयेत् ॥७०॥
स्थापयेदिह सुयुक्तितो भिषक् पारदं विहितकल्कसंयुतम् ।
ऊर्ध्वपातनकयन्त्रमार्गतः पातयेदिह रसेश्वरं भिषक् ॥७१॥

द्वितीयः प्रकारः ।

तुत्थके विमलहेममाक्षिके निक्षिपेत्खलु रसेन्द्रमुज्ज्वलम् ।
मर्दयेद् गृहकुमारिकारसैर्यावदेति खलु नष्टपिष्टताम् ॥७२॥

तत्प्रथमः प्रकारः—सौभाग्यलवणमधुभिः पारदं पेषयित्वा गोलकं विधाय चतुर्गुणवस्त्रपोट्टल्यां निधाय क्षाराद्यैः सम्यक् त्रिवारं स्वेदयेत्, तथाच स्वरूपप्राप्तिर्भवति रसस्य ॥६४-६८॥

अथ पातनात्रयस्वरूपम्—अनल्पं समग्रम् ॥६९॥

ऊर्ध्वपातनस्य प्रथमः प्रकारः—रामठं हिङ्गु । सुयुक्तित इत्यधःपात्रे मर्दितः सकल्कः पारदः स्थाप्यः । शिष्टं सुगमम् ॥७०-७१॥

द्वितीयः प्रकारः—तुत्थकेन सह रसेन्द्रं मर्दयित्वाद्भिर्बहुशः क्षालयेत् । क्षालनानन्तरं कन्यारसेन मर्दनं कार्यम् । अथवा उपधात्वादिविज्ञानीयोक्तेन

कारयेच्च तदनन्तरं भिषक् स्थालिकातलगतं रसेश्वरम् ।
ऊर्ध्वपातनकयन्त्रपातितमाददीत विमलं रसेश्वरम् ॥७३॥

तृतीयः प्रकारः ।

त्रयो भागा ग्राह्याः खलु रसवरस्येह विबुधैः
रवेश्चैको भागो विधिविहितशुद्धिः कृतदलः ।
समं सर्वं मर्द्यं भृशमिह हि जम्बीरजरसैः
रसः पात्यो युक्त्या खलु डमरुयन्त्रे बुधवरैः ॥७४॥

अधःपातनस्य प्रथमः प्रकारः ।

बलिसम्वलितं रसेश्वरं सुचिरं वैद्यवरः सुपेषयेत् ।
विधिना च विधाय कज्जलीमथ जम्बीररसैः सुमर्दयेत् ॥७५॥
शिखी च शिग्रुबीजकं तथासुरी च सैन्धवम् ।
तथा च मर्कटी बुधः समं समं विनिक्षिपेत् ॥७६॥
पिष्टनानेन तु प्राज्ञो लेपयेदूर्ध्वभाजनम् ।
अधःपातनयन्त्रे च गृह्णीयान्निर्मलं रसम् ॥७७॥

द्वितीयः प्रकारः ।

हरीतकी बिभीतकस्तथासुरी च सैन्धवम् ।
शिखी च शिग्रुजः समैः समैः सुपेषयेद्रसम् ॥७८॥
यदा स नष्टपिष्टतामियात्तदा भिषग्वरः ।
निरुक्तयन्त्रवर्त्मना रसं निपातयेदधः ॥७९॥

तिर्यक्पातनम् ।

उद्दिष्टैरौषधैः साकं रसराजं सुपेषयेत् ।
तिर्यक्पातनयन्त्रे च गृह्णीयान्निर्मलं रसम् ॥८०॥

प्रथमशोधनप्रकारसमुदितविधिना शोधितेन स्वर्णमाक्षिकेण सह पारदस्य नष्टपिष्टत्वमापाद्य कन्यारसेन मर्दनं कार्यम् ॥७२-७३॥

तृतीयः प्रकारः—पत्राकारस्य चूर्णीकृतस्य वा शुद्धस्य ताम्रस्यैको भागो रसभागत्रयं जम्बीररसैस्त्रिदिनं मर्दनं विधाय पातनं कार्य्यम् ॥७४॥

अधःपातनप्रकारः प्रथमः—बलिसम्वलितं गन्धकयुतम्, शिखी चित्रकः, मर्कटी आत्मगुप्ता । ऊर्ध्वभाजनं लेपयेत्, ततोऽधः पातयेत् ॥७५-७९॥

तिर्यक्पातने केचिदाहुः—"श्लक्ष्णीकृतमभ्रदलं रसाद्द्विगुणञ्च तथारनालेन । खल्वे त्रिदिनं मृदितं यावत् तन्नष्टपिष्टतामेति ॥ कुर्य्यात्तिर्य्यक्पातनपातितसूतं क्रमेण दृढवह्निम्" इति ॥८०॥

बोधनलक्षणम्।

मर्दनादिकयोगेन जातक्लैब्यस्य शूलिनः।
क्लैब्यापहं तु यत्कर्म बोधनं कथ्यते बुधैः ॥८१॥

बोधनस्य प्रथमः प्रकारः।

भूर्जपत्रे निधायाथ रसराजं निरोधयेत्।
प्रक्षिप्य सैन्धवं तोये दोलायन्त्रे पचेद् बुधः ॥८२॥
एवं संस्वेदितः सूतः भृशमाप्यायितो भवेत्।
जातवीर्यप्रकर्षो हि षण्ढतामिह मुञ्चति ॥८३॥

द्वितीयः प्रकारः।

जलसैन्धवसूतपूरितां क्षितिगर्ते खलु काचकूपिकाम्।
विनिधाय दिनत्रयं ततो गतषाण्ढ्यः सबलो रसो भवेत् ॥८४॥

तृतीयः प्रकारः।

सैन्धवेनाम्लपिष्टेन रसेन्द्रं कूपिकागतम्।
गर्ते निधाय चोर्ध्वन्तु देयो लघुपुटो बुधैः ॥८५॥
एवं सम्पुटितः शीघ्रं भृशमाप्यायते रसः।
जातवीर्यप्रकर्षश्च षण्ढभावं विमुञ्चति ॥८६॥

नियामनस्य स्वरूपम्।

बोधनाल्लब्धवीर्यस्य रसस्य स्वेदनं हि यत्।
चापल्यविनिवृत्त्यर्थं तन्नियामनमीरितम् ॥८७॥

नियामनस्य प्रथमः प्रकारः।

अम्लिकानागिनीभृङ्गवन्ध्याब्दकितवोद्भवैः।
रसैः संस्वेदितः सूतो नियतं नियतो भवेत् ॥८८॥

द्वितीयः प्रकारः।

रसोनभृङ्गराजाब्दचिञ्चिकानवसागरैः।
भृशं संस्वेदितः सूतो नियतं नियतो भवेत् ॥८९॥

अथ बोधनस्वरूपम्—जातक्लैब्यस्य निर्बलस्य, शूलिनः पारदस्य। अत्र—"जलसैन्धवयुक्तस्य रसस्य दिवसत्रयम्। स्थितिराप्यायनी कुम्भे याऽसौ रोधनमुच्यते" इत्यादिनाऽस्य रोधनमपि नामान्तरमनुसन्धेयम् ॥८१॥

अस्याद्यः प्रकारः—भूर्जपत्रे निधाय पारदं पोट्टलीकृत्य ससैन्धवे जले दोलया सप्तदिनं स्वेदयेद् इति ॥८२-८४॥

तृतीयः शीघ्रसंभवी प्रकारः—अम्लपिष्टेन सैन्धवेन सह पारदं काचकुप्यां निधायोपरि लावकाख्यपुटदानम्, फलञ्च पूर्ववत्, शीघ्रतायां विशेषः ॥८५-८६॥

नियामनलक्षणं सफलमाह—बोधनादिति ॥८७॥

अस्याद्यः प्रकारः—अम्लिका चिञ्चा, नागिनी सर्पाक्षी, अब्दं मुस्तकम्, कितवः धत्तूरः। नियतः निरस्तचाञ्चल्यः ॥८८-८९॥

तृतीयः प्रकारः ।

नियामकगणोद्दिष्टैः समस्तव्यस्तभेषजैः ।
पूर्वदर्शितमार्गेण भिषक् कुर्यान्नियामनम् ॥९०॥

रसस्य नियामको गणः ।

महाबला नागबला यमचिञ्चा पुनर्नवा ।
आखुपर्णी सहचरा वासिका काकमाचिका ॥९१॥
गोक्षुरः शरपुङ्खा च विष्णुक्रान्ता घनध्वनिः ।
मण्डूकपर्णी तुलसी बला च गिरिकर्णिका ॥९२॥
शतावरी शङ्खपुष्पी श्वेतार्कः कनकाह्वयः ।
चक्रमर्दः करञ्जश्च ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी ॥९३॥
गुडूची सैन्धवं पाठा मृगाक्षी सोमवल्लिका ।
नियामकगणो ह्येष प्रोक्तो रसविशारदैः ॥९४॥

अथ दीपनस्वरूपम् ।

दोलायन्त्रे स्थापयित्वा रसेन्द्रं क्षाराद्यैर्यत्पाचनं स्याद्यथायम् ।
ग्रासार्थी वा जारणे च प्रगल्भः शास्त्रज्ञैस्तद्दीपनं सम्प्रदिष्टम् ॥९५॥

अथ दीपनस्य प्रथमः प्रकारः ।

काशीशं मरिचं तथैव तुवरी शोभाञ्जनं काञ्जिकं
सौभाग्यं पटुपञ्चकञ्च दहनो राजी समं मेलयेत् ।
निक्षिप्याथ दिनद्वयं बुधवरो दोलाख्ययन्त्रे पचेत्
ग्रासार्थी खलु जारणे च चतुरः संजायते पारदः ॥९६॥

अथ द्वितीयः प्रकारः ।

सौभाग्यं पटुपञ्चकञ्च मरिचं शोभाञ्जनं चासुरी
काशीशं यवजोऽनलश्च तुवरी शेफालिका सर्जिका ।

तृतीयः प्रकारः—कल्कैः क्वाथैर्वा इति कल्कपक्षे काञ्जिकैः स्वेदनम् ॥९०॥

नियामकगणः—महाबला सहदेवी, नागबला गाङ्गेरुकी, यमचिञ्चा अपक्वा अम्लिका, सहचरा पीतझिण्टी, विष्णुक्रान्ता श्वेतापराजिता, घनध्वनिः तण्डुलीयकः, तुलसी कृष्णा ज्ञेया, गिरिकर्णिका कृष्णापराजिता, कनकाह्वयः धत्तूरः, मृगाक्षी इन्द्रवारुणी, सोमवल्लिका मत्स्याक्षी । स्पष्टमन्यत् ॥९१-९४॥

अथ दीपनस्वरूपम्-दीपनं नाम ग्रासार्थिताजारणपटुतासम्पादकं दोलया क्षाराद्यैः पारदपाचनम् । "धातुपाषाणमूलाद्यैः संयुक्तो घटमध्यगः । ग्रासार्थं त्रिदिनं स्वेदो दीपनं तन्मतं बुधैः" इति प्राचीनोक्तिरत्रानुसन्धेया ॥९५॥

तत्प्रथमः प्रकारः—तुवरी स्फटिका, पटुपञ्चकं लवणपञ्चकम्, दहनश्चित्रकः । स्पष्टमन्यत् ॥९६॥

तुल्यांशैः सुविचूर्णितैर्गृहजले यन्त्रे तु दोलाह्वये
स्विन्नो याममुगं ततो रसवरो ग्रासाभिलाषी भवेत् ॥९७॥

तृतीयः प्रकारः ।

स्वेदयेदासवाम्लेन सहितं याममात्रकम् ।
भिषग्वरः सूतराजं शीघ्रं वीर्यविवृद्धये ॥९८॥

चतुर्थः प्रकारः ।

अथवा दहनक्वाथैस्त्रिदिनं काञ्जिके पचेत् ।
एवं संस्वेदितः सूतो ग्रासार्थी जायते परम् ॥९९॥

जारणास्वरूपम् ।

सूते गन्धादिनिक्षेपात्तत्तद्विधिविशेषतः ।
गन्धाद्यं जार्यते यत्तु जारणं तदिहोच्यते ॥१००॥

षड्गुणगन्धकजारणस्य प्रयोजनम् ।

वसुविधविधिसंस्कृतोऽपि सूतो रसविबुधैरिह हिङ्गुलोत्थितो वा ।
रसगुणबलिजारणाविहीनो गदगणवारणतां तु नैति नूनम् ॥१०१॥

षड्गुणबलिजारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

निधाय वालुकायन्त्रे चषकं सुदृढं भिषक् ।
रसतुल्यं बलिं तस्मिन्निक्षिपेत् खलु शोधितम् ॥१०२॥
बलिं तु विद्रुतं दृष्ट्वा रसेशं तत्र दापयेत् ।
अर्द्धजीर्णं बलिं ज्ञात्वा पुनर्गन्धं प्रदापयेत् ॥१०३॥
आषड्गुणं क्षिपेदेवमल्पमल्पं समाहितः ।
स्वतःशीतं ततो ज्ञात्वा रसेशं तु समाहरेत् ॥१०४॥

द्वितीयः प्रकारः—यवजो यवक्षारः, अनलश्चित्रकः, शेफालिका "हारसिंगार" इति भाषायाम् ॥९७॥

आसवाम्लेन काञ्जिकेन ॥९८-९९॥

अथ जारणालक्षणम्—तत्तद्विधिविशेषतः वालुकायन्त्रकच्छपयन्त्रादिप्रकारेण । जार्यते वह्न्यादियोगात् क्षीणं क्रियते । "द्रुतग्रासपरीणामो बिडयन्त्रादियोगतः । जारणा" इति रसेन्द्रचूडामणौ । "जारणा नाम गालनपातनव्यतिरेकेण ग्रस्तघनहेमादिरसस्य पूर्वावस्थाप्रतिपन्नत्वम्" इति च—आयुर्वेदप्रकाशकारः ॥

जारणाफलम्—वसुविधविधिसंस्कृतः अष्टविधसंस्कारयुक्तः रसविबुधैरिति रसशास्त्राभिज्ञैः, रसगुणबलिजारणाविहीनः षड्गुणगन्धकजारणाविरहितः, अत्र "रसगुणबलिजारणां विनाऽयं न खलु रुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः । न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ।" इति प्राचीनोक्तिरप्यनुसन्धेया ॥

षड्गुणबलिजारणस्य द्वितीयः प्रकारः।

कच्छपाख्येन यन्त्रेण रसतन्त्ररहस्यवित्।
उक्तमार्गमनुसृत्य जारयेत् षड्गुणं बलिम् ॥१०५॥

अथ षड्गुणगन्धकजारणस्याद्यः प्रकारः—अर्द्धगन्धके जीर्णे पुनर्गन्धकं प्रदापयेत्, सर्वगन्धकक्षये पारदस्योड्डयनभयात्। अतएव च किञ्चित् गन्धकशेष एवोत्तारणमस्य विधेयम्॥ एवं षड्गुणगन्धकक्षयपर्य्यन्तमल्पमल्पं पुनः पुनर्दद्यादिति प्रथमः कल्पः ॥१०२-१०५॥

अथ गन्धकजारणगुणाः—महारोगविधूननः महारोगविनाशनः, विविधाद्भुतकार्य्यकृत् 'भवतीति' शेषः। तथोक्तं शिवागमेऽपि—"तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः। द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा॥ त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वजाड्यविनाशनः। चतुर्गुणे तथा जीर्णे वलीपलितनाशनः॥ गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः। षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो रसः॥ अवश्यमित्युवाचेदं श्रीदेवीं भैरवः स्वयम्॥" इति। अथ व्याधिघातकत्वेन परमावश्यका अष्टौ संस्काराः ग्रन्थकृता केवलमुक्ताः, रसतन्त्रप्रसिद्धा अवशिष्टाश्च दश नोक्ताः इति। वयन्तु जिज्ञासूनां मनोविनोदाय परिभाषाबोधाय च लक्षणतः फलतश्चावशिष्टानुदाहरामो माभूच्छिष्टसम्प्रदायहानिरिति॥

तत्र अनुवासन-गगनादिग्रासप्रमाण-चारण-गर्भद्रुति-बाह्यद्रुति-जारण-रञ्जन-सारण-क्रामण-वेधनाख्या दशावशिष्टाः। केचित् शरीरयोगनामकमपरं संस्कारमिच्छन्ति तन्मतेऽनुवासनं दीपनान्न पृथक्। तत्रादावनुवासनक्रमः—"दीपितं रसराजन्तु जम्बीररससंयुतम्। दिनैकं धारयेद् घर्मे मृत्पात्रे वा शिलोद्भवे॥" इति प्रथमः। तथा—"सहस्रनिम्बूफलतोयघृष्टो रसो भवेद् वह्निसमप्रभावः। सव्योषराजीलवणः सचित्रः सरामठो विंशतिवासराणि।" इति रसचिन्तामणिप्रोक्तो द्वितीयः। अत्रेदमवधेयम्—"स्वेदनादिनवकर्मसंस्कृतः सप्तकञ्चुकविवर्जितो भवेत्। अष्टमोंश इह शिष्यते यदा शुद्धसूत इति कथ्यते तदा।" इति रसरत्नाकरकारस्य नित्यनाथस्य वचनम्। अयमाशयः—सप्तभागाः सप्तकञ्चुकसम्बन्धिनोऽपयान्ति पारदस्याष्टमो भागोऽवशिष्यते॥ अथ ग्रासचारणप्रमाणम्—"इयन्मानस्य सूतस्य भोज्यद्रव्यात्मिका मितिः। इयतीत्युच्यते याऽसौ ग्रासमानं समीरितम्॥ चतुःषष्ट्यंशकः पूर्वो द्वात्रिंशांशो द्वितीयकः। तृतीयः षोडशांशस्तु चतुर्थोऽष्टांश एव च॥" एतद्विस्तरो रसार्णवादावनुसन्धेयः। एतस्योपयोगो गर्भद्रुतिसंस्कारे वक्ष्यमाणे। चारणा यथा—"रसस्य जठरे ग्रासक्षेपणं चारणा मता॥" तत्प्रकारो रसपद्धत्याः—"तप्ते तीक्ष्णसमुद्भवे सुविमले खल्वेऽथ सूतं क्षिपेत्। पादांशं कनकं विमर्द्य शनकैर्दत्वाऽम्लजम्बीरकम्। पात्रे जम्भलवारिणा सुविपुले काचोद्भवे पूरिते। स्थाप्यं सूर्यखरातपे पटुतरं घस्रं ततो मर्दितम्। तस्मिन्नेव पुनर्ददीत विमलं सञ्चारणात् सात्म्यता॥" इति। अथ गर्भद्रुतिः—"ग्रस्तस्य द्रावणं गर्भे गर्भद्रुतिरुदाहृता।" इति लक्षिता। "व्योमसत्त्वं

षड्गुणबलिजीर्णस्य रसराजस्य गुणाः ।

समे तु गन्धके जीर्णे सामान्यगदनाशनः ।
द्विगुणे तु विशेषेण महारोगविधूननः ॥१०६॥

समांशेन ताप्यसत्वेन संयुतम् । साकल्येन चरद्देवि गर्भद्रावी भवेद्रसः ॥" गर्भद्रुति-मन्तरेण च व्योमसत्वादिजारणाऽभावात् आवश्यकतैतस्याः । तथाच—"वह्नि-व्यतिरेकेणापि रसग्रासीकृतानां लोहादीनां द्रवत्वं गर्भद्रुतिरिति" रसमाधवो व्याजहार । "शिलया निहतं नागं ताप्यस्वा सिन्धुना हतम् । ताभ्यान्तु मारितं बीजं सूतके द्रवति क्षणात् ।" इति च । "बीजानां संस्कारः कर्तव्यः कोऽपि तादृशः प्रथमम् । येन द्रवन्ति गर्भे रसराजस्याम्लयोगेन ।" इति च श्रीगोविन्दभगवत्पादाचार्य्याः । अयञ्च गर्भद्रावको योगोऽनुसन्धेयः—सैन्धवेन समं ताप्यं घर्मे मर्द्यं पुटे पचेत् । पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं यावद्द्वादशवारकम् ॥ अस्य तुल्यं मृतं नागं सर्वमम्लेन पेषयेत् । अनेन वर्णपत्राणि लिप्तानि प्रधमेद् दृढम् ॥ द्रुतञ्च वापितं तत्तु सप्तवारं पुनः पुनः । एतद्बीजं रसेन्द्रस्य गर्भे द्रवति मर्दनात् ॥" तथा—"शिला सौवर्चलं ताप्यं गन्धकासीसटङ्कणम् । मर्दयेच्चणकाम्लेन सर्वमेतद्दिनावधि ॥ रसस्यैतत् षोडशांशं दत्वा बीजञ्च दापयेत् । दीयते यत्र यत्रैवं तत्र द्रवति मर्दनात् ॥" इति । अथ बाह्यद्रुतिः—"बहिरेव द्रुतं कुर्य्या-दभ्रसत्वादिकं खलु । जारणाय रसेन्द्रस्य सा बाह्या द्रुतिरुच्यते ।" इत्युक्तरूपा, तद्दिङ्मात्रं यथा—"कपितिन्दुबालफलैः समं धान्याभ्रकं दृढम् । मर्दयेद्दिनमेकन्तु काचकुप्यां निवेशयेत् ॥ नरकेशैर्मुखं रुद्ध्वा कूपिकां लेपयेन्मृदा । पुटेत् पातालयन्त्रेण दिनान्ते द्रुतिमाप्नुयात् ॥" इति । तथा "कुसुम्भतैलमध्ये तु संस्थाप्या द्रुतयः पृथक् । तिष्ठन्ति चिरकालन्तु प्राप्ते काले नियोजयेत्" इति । एतत्फलन्तु—"बाह्यद्रुतिस्तु केवलं शुद्धमेव रसं मिलिता बध्नाति । फलमस्या दीर्घायुष्ट्वम् । पूर्वोक्तग्रासक्रमजारणेन पूर्वोक्तफलप्रदत्वम्वा ।" इत्यादिनोक्तं रसमाधवेन । केचित्तु लुप्तसम्प्रदायत्वात्—"द्रुतयोऽपि न दृष्टास्ते शास्त्रे दृष्टा अपि ध्रुवम् । विना शम्भोः प्रसादेन न सिद्ध्यन्ति कदाचन ।" इत्याहुः । अत्र विशेषश्चिन्तनीय एवेति । जारणलक्षणमुक्तम्प्राक् । तत्प्रकारस्त्वेवंविधः स्मृत आचार्यैः रसरत्नाकरे—"स्वर्णं नागं समावर्त्य माषमात्रन्तु घर्षयेत् । तप्तखल्वे ततस्तस्मिन् पलमेकं रसं क्षिपेत् ॥ सिद्धमूलीद्रवं दत्वा मर्दयेत् काञ्जिकैर्दिनम् । घर्मे वा तप्तखल्वे वा ततो ग्रासन्तु दापयेत् ॥ चतुःषष्ट्यंशकं पूर्वं द्वन्द्वसत्वं सुभावितम् । दत्वा घर्मे दिनैकञ्च चारणायन्त्रके क्षिपेत् ॥ सजम्बीरे दिनं घर्मे धारितश्चरति ध्रुवम् । त्रिक्षारं पञ्चलवणमम्लवर्गः स्नुहीपयः ॥ गोमूत्रैर्गालयेत्सर्वं तेन वस्त्रं घनं दिहेत् । तन्मध्ये धारितं सूतं बद्ध्वा भूर्जेन वेष्टयेत् ॥ सिद्धमूलयम्लसंयुक्ते दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् । उद्धृत्योष्णारनालेन क्षालयेल्लोहपात्रके ॥ वस्त्रपूतं ततः कृत्वा सोष्णे

त्रिगुणे तु विशेषेणाद्व्ययपुंस्त्वप्रकाशनः ।
चतुर्गुणे महोत्साहमेधास्मृतिविवर्धनः ॥१०७॥

पात्रे विमर्दयेत् । हस्तेनैव भवेच्छुष्कं यावत्तं पारदं पुनः ॥ चतुर्गुणेन वस्त्रेन गालये-न्निर्मलो भवेत् । अजीर्णश्चेत्पुनर्मर्द्यमम्लं दत्त्वा दिनावधि ॥ दोलायां स्वेदयेत्तावद्भ-वेज्जीर्णन्न संशयः ॥" इति । अत्र च चरति ध्रुवमित्यन्तं चारणाप्रकारः, त्रिक्षारं पञ्चलवणमित्यारभ्य च जारणाप्रकारोऽनुसन्धेयः । अयञ्च बीजजारणप्रकारो मूलेऽनुक्तः कथितः । गन्धकजारणप्रकारस्तु मूल एवोक्त इति नेहोक्तो माभूत्कालस्य व्यत्यय इति । इयञ्च समुखा जारणा, बीजावापयोगात् । निर्मुखा जारणा तु दिव्यौष-धिसमायोगात्प्राचीनपरम्पराप्रसिद्धा इदानीं लुप्तप्राया चेति । अथ रञ्जनम्—"सुसिद्धबीजधात्वादिजारणेन रसस्य हि । पीतादिरागजननं रञ्जनं परिकीर्तितम् ॥" "केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं दरदेन तु । कुरुते त्रिगुणं जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ।" इत्यादिनाऽनुसन्धेयम् । विस्तरस्तु—"खर्परस्थे द्रुते नागे ब्रह्मबीजद-लानि तु । क्षिप्त्वाग्निं ज्वालयेच्चण्डं ब्रह्मदण्डेन चालयेत् ॥ चतुर्यामात्तु तद्भस्म जातं पात्रात्समुद्धरेत् । तद्भस्म गन्धकं तुल्यं याममम्लेन मर्दयेत् ॥ रुद्ध्वा गजपुटे पश्चात् पादांशं गन्धकं पुनः । दत्त्वाम्लैर्मर्दितं पश्चादेवं वारांश्चतुर्दश ॥ रक्तवर्णं भवेद्भस्म तद्भागं खर्परं क्षिपेत् । भागत्रयं शिलाचूर्णं पृथक्पात्रे विनिक्षिपेत् ॥ पञ्चाङ्गवासकाच्चूर्णं त्वक्चूर्णञ्चार्जुनस्य च । शाककिंशुककोरण्टाशिग्रू-णां पुष्पमाहरेत् ॥ नागिनी नागकन्या च कुमारी चाहिमारकः । सर्वेषां प्रतिभागैकं शिलामध्ये विनिक्षिपेत् ॥ तेभ्यश्चतुर्गुणैर्मूत्रैश्छागजैः क्वाथमाहरेत् । पूर्वोक्तं भस्म नागस्य खर्परस्य च संक्षिपेत् ॥ चालयन् पाचयेच्चुल्ल्यां यावत्सप्तदिनावधि । अनेन मृतनागेन वापो देयो द्रुतस्य च ॥ पक्वबीजस्य भागांस्त्रीन् रञ्जितं जायते शुभम् ॥ इत्यादिना रसरत्नाकरादौ कणेहत्यावलोकनीयः । सारणा—"सूते सतैलः यन्त्रस्थे स्वर्णादिक्षेपणञ्च यत् । वेधाधिक्यकरं लोहे सारणा सा प्रकीर्तिता ॥" तत्प्रकारश्च—"छिद्रान्वितान्धमूषा गम्भीरा स्यात् सारणोचिता । तस्यां सारणतैलं निधाय तप्तं सबीजसूतञ्च तत्तैलाक्तपटेनाच्छाद्य मुखं सारणं कुर्यात् ॥ इत्यादिना-ऽऽकरेभ्योऽनुसन्धेया, विस्तरस्तु सारणतैलनिर्माणादेः रसरत्नाकरादिभ्योऽव-सेयः । अपि च नैकधा सारणजारणपरम्परया वेधसम्भव इत्यपि प्राचां मतम् । "सारितो जारितश्चैव क्रमात् सारितजारितः । सप्तशृङ्खलिकावेधात् कोटिवेधी भवेद्रसः ॥" इति प्राचीनसंवादात् । अतोऽनन्तरं केचिन्मुखबन्धनामानं संस्का-रान्तरमप्यातन्वते, तत्प्रकारो रसपद्धतेरवलोकनीयो नेह प्रतन्यते माभूद् ग्रन्थ-विस्तर इति । अथ क्रामणम्—"स्वर्णतारादिधर्मान् यत् क्रामयेदन्यधातुषु । सारणोत्थेन सूतेन क्रामणन्तदुदाहृतम् ॥" तच्च—"शिलया निहतो नागो वङ्गं वा तालकेन शुद्धेन । क्रमशः पीते शुक्ले क्रामणमेतत् समुद्दिष्टम् ॥" श्रीगोविन्द-भगवत्पादास्तु—"क्रामति तीक्ष्णेन रस" इत्याहुः । केचित्तु—"सौराष्ट्रीं भावये-द्धर्मे गवां पित्तैस्त्रिधा पुनः । तत्सत्त्वं व्योमवद् ग्राह्यं क्रामकं योजयेद्रसे ।"

तथा पञ्चगुणेऽशेषगदसन्तापनाशनः ।
रसेश्वरः षड्गुणे तु विविधाद्भुतकार्यकृत् ॥१०८॥

इति पारदस्याष्टसंस्कारविज्ञानीयो नाम पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ मूर्च्छनाविज्ञानीयः षष्ठस्तरङ्गः ।

अथ मूर्च्छनायाः स्वरूपम् ।

तत्तद्विधिप्रभेदेन रसस्याव्यभिचारतः ।

इत्याहुः। अथ वेधः-"व्यवायिभेषजोपेतो द्रव्ये क्षिप्तो रसः खलु । वेध इत्युच्यते ॥" स चानेकविधः—"लेपः क्षेपश्च कुन्तश्च धूमाख्यः शब्दसंज्ञकः ॥" तेषां लक्षणान्याकरेभ्योऽनुसन्धेयानि। विस्तरभयादुपरम्यते। भक्षणसंस्कारस्तु क्षेत्रीकरणादौ वक्ष्यते। पञ्चविंशतिप्रकारान् रसबन्धांस्तु मूर्च्छनाप्रकरणे वक्ष्यामः। इति प्राचीनरसतन्त्रप्रसिद्धाः अवशिष्टाः सूतसंस्काराः साकल्येन भवन्त्युक्ताः ॥१०८॥

आदौ मूर्च्छनास्वरूपं प्रयोजनसहितम्—तत्तद्विधयो वक्ष्यमाणाः सगन्धनिर्गन्धादयः, तद्भेदेन या रसस्य अव्यभिचारतः अनैकान्तिकत्वं विना व्याधिघातकता रोगापनयनसामर्थ्यं सा मूर्च्छना । यदाह रसमाधवः—"अव्यभिचरितव्याधिघातकत्वम्मूर्च्छना" इति । एतावता च मूर्च्छनसंस्कारादस्याः भेदो बोधितः मूर्च्छनसंस्कारस्य तथानुपयुक्तत्वात्, इत्यवधेयम्। यदुक्तम्—"मूर्च्छित्वा हरति रुजम् ।" इति भगवद्गोविन्दपादैः । वस्तुतस्तु करणे नामकरणः, तावता च तथाविधरोगावश्यंघातकशक्तिसाधकतमः क्रम एक एव, स तादृशो मूर्च्छनाशब्दवाच्यः, अत एव मूर्च्छनाभेदाः सङ्गच्छन्ते। यत्तु "मूर्च्छना जारणाचेत्यनर्थान्तरं प्रायः" इति रसमाधवो व्याजहार तत्र समीक्षामहे—"अत्र च सगन्धमूर्च्छनायाः कज्जलीरूपाया निर्गन्धमूर्च्छनायाश्च मुग्धत्वादेः जारणारूपाभावात् "प्रायः" शब्दसङ्गतिः। बन्धनस्यैवावस्थाविशेषो मूर्च्छनेति चेन्मैवं मंस्थाः, तथाऽभावात्—"बन्धनन्तु स्वाभाविकद्रवत्वे सति वह्निनाऽनुड्डीयमानत्वं मूर्तिबद्धत्वम् ।" इति रसमाधवस्यैवोक्तेः। अयमामर्शः—"द्रुतग्रासपरीणामो जारणा" "अवश्यव्याधिघातकत्वञ्च मूर्च्छना" इति गौणमेवेदं लक्षणयुग्मं फल उपचारात्, उपचर्य्यमाणं हि फलमेव तत्तत्क्रियया निर्देश्यम्, तथाच—सहकारिसंयोगविशेषद्रुतगन्धादिग्रासानां स्वरूपक्षयोत्तरं तथाविधः परिणामः फलं, तत्साधकङ्कर्म च जारणा, गन्धादिग्रासजरणसाधनत्वात्। अतएव गन्धजीर्णोऽभ्रजीर्णो हेमजीर्णो रस इति व्यवहाराः। "ग्रस्तस्य चारणं गर्भे द्रावणं जारणन्तथा। इति त्रिरूपा निर्दिष्टा जारणा वरवार्तिकैः" इत्यादिकन्तु पूर्वाभिभूतं क्रियाकलापमपेक्ष्योक्तम् । चारणगर्भद्रावणयोः संस्कारान्तरत्वाच्च, अन्यथा संस्काराष्टादशत्वं भज्येत। तस्माद् "द्रुतग्रासपरीणामो जारणा" इति पुष्कलम्। तत्प्रकाराश्च नैके—"प्रकाराः सन्ति

व्याधिघातकता या स्यात् सा मता मूर्च्छना बुधैः ॥१॥

मूर्च्छनाया द्वौ भेदौ ।

निर्गन्धा च सगन्धा च मूर्च्छना द्विविधा मता ।
निर्गन्धा गन्धरहिता सगन्धा गन्धसंयुता ॥२॥
निर्गन्धा रसपुष्पादौ मूर्च्छना परिकीर्तिता ।
सगन्धा तु विशेषेण रससिन्दूरकादिषु ॥३॥

सगन्धाया (मूर्च्छनायाः) द्वौ भेदौ ।

सगन्धा मूर्च्छना ह्यत्र रसतन्त्रविचक्षणैः ।
अन्तर्धूमबहिर्धूमभेदेनापि द्विधा मता ॥४॥

अन्तर्धूममूर्च्छनायाः स्वरूपम् ।

निरुध्यारम्भतः कूपीमुखं यद्गन्धजारणम् ।
मूर्च्छना सा भिषग्वर्यैरन्तर्धूमाभिधा मता ॥५॥
जीर्णगन्धे तु यत्कूपीवक्त्ररोधनपूर्वकम् ।
पाचनं मूर्च्छना सा तु बहिर्धूमाभिधा मता ॥६॥
सगन्धमूर्च्छितः सूतः सुचिरं परिशीलितः ।
न जातु प्रकरोतीह विकारान् पारदोत्थितान् ॥७॥
निर्गन्धमूर्च्छितः सूतो गदसंक्षयकालतः ।
अनन्तरं शीलनेन विकारान् जनयेद्भृशम् ॥८॥

कोटिशः" इत्युक्तत्वात् । एतावता च "गालनपातनव्यतिरेकेण" इत्यादिमाधवोक्तजारणालक्षणे गालनशब्दस्य वस्त्रादिगालनमर्थोऽनुसन्धेयः । अत्र च "द्रुतग्रासक्षय एव जारणा।" पूर्वावस्थाप्रतिपन्नत्वन्तु न लक्षणनिवेशायावश्यकं, तस्य ग्रासक्षयोत्तरं स्वतः संभवित्वात् । यच्च "मूर्च्छना जारणा चेत्यनर्थान्तरं प्राहुः" इत्युक्तं तेन तदपि स्वोक्तिविरोधादुपेक्ष्यम् । "पूर्वावस्थाप्रतिपन्नत्वं जारणा" इति तेनोक्तेः । मूर्च्छनायान्तु न पूर्वावस्थाप्रतिपन्नतेति सुमहान् भेदः । मूर्च्छना च "भस्माभिन्नत्वे सति रसभक्षणयोग्यतापादकङ्कर्म ।" अवश्यव्याधिघातश्चास्याः फलमित्यलमधिकाम्रेडितेन ॥१॥

निर्गन्धसगन्धादिभेदेन मूर्च्छनाप्रकारा बहवः । रससिन्दूरकादिषु इत्यत्र आदिना पर्पट्यादिग्रहणम् । रसरत्नसमुच्चये पर्पट्यादयो बन्धभेदप्रोक्ताः, वस्तुतस्तु बन्धभेदविशेष एव फलविशेषान्मूर्च्छनाशब्दवाच्य इत्यवधेयम् ॥२-३॥

अन्तर्धूमभेदेन सगन्धा द्विविधा—आरम्भादवरुद्धमुखपाकान्तर्धूमा। गन्धकजरणोत्तरमल्पशेषे मुखरोधपूर्वकं जाता बहिर्धूमा मूर्च्छना इति भेदः ॥४-६॥

अथ सगन्धनिर्गन्धयोः फले विशेषः—सगन्धमूर्च्छितः रससिन्दूरादिरूपः कज्जलीरूपो वा सूतः सुचिरं सेवितोऽपि कदाचित् पारदोत्थितान् विकारान्

अथ मुग्धरसस्य निर्माणप्रकारः।

[गीतिका]

युगतोलकप्रमाणं विमलीकृतं रसेशम्।
द्विगुणां खटीञ्च शुद्धां निदधीत खल्वमध्ये ॥९॥
परिपेषयेत्तु तावद् विधिनैतदीयचूर्णम्।
अवलोक्यते न यावत्खलु चन्द्रिकाविहीनम् ॥१०॥
हतचन्द्रिकं तु चूर्णं ह्यवबुध्य योजयेद्वै।
विबुधैः स्मृतो रसोऽयं खलु मुग्धनामधेयः ॥११॥

मुग्धरसस्य गुणाः।

उदरामयनुत् वमिहृन्नियतं सहजोऽथफिरङ्गकुरङ्गहरिः।
शिशुरोगहरस्तु विशेषतया विबुधैरुदितः खलु मुग्धरसः ॥१२॥

मुग्धरसस्य मात्रानिरूपणम्।

गुञ्जार्धतः समारभ्य सार्धगुञ्जद्वयोन्मिता।
पूर्णमात्रा मता मुग्धरसस्य तरुणोचिता ॥१३॥
गुञ्जाष्टमांशतश्चास्य गुञ्जापादांशसंमिता।
पूर्णमात्रा मता विज्ञैर्वार्षिकस्यार्भकस्य तु ॥१४॥

मुग्धरसस्य आमयिकप्रयोगः।

गुञ्जैकसंमितो मुग्धरसस्तु सलिलान्वितः।

मुखशोथलालास्रावादीन् न करोति। गन्धप्रभावेण विकारमजनयता मलमूत्रस्वेदादिमार्गेभ्यः सूतस्य स्वत एव निर्गमात्। अतस्तस्य मात्रया सुचिरं सेवनेऽपि न हानिसंभावना। निर्गन्धमूर्च्छितः रसपुष्पकर्पूरादिरूपः सूतः रोगक्षयकालानन्तरं सेवनेन अवश्यं विकारान् जनयेत्। अतश्च फिरङ्गादिरोगक्षयोत्तरं रसपुष्पादेः सेवनन्न कार्य्यम्। अपितु निर्गन्धमूर्च्छितसूतसेवनोत्तरं रोगशान्तौ सत्यां काकमाचीकूष्माण्डशारिवादिपारददोषसारकौषधिरससेवनेन शरीरात् पारदनिःसारणं कार्य्यम्। "रसत्यागविधौ पुनः भक्षयेद् बृहतीं बिल्वम्" इति रसवाग्भट्टोक्तेः।

अथ मुग्धरसनिर्माणप्रकारः—पारदं विमलीकृतं पूर्वोक्तसंस्कारशुद्धं चतुस्तोलकमितमादायाष्टतोलकमितां शुद्धां पाषाणांशरहितां वस्त्रगालितां खटीं कठिनीं खल्वे मर्दयेत्। विनष्टपारदकणं हतचन्द्रिकमेतच्चूर्णं मुग्धरसन्नाम ॥९-११॥

अथ मुग्धरसगुणाः—उदरामयः अतीसारः, सहजोऽथः शरीरारम्भकबीजभागदुष्टिजन्यः फिरङ्गस्तदाख्यः पापरोग एव कुरङ्गो मृगस्तन्नाशाय हरिः सिंह इव, बलात् तन्नाशक इत्यर्थः ॥१२॥

मात्रानिरूपणं व्यवहारार्थम्। ½ गुञ्जातः २॥ गुञ्जा पर्य्यन्तं युवयोग्या, ⅛ गुञ्जातः ¼ गुञ्जापर्य्यन्तं वार्षिकबालकयोग्याऽस्य मात्रा ॥१३-१४॥

मासमेकं द्वयं वापि यत्नतः परिशीलितः ॥१५॥
गर्भिणीनां चिरोद्भूतां नवजातामथापि वा ।
फिरङ्गजनितां बाधां नाशयत्यविलम्बितम् ॥१६॥
गुञ्जापादोन्मितो मुग्धरसो नीरेण शीलितः ।
शिशूनां विनिहन्त्याशु फिरङ्गं सहजोत्थितम् ॥१७॥
रक्तिकाङ्घ्रिमितो मुग्धरसो वारा नियोजितः ।
विनिहन्त्याशु बालानामतीसारं सुनिश्चितम् ॥१८॥
विज्ञाय रोगोपशमं प्राणाचार्यो भिषग्वरः ।
न योजयेन्मुग्धरसं रससिन्दूरवद् भृशम् ॥१९॥

अथ रसपुष्पस्य नामानि ।

रसपुष्पं रससुमं कुसुमं रसपूर्वकम् ।
मतं, निरुच्यते कैश्चित्सुधानिधिरसाख्यया ॥२०॥

अथ रसपुष्पस्य प्रथमो निर्माणप्रकारः ।

विशुद्धं रसराजन्तु पञ्चतोलकसंमितम् ।
तत्समं लवणञ्चैव काशीसं विमलं तथा ॥२१॥
खल्वे सम्पेष्य यत्नेन श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ।
अथ चूर्णं समादाय हण्डिकायां विनिक्षिपेत् ॥२२॥
मध्ये सच्छिद्रया काचलिप्तयाऽऽयतवक्त्रया ।
आच्छादयेद्धण्डिकया रसकर्मविशारदः ॥२३॥
सन्धिन्तु वाससाच्छाद्य लेपयेत्स्वल्पया मृदा ।
न लेपयेदूर्ध्वपात्रं भानुतापेऽथ शोषयेत् ॥२४॥
चुल्ल्यां निधाय विपचेदत्यल्पानलयोगतः ।
ऊर्ध्वपात्रस्थच्छिद्रेण बाष्पमुद्याति वेगतः ॥२५॥
निर्याते जलबाष्पे तु विधिना परिपाकतः ।
खटीपिधानपिहितं छिद्रं खट्या प्रलेपयत् ॥२६॥
अतिमन्दानलेनैव यामद्वितयमादितः ।
विपाचयेत्प्रयत्नेन स्वाङ्गशीतमथोद्धरेत् ॥२७॥

रक्तिकाङ्घ्रिमितः गुञ्जाचतुर्थांशः । वारा जलेन । शिष्टं सुगमम् ॥१५-१९॥

रसपुष्पनामानि शास्त्रे व्यवहाराय । केचिदिमं सुधानिधिनाम्ना ख्यापयन्ति ॥२०॥

अथ रसपुष्पस्य प्रथमो निर्माणप्रकारः—विशुद्धं संस्कारशुद्धं हिङ्गुलोत्थं वा पारदं ५ तोलकं, लवणं सैन्धवं ५ तो०, शुद्धं कासीसं ५ तो०, आनिश्चन्द्रिकं खल्वे

न्युब्जं कृत्वा समुत्तार्य सन्धिदेशं विलिख्य च ।
शशिप्रभं लम्बमानं रसपुष्पं समाहरेत् ॥२८॥

रसपुष्पस्य द्वितीयो निर्माणप्रकारः ।

शुद्धं तोलकपञ्चकं रसवरं काशीसकं सैन्धवं
दत्वा चैव समं समं सुमसृणे खल्वे ततः पेषयेत् ।
कूपीमध्यगतं पचेत्तु सिकतायन्त्रेऽथ यामद्वयं
नीहारप्रभमूर्ध्वभागनिचितं पुष्पं रसाद्यं हरेत् ॥२९॥
जलीयबाष्पे निष्क्रान्ते पिधानेन पिधाय वै ।
कूपिकाकण्ठदेशस्थां वालुकामपसारयेत् ॥३०॥
पुष्पवच्छोभते यस्मात्कूपीकण्ठप्रलम्बितम् ।
रसपुष्पमिदं तस्मात्प्राणाचार्यैर्निगद्यते ॥३१॥

रसपुष्पस्य तृतीयो निर्माणप्रकारः ।

पुष्पकासीसजं चूर्णं त्वतिमन्दाग्नियोगतः ।
किञ्चिद् भृष्टं नष्टनीरं पञ्चतोलकसंमितम् ॥३२॥
तन्मितामेव दहने पुष्पितां स्फटिकारिकाम् ।
रसेश्वरं सैन्धवं च पृथक्तुल्यं समाहरेत् ॥३३॥
खल्वे सम्पेष्य यत्नेन श्लक्ष्णचूर्णं तु कारयेत् ।
निश्चन्द्रिकं वीक्ष्य चूर्णं यन्त्रे डमरुकाह्वये ॥३४॥
अतिमन्दानलेनैव द्वियामं यत्नतः पचेत् ।
भिषग्वरो विधानज्ञः स्वाङ्गशीतमथोद्धरेत् ॥३५॥

पेषयेत्, न्युब्जीकृत्य हण्डिकां रसपुष्पोद्धरणं तस्याधःपातनिवृत्तये । शशिप्रभमतिश्वेतम् ॥२१-२८॥

अथ द्वितीयः प्रकारः—शुद्धपारदसैन्धवकासीसानां प्रत्येकं ५ तो०, आनिश्चन्द्रिकं मर्दयित्वा काचकूप्यां निधाय वालुकायन्त्रेण यामद्वयं पाको विधेयः । जलीयबाष्पे निष्क्रान्ते पिधानकेन मुखमाच्छाद्य मृदा सन्धिं विलिप्य कूपिकागलाद् वालुकापसारणीया । तथा सति कण्ठदेशे शैत्यापादनेन रसपुष्पसङ्ग्रहः सम्यक् सम्भवति ॥२९-३१॥

अथ तृतीयः—पुष्पकासीसचूर्णमतिमन्दानलेन नष्टजलांशं ५ तोलकं, वह्निभर्जिता स्फटिका ५ तो०, पारदः सैन्धवञ्च तावदेव । ततः खल्वे यावन्निश्चन्द्रिकं पिष्ट्वा डमरूयन्त्रेण पातयेत् । सुगमोऽयम्प्रकारः । रसतन्त्रमेव महाम्भोधिः तत्र कर्णधारेषु पारोत्तारकेषु धुरन्धरैः अग्रगण्यैः प्रधानैः मित्रवंशे विश्वामित्राख्ये कुले अवतंसैः शिरोभूषणरूपैः गुरुवर्य्यैः सद्गुरुभिः महोदयैः श्रीमच्चन्द्रनाथाख्यैः तादृशसुगृहीतनामभिः आविष्कृतः प्रकाशित इति श्रद्धाधिक्यसूचनम् ॥

भास्वद्बिभं ततो युक्त्या शरदिन्दुमनोहरम् ।
पुष्पवल्लम्बमानं तु रसपुष्पं समाहरेत् ॥३६॥
रसतन्त्रमहाम्भोधिकर्णधारधुरन्धरैः ।
मित्रवंशावतंसैस्तु गुरुवर्यमहोदयैः ॥३७॥
श्रीमन्नरेन्द्रनाथाख्यैस्त्वयमाविष्कृतो विधिः ।
प्रकाशितः खलु मया लोकानुग्रहकाम्यया ॥३८॥

रसपुष्पस्य परीक्षणम् ।

महोज्ज्वले लोहपत्रे जलबिन्दुं तु विन्यसेत् ।
रसपुष्पं समादाय जलबिन्दौ विनिक्षिपेत् ॥३९॥
क्षणादूर्ध्वं जलं क्षिप्त्वा यदि काष्र्ण्यं न लभ्यते ।
रसपुष्पं तदा शुद्धं जानीयाद्भिषजां वरः ॥४०॥

रसपुष्पस्य गुणाः ।

रसपुष्पं पित्तहरं मूत्रलं व्रणदोषहृत् ।
परं विरेचनकरं तथा भूतविषापहम् ॥४१॥
स्वस्थीकरणमत्यन्तं जलीयांशविशोषणम् ।
पित्ताशयं तु विक्षोभ्य मलपित्तापसारकम् ॥४२॥
क्रमीन् विषूचिकोद्भूतान् हिक्कांश्चैव फिरङ्गकम् ।
जलोदरादिकान् रोगान् नाशयत्यविलम्बितम् ॥४३॥

रसपुष्पस्य मात्रानिरूपणम् ।

गुञ्जार्द्धतः समारभ्य सार्द्धगुञ्जद्वयोन्मिता ।
रसपुष्पस्य मात्रा स्यान्मात्राविन्मतसम्मता ॥४४॥
रेचनाय मता मात्रा सार्द्धगुञ्जद्वयोन्मिता ।
गुञ्जाष्टमांशप्रमिता मात्रा हिक्कामये हिता ॥४५॥

अथ परीक्षणमस्य—अत्यन्तनिर्मले लोहपत्रे जलबिन्दुं निक्षिप्य तदुपरि किञ्चित् रसपुष्पं प्रक्षिप्य क्षणं धारयेत् । ततः तत्स्थानस्य वस्त्रेण प्रोञ्छनं विधायालोकयेत्, यदि लोहपत्रे कृष्णता न स्यात्तदा शुद्धमिदमिति व्यवस्येत् ॥३९-४०॥

अथ गुणाः—पित्तहरं विरेकद्वारा पित्तहरम्, व्रणदोषाः कृम्यादयः, तीव्ररेचकम्, भूतानि सङ्क्रामकरोगबीजानि। पित्ताशयो यकृदधोवर्ति पाचकपित्तस्थानम्। स्पष्टमन्यत् ॥४१-४३॥

अथ रसपुष्पमात्रानिरूपणम्—१ गुञ्जातः २॥ गुञ्जां यावन्मात्रास्य । अत्र विशेषः—सार्द्धद्विगुञ्जा मात्रास्य रेचनाय दातव्या। गुञ्जाष्टमांशो हिक्कारोगे ।

फिरङ्गरोगाय मता गुञ्जापादांशसंमिता ।
इयमेव मता मात्रा शिशूनां तु विरेचने ॥४६॥

रसपुष्पस्य आमयिकः प्रयोगः ।

रसपुष्पं सार्द्धगुञ्जाद्वितयं स्वर्जिकान्वितम् ।
शीलितं रेचयत्येव कामं यामद्वयोत्तरम् ॥४७॥
शीलितं रसपुष्पन्तु वारिणा गुञ्जपादिकम् ।
विसूच्यास्तु समारम्भे विसूचीक्रमिसङ्घनुत् ॥४८॥
रसागमपरिज्ञानविहीनो भिषगल्पधीः ।
निरन्तरं विशेषेण रसपुष्पं न योजयेत् ॥४९॥

चन्दनादिवटिका ।

रक्तचन्दनमथोषणं सिता कुङ्कुमं रससुमं लवङ्गकम् ।
तोलकैकमितमेव वै पृथक् त्वाददीत रसतन्त्रकोविदः ॥५०॥
रक्तिकैककमिता वटी कृता प्रत्यहं तु नवनीतयोजिता ।
चन्दनादिवटिकेयमुत्तमा हन्ति दुर्जयफिरङ्गजां व्यथाम् ॥५१॥

अथ रसपुष्पमलहरः ।

रसपुष्पं चतुर्गुञ्जं मेलयेत्तोलकान्मिते ।
क्षालिते नवनीते तु शतधा विमलाम्भसा ॥५२॥
मतो मलहरोऽयन्तु रसपुष्पसमाह्वयः ।
लिप्तोऽयं नाशयत्याशु फिरङ्गव्रणजां रुजम् ॥५३॥

गुञ्जाचतुर्थांशः फिरङ्गरोगे च। युवयोग्या चेयं मात्रा। बालकानान्तु गुञ्जाचतुर्थांशं यावत् रेचनाय मात्रा। अन्यत्र कर्मण्यतोऽपि लघीयसी गुञ्जाविंशांशा त्रिंशांशा वा यथायोग्यम् ॥४४-४६॥

अथास्य रोगप्रयोगः—रसपुष्पं २॥गुञ्जामितं, स्वर्जिकाक्षारो माषार्द्धमितः, मिलितयोः सेवनाद् यामद्वयोत्तरं रेचनं स्यात्। अनुपानं जलम्। उपलक्षणञ्चैतत् लवङ्गचूर्णादिना सहापि रेचनं करोत्येव। गुञ्जाचतुर्थांशो विषूचिकायाः प्रारम्भे। अनुपानं शृतशीतमुदकम्। रसपुष्पस्य च निरन्तरं प्रयोगो निषिद्धः। अत्रोपपत्तिः पूर्वमुक्तैवेति ॥४७-४९॥

अथ चन्दनादिवटिका—ऊषणं कृष्णमरिचम्, सिता खण्डम्, कुङ्कुमं काश्मीरम्, रससुमं रसपुष्पम् ॥५०-५१॥

अथ बाह्यप्रयोगार्थमस्य मलहरः—चतुर्गुञ्जामितं रसपुष्पं तोलकमिते निर्मलोदकेन शतधा धौते नवनीते मेलयेत्, सोऽयं फिरङ्गव्रणपीडाहरः रोपणश्च ॥५२-५३॥

रसपुष्पाद्यमलहरः।

रसपुष्पं चतुर्गुञ्जं सिक्थतैलञ्च तोलकम्।
खल्वेऽतिमसृणे क्षुद्रे दत्त्वा यत्नेन मर्दयेत् ॥५४॥
ततो विशालवक्त्रायां काचकुप्यां तु विन्यसेत्।
गदितोऽयं मलहरो रसपुष्पाद्यसंज्ञकः ॥५५॥

अस्य गुणाः।

प्रलिप्तोऽयं मलहरः प्रत्यहं स्वल्पमात्रया।
नाशयत्यचिरादेव फिरङ्गव्रणमुल्बणम् ॥५६॥
तथा पायुप्रदेशोत्थां त्वथवोपस्थदेशजाम्।
विचर्चिकां चिरोद्भूतां नाशयत्येष निश्चितम् ॥५७॥
सिंहादिकानां हन्त्याशु तथा तत्कालसंभवम्।
षाण्मासिकं वार्षिकं वा नखदन्तोद्भवं क्षतम् ॥५८॥

प्रसङ्गात्सिक्थतैलस्य प्रथमो निर्माणप्रकारः।

भागैकं विमलं सिक्थं तैलन्तु रसभागिकम्।
आदाय वङ्गलिप्तायां स्थालिकायां निधापयेत् ॥५९॥
पचेत्तावन्मन्दवह्नौ यावत्सिक्थं द्रवीभवेत्।
स्थालिकामथ यत्नेन धरिण्यामवतारयेत् ॥६०॥
तावत्प्रचालयेद्दर्व्या यावदेति प्रगाढताम्।
सिक्थतैलसमायोगात्सिक्थतैलमिदं स्मृतम् ॥६१॥

द्वितीयो निर्माणप्रकारः।

भागैकं विमलं सिक्थं तैलन्तु शरभागिकम्।
पूर्वोद्दिष्टविधानेन पचेद्रसविशारदः ॥६२॥
जायते नवनीताभं यामं दर्व्या प्रचालितम्।
रसज्ञैः कीर्तितमिदं सिक्थतैलं द्वितीयकम् ॥६३॥

अनयोः प्रयोगः।

आद्यं तु शीतसमये ग्रीष्मतौ तु द्वितीयकम्।
सिक्थतैलं मलहरप्रयोगेषु नियोजयेत् ॥६४॥

रसपुष्पाद्यो मलहरो व्याख्यासमः ॥५४-५५॥

अस्य गुणाः—सिंहादिकानां नखदन्तोद्भवं क्षतं तात्कालिकं षाण्मासिकं वार्षिकम्वा नाशयेदाशु ॥५६-५८॥

प्रसङ्गात् सिक्थतैलनिर्माणप्रकारः प्रथमः। सिक्थं मधूच्छिष्टमेकभागम्, तिलतैलस्य षड्भागाः ॥५९-६१॥

द्वितीयः प्रकारः—सिक्थस्यैको भागः, तिलतैलस्य पञ्च ॥६२-६३॥

अत्राद्यं शीततौ योज्यं। द्वितीयं च ग्रीष्मतौ ॥६४॥

अथ रसकर्पूरस्य निर्माणप्रकारः ।

[गीतिका]

पलसंमितं प्रयत्नाद् विमलीकृतं रसेशम् ।
सपलार्द्धकं पलैकं विमलञ्च गन्धकाम्लम् ॥६५॥
चषकोपमे विशुद्धे निदधीत काचपात्रे ।
विनिधाय काचपात्रं त्वयसस्त्रिपादिकायाम् ॥६६॥
ज्वलिते सुराप्रदीपे संशोषयेज्जलांशम् ।
अथ शोषिते तु चूर्णे त्ववतार्य वै प्रदीपात् ॥६७॥
समभागिकं तु दद्याल्लवणं तु सैन्धवाख्यम् ।
परिमेल्य चूर्णमेतन्निदधीत काचकुप्याम् ॥६८॥
युगसङ्ख्यकैस्तु यामैः सिकताख्ययन्त्रसंस्थम् ।
विपचेदतिप्रयत्नात् रसतन्त्रकर्मविज्ञः ॥६९॥
अवबुध्य काचकूपीं स्वत एव शीतलाङ्गीम् ।
घनसारनामधेयं रसमाहरेद्रसज्ञः ॥७०॥

अत्र रहस्यम् ।

जलीयबाष्पे निर्याते पिधानेन पिधापयेत् ।
कूपीकण्ठस्थितां स्वल्पां सिकताञ्चापसारयेत् ॥७१॥

रसकर्पूरस्य गुणाः ।

रसकर्पूरकः ख्यातो बहुभूतविषापहः ।
त्वग्रक्तदोषशमनो ग्राही रुचिविवर्द्धनः ॥७२॥
अतीसारप्रशमनो विशेषात्क्रिमिनाशनः ।
प्रवाहिकाहरः कामं मात्राधिक्ये विषक्रियः ॥७ ॥

अथ रसकर्पूरस्य निर्माणप्रकारः—पारदं पलमात्रम्, सार्द्धपलञ्च निर्मलं गन्धकाम्लं बालिद्रावकम्, शुद्धकाचपात्रस्थं सुराप्रदीपे लोहत्रिपादिकायां स्थापयित्वा बलिद्रावजलांशं शोषयेत्। चूर्णरूपे सति पारदे तत्समं सैन्धवलवणं प्रक्षिप्य खल्वे मर्दयेत् । बालुकायन्त्रे चतुर्यामं मन्दाग्निना पाकः । घनसारनामधेयो रस इति रसकर्पूरः। अत्रश्च काचकूप्यामौषधं निधाय पाककालेऽग्नियोगेन लवणस्य जलीयबाष्पनिर्गमनपर्य्यन्तं कूपीमुखरोधो न कार्यः,प्रथमत एव मुखरोधे जलानिर्गमेन रसकर्पूरनिर्माणमेव न स्यात् सम्यक् । कूपीकण्ठस्थसिकतापसारणं रसकर्पूररक्षार्थम् । अत्रेदमवधेयं यत् भावप्रकाशाद्युक्तरसकर्पूरनिर्माणविधिना रसपुष्पमिश्रितस्यैव रसकर्पूरस्योपलब्धिर्न शुद्धस्य, तेन प्रयोगव्याकोपः, अतः रसपुष्पोपादानरहितं शुद्धं रसकर्पूरं निर्मातुमयं नवीन एव श्रमः ॥६५-७१॥

रसकर्पूरस्य गुणाः—अयं सङ्क्रामकजीवाणुविषनाशनः, प्रवाहिकाहर इति कफरक्तमिश्रितामेव प्रवाहिकां हरति । मात्राधिक्ये विषप्रभावः मारक इत्यर्थः ।

स्फोटं कण्डूमपि च चिरजां मण्डलादींश्च कुष्ठान्
सर्वोत्थं वा सहजमपि वा स्पर्शजं वा फिरङ्गम्।
शीघ्रं नानाव्रणगणभवां हन्ति पीडां महोग्रां
कर्पूराख्यो जठरदहनोद्दीपनोऽयं रसेशः ॥७४॥
शीतले षोडशगुणे सलिले विनिपातितः।
सर्वथा द्रवतां याति रसः कर्पूरकाभिधः ॥७५॥

रसकर्पूरस्य मात्रानिरूपणम्।

आरभ्य रक्तिकायास्तु चतुःषष्ट्यंशतो भिषक्।
द्वात्रिंशद्भागपर्यन्तं मात्रामस्य प्रयोजयेत् ॥७६॥

रसकर्पूरस्य आभ्यन्तरप्रयोगार्थं मात्रानिर्माणप्रकारः।

चूलिकालवणं शुद्धं गुञ्जापञ्चकसंमितम्।
समञ्च रसकर्पूरं षष्टितोलकसंमिते ॥७७॥
जले विनिक्षिपेत्प्राज्ञो मात्रामस्य प्रकल्पयेत्।
बिन्दुत्रिंशकतश्चादौ षष्टिबिन्दुमितां पराम् ॥७८॥

अस्य आभ्यन्तरप्रयोगार्थं चूर्णरूपेण मात्रानिर्माणप्रकारः।

श्लक्ष्णं दारुसिताचूर्णं पञ्चमाषकसंमितम्।
गुञ्जैकं रसकर्पूरं क्षिपेन्निस्खल्वमर्दितम् ॥७९॥
रक्तिकैकमितं चूर्णं मात्रायां विनियोजयेत्।
रक्तिकैकमिता पूर्णमात्रास्य परिकीर्तिता ॥८०॥

रसकर्पूरस्य आमयिकः प्रयोगः।

रसः कर्पूरसंज्ञोऽयं मात्रया परिशीलितः।

अस्य विशेषगुणाः—सर्वोत्थं सान्निपातिकम्, सहजं जन्मना जातम्। जठरदहनोद्दीपन इति जाठराग्निप्रदीपनः। स्पष्टमन्यत् ॥७२-७४॥

अयञ्च स्वापेक्षया षोडशगुणे शीतले जले निपातितः सर्वथा द्रवतां याति। एतच्च जलपरिमाणं न्यूनान्न्यूनं ज्ञेयम्, अतोऽपि जलन्यूनतायान्तु न सम्यग् द्रावः स्यादौषधस्येति ॥७५॥

अथास्य मात्रानिरूपणम्-रक्तिकायाः चतुःषष्ट्यंशात ($\frac{1}{64}$) आरभ्य द्वात्रिंशद्भागपर्यन्तं ($\frac{1}{32}$) अस्य मात्रा बलाबलं विज्ञाय दातव्येति ॥७६॥

अथास्याभ्यन्तरप्रयोगोपयोगिमात्रानिर्माणप्रकारः—शुद्धं चूलिकालवणं नवसादरं ५ गुञ्जामितम्, रसकर्पूरञ्च ५ गुञ्जामितम् षष्टितोलकमिते जले विनिक्षिप्य ३० बिन्दुभ्यः ६० बिन्दुपर्यन्तं मात्रां जानीयात् ॥७७-७८॥

अथ चूर्णरूपेण मात्रानिर्माणप्रकारः—श्लक्ष्णं मसृणम्, दारुसिता त्वक् ॥७९-८०॥

प्राभातिकीं भुक्तमात्रोत्थिताञ्चातिसृतिं हरेत् ॥८१॥
कर्पूराख्यो रसो युक्तः सदाहं चिरकालजम् ।
द्रवपीतमलोपेतमतीसारं विनाशयेत् ॥८२॥
शीलितो रसकर्पूरो मात्रया सुचिरोत्थिताम् ।
सरक्तां सकफाञ्चैव विनिहन्ति प्रवाहिकाम् ॥८३॥

रसकर्पूरगुटिका ।

कुङ्कुमं मरिचं रक्तचन्दनं च लवङ्गकम् ।
जातिपत्री पृथक् सर्वं माषकप्रमितं हरेत् ॥८४॥
विशुद्धं रसकर्पूरं रक्तिकैकमितं क्षिपेत् ।
संमर्द्य निम्बुनीरेण कुर्याद् गुञ्जोन्मितां वटीम् ॥८५॥
रसकर्पूरगुटिका नामतः परिकीर्तिता ।
शीलिता नवनीतेन फिरङ्गं हन्त्यसंशयम् ॥८६॥

बाह्यप्रयोगार्थं भूतघ्नचक्रिका ।

रसं कर्पूरनामानं गुणपर्वतभागिकम् ।
निम्बूकाम्लञ्च विशदं वसुपावकसंमितम् ॥८७॥
समादाय विधानज्ञो मेलयेदतियत्नतः ।
चक्रिकाः कारयेद्वैद्यो गुञ्जाषट्कमिताः पृथक् ॥८८॥
रसज्ञैस्तु समाख्याता नाम्ना भूतघ्नचक्रिका ।
न जातु विकृतिं याति भूतसङ्घविषापहा ॥८९॥

अथ रसकर्पूरस्य रोगेषु प्रयोगः—प्राभातिकीं प्रातःकाले जनिशीलाम्, अतिसृतिं अतिसारम् । अपि च मिश्रितकफरक्तामेव प्रवाहिकां हन्ति नतु विभक्तकफरक्तामित्यवधेयम् ॥८३॥

अथ रसकर्पूरगुटिका—कुङ्कुमं काश्मीरम् । कुङ्कुमादिपञ्चद्रव्याणामेको माषकः प्रत्येकम्, रसकर्पूरस्यैका गुञ्जा । निम्बूनीरेण सम्मर्द्य कृता रक्तिमिता वटी नवनीतमध्ये निधाय भक्षिता फिरङ्गरोगशमनी । सेयं रसकर्पूरगुटिका नामतः ॥

भूतघ्नचक्रिकायां रसकर्पूरस्य त्रिसप्तति (७३) भागाः । गुणास्त्रयः, सत्वरजस्तमांसीति । पर्वताश्च सप्त 'सप्तैते कुलपर्वताः' इत्युक्तेः । तथाच "अङ्कानां वामतो गतिः" इति न्यायात् सप्ताङ्कोत्तरं त्रिकाङ्कलाभात् त्रिसप्ततिरिति (७३) प्राचां परिभाषा । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । विशदं निर्मलम् । निम्बूकाम्लं वक्ष्यमाणप्रकारम्, वसुपावकसंमितं अष्टात्रिंशद् (३८) भागमितम् । उभयं समादाय अतियत्नेन सावधानतया सम्यङ्मिश्रयित्वा वर्तुलचिपिटा चक्राकाराः चक्रिकाः कार्याः । केवलं रसकर्पूर एव जले द्रावितो विश्लिष्टपारदो बहुदिनानि स्थातुमयोग्यश्च स्यादतो निम्बूकाम्लमेलनमत्र योग्यम् ॥८७-८९॥

प्रसङ्गान्निम्बूकाम्लस्य निर्माणप्रकारः।

निम्बूकलुङ्गकादीनां निर्मलं रसमाहरेत्।
काचलिप्ते तु मृत्पात्रे हसन्त्यां क्राथयेद्भिषक् ॥९०॥
क्वथितञ्च समालोक्य मृत्पात्रमवतारयेत्।
कठिनीचूर्णकं दद्याद् यावद्बाष्पोद्गमो भवेत् ॥९१॥
अनन्तरं गन्धकाम्लं क्षिपेत्तावच्छनैः शनैः।
चूर्णं कुन्देन्दुसङ्काशं यावद्याति तलस्थताम् ॥९२॥
तलस्थं तं सुविज्ञाय सारयेत्पृथुवाससा।
अवशिष्टञ्च वसने पदार्थं सन्त्यजेद् बुधः ॥९३॥
पानीयं सारितं काचपात्रे संस्थाप्य शोषयेत्।
जायते शशिसङ्काशं चूर्णं पात्रतलस्थितम् ॥९४॥
अयमेव भिषग्वर्यैर्निम्बूकाम्ल इति स्मृतः।
स्वजातिप्रभवास्त्वस्य गुणाः सर्वे भवन्ति हि ॥९५॥

रसकर्पूरद्रवस्य निर्माणप्रकारः।

भूतघ्नचाक्रिकामेकां शततोलकसंमिते।
जले क्षिपेत् विद्रुतायां द्रवं तु विनियोजयेत् ॥९६॥
रसकर्पूरमानात्तु द्विसहस्रगुणाम्भसा।
द्रवोऽयमेवं निर्दिष्टो यथायोगं प्रयोजयेत् ॥९७॥

प्रकारान्तरेण रसकर्पूरद्रवस्य निर्माणप्रकारः।

द्वात्रिंशद्गुञ्जकमितं रसं कर्पूरसंज्ञकम्।
सार्द्धद्वितोलकमिते सारे कोहलपूर्वके ॥९८॥

निम्बूकाम्लनिर्माणे—आदिपदेन तज्जातीनां जम्बीरबीजपूरप्रभृतीनां ग्रहणम्। एषां रसं सारकपत्रगालितम्। काचलिप्तमृत्पात्रग्रहणं रसनैर्मल्यरक्षार्थम्। हसन्त्यां अङ्गारधानिकायां। यत्किंचिन्मलापसारणपर्यन्तं क्राथः। तलस्थं सुधागन्धकं भवति। उपरिस्थं निर्मलं जलं घनवस्त्रेण सारयेत्, वस्त्रावशिष्टं त्यजेत् पृथक्कुर्यादिति। तच्च सारितं जलं काचपात्रस्थमग्नौ पुनः शोषयेत्। तच्छुष्कं निम्बूकाम्लं भवति, स चायं स्वजातिगुणः निम्बुजम्बीरादिकारणगुण इत्यर्थः ॥९०-९५॥

अथ रसकर्पूरद्रवनिर्माणप्रकारः—१०० तोलकमिते निर्मले जले भूतघ्नचक्रिकामेकां द्रावयेत्। अत्रच गणनया रसकर्पूरमानाज्जलं द्विसहस्रगुणमस्ति॥ रसकर्पूरद्रवनिर्माणे काचपात्रस्यैव प्रयोगः कार्यः ॥९६-९७॥

अथ प्रकारान्तरम्—रसकर्पूरस्य द्वात्रिंशद्गुञ्जाः, कोहलो यवकृता सुरा 'एल्कोहल' इति आंग्लभाषायाम्, तस्य सारः जलांशोज्झितं भागं सार्धद्वितोलक-

द्रावयेद्रसतन्त्रज्ञः कुप्यामथ निधापयेत् ।
द्रवस्यास्य समादाय त्वष्टमांशमितं द्रवम् ॥९९॥
मेलयेत्सलिले शुद्धे शततोलकसंमिते ।
द्रवोऽयमपि संवृत्तो द्विसहस्रगुणाम्भसा ॥१००॥

रसकर्पूरद्रवस्य गुणाः ।

फिरङ्गस्फोटविषहृत् सपूयव्रणशोधनः ।
हस्तपादस्मरागारगेहादिगतभूतनुत् ॥१०१॥
संक्रामकगदोत्थानभूतघ्नस्तु विशेषतः ।
रसज्ञैस्तु समाख्यातो रसकर्पूरजो द्रवः ॥१०२॥

रसकर्पूरद्रवस्य प्रयोगः ।

फिरङ्गजानां स्फोटानां व्रणानां विविधात्मनाम् ।
क्षालनार्थं विशेषेण सहस्रगुणिताम्भसा ॥१०३॥
व्रणेषु तु चिरोत्थेषु दिक्सहस्रगुणाम्भसा ।
कृतं द्रवं प्रयुञ्जीत शल्यतन्त्ररहस्यवित् ॥१०४॥
हस्तपादादिकाङ्गानां गेहादीनाञ्च धावने ।
कृतं द्रवं प्रयुञ्जीत सहस्रगुणिताम्भसा ॥१०५॥
योन्यादिकोमलाङ्गानां क्षालनार्थं प्रयोजयेत् ।
सहस्रपञ्चकगुणनीरनिष्पादितं द्रवम् ॥१०६॥

मानेनादाय द्रावो विधेयः । अस्याष्टमांशः शततोलकमिते जले क्षेप्यः । एवञ्च द्रवोऽयमपि रसकर्पूरापेक्षया द्विसहस्रगुणजलो जातः । आंग्लमानेन—रसकर्पूरं १ ड्रामपरिमितं १ औन्सपरिमिते कोहलसारे सन्द्राव्यास्य द्रवस्य षष्टिविन्दून् (१ ड्रामम्) २ पाइण्ट परिमिते (सपादसेरकमिते) जले विनिक्षिपेत् । एवञ्चास्मिन् रसकर्पूरद्रवे रसकर्पूरमानाद् द्विसहस्रगुणं जलं भवति ॥९८–१००॥

अथ रसकर्पूरद्रवस्य गुणाः—अयं प्रक्षालनद्वारा फिरङ्गस्फोटविषं हरति पूययुक्तान् व्रणान् शोधयति च । तथा हस्तपादयोनिस्थानगृहभित्त्यादिगतजीवाणुनाशकश्च । विशेषतश्च सङ्क्रामकरोगनिदानजीवाणुहन्ता रसायनज्ञैरुदाहृतः ॥१०१–१०२॥

अथास्य प्रयोगक्रमः—फिरङ्गजस्फोटानां तथा नानाकृतीनां नवीनदुष्टव्रणानां क्षालनाय सहस्रगुणजलद्रवयोगः । पुरातनव्रणक्षालनाय च दशसहस्रगुणजलद्रवः। हस्तपादादिशरीराङ्गानां तथा जीवाणुजुष्टवस्त्रादीनां क्षालने सहस्रगुणजलद्रवः । योन्यादिकोमलाङ्गक्षालनाय पञ्चसहस्रगुणजलद्रावः । उपलक्षणञ्चैतद् योग्यताबोधाय ॥१०३–१०६॥

अथ कज्जलिकायाः स्वरूपम् ।

अर्द्धसमानद्विगुणमिताद्या गन्धकचूर्णात् पारदकस्य ।
मर्दनजन्या मसृणकाया कज्जलरूपा कज्जलिका सा । १०७॥

कज्जलिकायाः प्रयोगेषु विधानम् ।

योगेषु यत्र निर्दिष्टौ समौ गन्धकपारदौ ।
तन्मानां कज्जलीं तत्र योजयेद्भिषजां वरः ॥१०८॥
उक्ते पारदमात्रे तु प्रयोगेषु सुनिश्चितम् ।
योजयेद्रससिन्दूरं रसतन्त्रविशारदः ॥१०९॥
गन्धः स्यादधिकः सूताद्यावान् योगेषु मानतः ।
गन्धं तावन्तमेवेह विधानज्ञो विनिक्षिपेत् ॥११०॥
रसोऽधिको भवेद्यत्र गन्धकस्य प्रमाणतः ।
आदावेव विदध्यात्तु तन्मानात्तत्र कज्जलीम् ॥१११॥

कज्जलिकाया गुणाः ।

सहपानानुपानानां वैशिष्ट्यादिह कज्जली ।
सर्वामयहरा वृष्या मता दोषत्रयापहा ॥११२॥

तस्या आमयिकप्रयोगः ।

कज्जली समसुगन्धनिर्मिता द्राविडीमरिचचन्द्रतोयदैः ।
देवपुष्पबदरास्थिसंयुतैश्चूर्णितैश्च मधुना वमिं हरेत् ॥११३॥

अथ कज्जलिकापरिचयः—समासतस्त्रिविधा कज्जली गन्धकमानभेदात् । तत्र पारदापेक्षया अर्धगन्धका यथा—गण्डमालाकण्डनरसे—"कर्षं सूतं शुद्धमस्य गन्धकन्त्वर्धमुत्तमम्" इति । समानगन्धा यथा—स्वच्छन्दभैरवे—"शुद्धं सूतं तथा गन्धं...... तुल्यांशम्मर्दयेत्" इति । द्विगुणगन्धा यथा अर्शःकुठारे—"भागः शुद्धरसस्य भागयुगलं गन्धस्य" इत्यादि । उपलक्षणञ्चैतत्—त्रिगुणचतुर्गुणगन्धनिर्मितादीनामप्युपलम्भात् । यथा त्रिगुणगन्धा ज्वरघ्नीगुटिकायाम्—"भागैकं स्याद्रसाच्छुद्धाद् द्वौ पिप्पल्यास्ततस्त्रयः । आकारकरभाद् गन्धाद्" इति । चतुर्गुणगन्धा यथा गुञ्जागर्भरसे—"निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्कद्वादश गन्धकम्" इति । क्वचित्तु पारदाच्चतुर्थांशगन्धयुतापि यथा—आमवातविध्वंसनरसे—"प्रक्षिप्य गन्धं रसपादभागम्" इति । क्वचित्तृतीयांशगन्धयुतापि यथा हेमगर्भपोट्टल्याम्—"शुद्धसूतं त्रिभागं स्यात् तत्समं शुल्वभस्म च । भागैकं गन्धकं दद्यात्" इति । क्वचित् "पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च गन्धस्य" इति त्रैलोक्यनाथरस इति । मसृणकाया कोमला, कज्जलरूपा पारदचाकचक्यरहिताऽतीव कृष्णा ॥१०७-१११॥

कज्जलिकाया गुणाः—सहपानं यत्रौषधं मिश्रयित्वा खाद्यते, अनुपानं नाम औषधभक्षणात् पश्चात् सेवनीयम् इत्यनयोर्भेदः ॥११२॥

आमयिकप्रयोगे—द्राविडी एला, चन्द्रः कर्पूरः, तोयदो मुस्ता । वरुणादिकषायः सुश्रुतनिर्दिष्टः । मधुश्चैत्राख्यो मासस्तज्जातेन मधुना क्षौद्रेण समेतेत्यर्थः ।

कज्जली द्विगुणगन्धनिर्मिता चन्द्रबालकमरीचशैलजैः ।
चूर्णितैस्तु ससितैश्च भक्षिता दारुणामपि तृषां वमिं हरेत् ॥११४॥

वरुणादिकषायेण कज्जली परिशीलिता ।
बाह्यान्तर्विद्रधिं घोरां विनिवारयति द्रुतम् ॥११५॥

द्विभागगन्धककृता कज्जली खलु भक्षिता ।
कारवेल्लीदलरसैर्वीसर्पं दारुणं हरेत् ॥११६॥

द्विगुणितबलियोगा कज्जली श्लक्ष्णचूर्णा
सततमिह हि लीढा शिग्रुजत्वग्रसेन ।
मधुजमधुसमेता विद्रधिं हन्ति बाह्यां
त्वपनयति तथान्तर्विद्रधिञ्चातिघोराम् ॥११७॥

कज्जली द्विगुणगन्धनिर्मिता यष्टिकावृषकणाभयाक्षकैः ।
बर्बरीस्वरसभाविता भृशं श्वासकासतमकामयापहा ॥११८॥

समानगन्धनिर्मिता सनिम्बुकाम्लनागरा ।
कणान्विता तु कज्जली हरेदजीर्णमुद्धतम् ॥११९॥

एलाहिफेनकर्पूरजातीफललवङ्गकैः ।
समैः सुचूर्णिता ख्याता कज्जली स्वप्नमेहनुत् ॥१२०॥

शिंशपासारतैलेन नवनीतेन वानिशम् ।
लिप्ता कज्जलिका शीघ्रं जीर्णं चर्मदलं हरेत् ॥१२१॥

द्विभागधूर्तपत्राढ्या कज्जली मन्थजान्विता ।
चित्रकद्रवसंपिष्टा कण्डूपामादिकं हरेत् ॥१२२॥

कज्जली सैन्धवोपेता रविदुग्धेन पेषिता ।
गण्डेषु लेपनादेव नाशयेद् गण्डमालिकाम् ॥१२३॥

वराकौशिकचूर्णेन समुपेता तु कज्जली ।
वातारितैलसंयुक्ता सर्वामयविनाशिनी ॥१२४॥

कज्जली द्विगुणगन्धनिर्मिता गव्यमन्थजयुता निषेविता ।
नाशयेत्तु ह्यदपंशमुद्धतं पथ्यमत्र लवणोज्झितं मतम् ॥१२५॥

समगन्धकयोगेन कृता कज्जलिका खलु ।
लेपनान्नवनीतेन गजचर्महरा मता ॥१२६॥

अथवा मधुर्वसन्तः तत्र जातेन निष्कासितेन इति यावत्। वासन्तिकेन मधुना समेता इति बोध्यम्। अभया हरीतकी, अक्षकः बिभीतकः, बर्बरी वनतुलसी, अहिफेनादीनां ग्राहित्वात् स्वप्नमेहव्यपोहः। शिंशपासारः तदीयं कृष्णदारु तत्समुत्थं तैलम्।

कज्जली सितयोपेता धात्रीस्वरससंयुता ।
शीलिता नाशयत्याशु सर्वानेव मदात्ययान् ॥१२७॥
धत्तूरबीजस्वरसपेषिता खलु कज्जली ।
सव्योषा नस्ययोगेन सन्निपातं निपातयेत् ॥१२८॥

अथ कज्जलिकोदयमलहरः ।

वस्वब्धितोलकमितं सिक्थतैलं तु निर्मलम् ।
श्लक्ष्णपिष्टा कज्जलिका तोलकद्वयसंमिता ॥१२९॥
शुद्धं मृद्दारशृङ्गं तु युगतोलकसंमितम् ।
कम्पिल्लकञ्च विमलं वसुतोलकसंमितम् ॥१३०॥
माषत्रयोन्मितं चैव तुत्थकं निर्मलीकृतम् ।
आदाय खल्वे विन्यस्य पेषयेदतियत्नतः ॥१३१॥
ततो विशालवक्त्रायां काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
मतो मलहरोऽयं तु नाम्ना कज्जलिकोदयः ॥१३२॥
शोधनो रोपणश्चायं व्रणानां तु विशेषतः ।
नाडीव्रणहरश्चापि विविधव्रणनाशनः ॥१३३॥
व्रणा ये न प्रशाम्यन्ति भेषजानां शतैरपि ।
अचिरादेव शाम्यन्ति भृशमस्य प्रयोगतः ॥१३४॥

अथ रसपर्पटिकाया निर्माणप्रकारः ।

सूतं हिङ्गुलसम्भवं हृतमलं मोटोरुबूकार्द्रकैः
दैत्येन्द्रं कचरञ्जनोद्भवजलैः प्राक् सप्तधा भावितम् ।
अग्नौ कोलककोकिलोज्ज्वलशिखे सम्यग्विलाप्य द्रुतं
भृङ्गोत्थे सलिले निषिच्य विमलं तुल्यं ततः पेषयेत् ॥१३५॥
युक्त्या कज्जलिकां विधाय विबुधस्तां लोहदर्व्यां क्षिपेत्
निर्दिष्टैः खलु कोकिलैश्च दहनं प्रज्वाल्य दर्वीं न्यसेत् ।
सूतं पङ्कसमं विलाप्य रुचिरं पाकक्रियाकोविदः
शीघ्रं गोमयसंस्थिते तु कदलीपत्रे ततो निक्षिपेत् ॥१३६॥
निक्षिप्तमात्रं कदलीपलाशैराच्छादयेद्वै सुचिरं रसज्ञः ।
यस्मादियं पर्पटतुल्यरूपा तस्मान्मता पर्पटिकाभिधेया ॥१३७॥

मन्थजं नवनीतम् । वरा त्रिफला, कौशिकं गुग्गुलुः । गजचर्म कुष्ठविशेषः ॥११३-१२८॥
वस्वब्धितोलकं ४८ तोलकाः । मृद्दारशृङ्गशुद्धिर्जलपेषणाद् वक्ष्यते ॥
अथ रसपर्पटिका—मोटा जयन्ती, उरुबूक एरण्डः, दैत्येन्द्रो गन्धकः, कचरञ्जनं भृङ्गराजः । कोलककोकिलाः बदराङ्गाराः ॥१३५-१३७॥

पर्पटिकापाकस्य त्रैविध्यम् ।

मृदुर्मध्यः खरश्चेति पाकोऽत्र त्रिविधः स्मृतः ।
आद्यौ प्रयोजयेद्वैद्यः खरन्तु विषवत्त्यजेत् ॥१३८॥

त्रिविधपाकानां स्वरूपाणि ।

मृदुपाके न भङ्गः स्यात्तत्सारल्यञ्च मध्यमे ।
द्वयोः सचन्द्रिकं काष्ण्यं खरे चूर्णञ्च लोहितम् ॥१३९॥

पर्पटिकाया गुणाः ।

ग्रहणीगजमर्दनदक्षतरा क्षयकासजलोदरगुल्महरा ।
अतिसारमतिभ्रमदाहहरा ज्वरशोथहरा रसपर्पटिका ॥१४०॥
अर्शोरोगं हरति सुतरां कामलां शूलकोपं
पाण्डुव्याधिं श्वयथुसहितं भस्मकञ्चातिभीष्मम् ।
कुष्ठान्यष्टादश भृशमथोत्सेधकं सर्वरूपं
प्लीहानञ्च प्रविततरुजं त्वामवातानशेषान् ॥१४१॥
अम्लपित्तशमनी हरणीया वृद्धदोषदमनी रमणीया ।
कामशुक्रजननी मदनीया पर्पटी क्व न भवेत्कमनीया ॥१४२॥

पर्पटीमात्रा ।

गुञ्जाद्वितयमेवादौ मात्रामस्य प्रकल्पयेत् ।
क्रमवृद्ध्या च वितरेद् गुञ्जादशकमन्ततः ॥१४३॥

रसपर्पटिकाया आमयिकः प्रयोगः ।

नाकुलीमूलरजसा गुञ्जाष्टकमिताशिता ।
रसपर्पटिका साज्यमुन्मादमिह नाशयेत् ॥१४४॥
ब्राह्मीरससमायुक्ता गुञ्जाष्टकमिताशिता ।
रसपर्पटिका काममपस्मारं निवारयेत् ॥१४५॥
रामठेनार्धगुञ्जेन सगुञ्जाष्टकजीरका ।
रसपर्पटिका भुक्ता ग्रहणीं हन्ति दारुणाम् ॥१४६॥
व्योषनिम्बुदलोपेता भक्षिता रसपर्पटी ।
सप्ताहद्वितयेनैव त्वपस्मारं विनाशयेत् ॥१४७॥
वर्धमानकबीजोत्थतैलेन परिशीलिता ।
शूलं, गुग्गुलुना पाण्डुशोफं हन्याच्च पर्पटी ॥१४८॥

खरपाकस्य त्यागो गन्धकदाहात् ॥१३८-१३९॥

उत्सेधकं शोथम् । मदनीया हर्षकरी ॥१४०-१४३॥

नाकुली रास्ना, रामठं हिङ्गु, वर्धमानक एरण्डः । निम्बपञ्चकं निम्बपञ्चाङ्गम् ॥१४४-१४३॥

धूर्तबीजसमायुक्ता रसपर्पटिकाशिता ।
गुञ्जापञ्चकमात्रन्तु हन्त्युन्मादं विशेषतः ॥१४९॥
गोमूत्रेण समायुक्ता रसपर्पटिकाशिता ।
मासमात्रप्रयोगेण नाशयेद्गुदजामयम् ॥१५०॥
निम्बपञ्चकभल्लातबाकुचीभृङ्गसंयुता ।
निहन्ति सर्वकुष्ठानि रसपर्पटिकाशिता ॥१५१॥
दशमूलकषायेण शीलिता रसपर्पटी ।
विनाशयेद्विशेषेण दारुणं वातिकं ज्वरम् ॥१५२॥
त्र्यूषणक्षौदसंयुक्ता रसपर्पटिकाशिता ।
विनिहन्त्यचिरादेव कासं खलु कफोत्थितम् ॥१५३॥

पर्पटिकाभक्षणसमनन्तरं जलपाननिषेधः ।

रसबलिपर्पटिकाया भक्षणसमकालमेव दोषज्ञैः ।
नादेयं वा कौपं पानीयं नैव पानीयम् ॥१५४॥

पर्पटिकायाः पथ्यानि ।

काकाह्वा च पटोलकं सुविशदं पूगीफलञ्चार्द्रकं
वास्तूकं कदलीप्रसूनममलं कृष्णञ्च वातिङ्गनम् ।
सूक्ष्माश्चाथ पुरातनाः कृमिगणैर्हीनास्तथा शालयः
पानं गोपयसः सशर्करमलं पथ्यं बुधैः कीर्तितम् ॥१५५॥

प्रकारान्तरेण पथ्यानि ।

पुराणाः शालयः शाकं वृन्ताकं वा पटोलकम् ।
गवां दुग्धन्तु सततं पथ्यमेतच्चतुष्टयम् ॥१५६॥
प्रथमायामवस्थायां दुग्धं सात्म्यं न चेद्भवेत् ।
अतीसारप्रवृत्तिः स्यात्तदा तन्नैव योजयेत् ॥१५७॥
लावतित्तिरिकादीनां रसं तत्र नियोजयेत् ।
अतीसारनिरोधे तु दुग्धमेव प्रदापयेत् ॥१५८॥
शोथे विशेषतो हेयं पानीयं लवणन्तथा ।
तृषायां वितरेदल्पं नारिकेलोदकं भिषक् ॥१५९॥
उष्णप्रधानदेशे तु रोगिमङ्गलकाम्यया ।
सशोथेऽपि भिषङ् नीरं जातु नैव विवर्जयेत् ॥१६०॥

जलपाननिषेधो विकारहेतुत्वात् । कौपं कूपभवम्, नादेयं नदीजातम् । काकाह्वा काकमाची, वातिङ्गनं वृन्ताकम् ॥१५४-१५५॥

रसपर्पटिकाया अपथ्यानि ।

नाम्लं स्नानं शिशिरसलिलैर्नापि वातादिसेवां
कोपं चिन्तामहितमतुलं नैव सेवेत चोष्णम् ।
तिक्तं निम्बादिकमिह गुडानूपमांसादिकञ्च
स्त्रीणां सम्भाषणमपि बुधैर्नैव कार्यं कदाचित् ॥१६१॥

अथ रससिन्दूरस्य निर्माणप्रकारः ।

तोलकाष्टकमितं रसेश्वरं तन्मितञ्च विमलं बलिं हरेत् ।
खल्वके खलु विमर्द्य कज्जलीं भावयेदथ वटाङ्कुराम्बुभिः ॥१६२॥
मषीपात्रसमाकारां सुकृष्णां काचकूपिकाम् ।
सतूलकुट्टितमृदा लेपयेत् खलु यत्नतः ॥१६३॥
स्थापयेत्कज्जलीं काचकुप्यां ततो यत्नतः पाचयेद्वालुकायन्त्रगाम् ।
अग्निवृद्धिक्रमैर्जीर्णगन्धे रसे रोधयेद्युक्तितः काचकूपीमुखम् ॥१६४॥
वालुकायन्त्रके काचकूपीमुखात् रोचनासन्निभो नैति धूमो यदा ।
सूतपाकक्रियाज्ञानदक्षैर्बुधैर्वेदितव्यस्तदा जीर्णगन्धो रसः ॥१६५॥
निवेश्य कुप्यां खटिकापिधानं जलेन सम्पेषितया प्रकामम् ।
प्रलेपयेद्वै गुडचूर्णपिष्ट्या ततः पचेद्यामयुगं रसज्ञः ॥१६६॥
अवबुध्य तदङ्गशीततां खलु बालारुणसूर्यसन्निभम् ।
गलदेशविलग्नमुज्ज्वलं रससिन्दूरमिहाहरेद् बुधः ॥१६७॥

रससिन्दूरस्य निर्माणप्रकारः ।
[गीतिका]

वसुतोलकप्रमाणं विमलीकृतं रसेशम् ।
विनिधाय खल्वमध्ये रससंमितञ्च गन्धम् ॥१६८॥
दिवसद्वयं प्रयत्नादिह पेषयेद्विधिज्ञः ।
नवनीलनीरदाभां खलु कज्जलीं विदध्यात् ॥१६९॥
अथ भावयेद्विधानात्तु वटाङ्कुरोत्थवारा ।
लघुशाल्मलीशिफोत्थैः सलिलैस्तु वा त्रिवारम् ॥१७०॥

अतीसारनिरोधे अतीसारे निवृत्ते सति ॥१५६-१६१॥

अथ रससिन्दूरनिर्माणप्रकारः—रसः ८ तो०, गन्धकः ८ तोलकाः, कज्जलीकृत्य वटाङ्कुरजलैर्भावयेत् । रोचनासन्निभः पीतवर्णं इत्यर्थः । अयञ्च बहिर्धूमजारणप्रकारः । अन्तर्धूमनिर्माणप्रकारोपयोगि वालुकायन्त्रन्तु पूर्वमवोचाम, तेन रससिन्दूरस्य तलस्थतापि भवति ॥१६२-१६७॥

प्रकारान्तरेण रससिन्दूरनिर्माणं शिष्यमतिवैशद्यार्थम् । मलिनामिति कृष्णां नतु मलयुताम् । विधानविज्ञः पीतधूमाद्यालोकननिपुणतयेत्यर्थः ॥

मसिधानकोपमाङ्गीं मलिनां तु काचकूपीम् ।
जलतूलमृत्तिकाभिः परिलेपयेन्निकामम् ॥१७१॥
विनिधाय तां तु कूप्यामथ वालुकाख्ययन्त्रे ।
क्रमवृद्धवह्नियोगाद्विपचेद्रसं रसज्ञः ॥१७२॥
मृदुवह्निना च पूर्वं विबुधो द्वियाममात्रम् ।
विधिना विधानविज्ञः खलु जारयेत्तु गन्धम् ॥१७३॥
अवलोक्य जीर्णगन्धं रसपाकविद्रसेशम् ।
पिदधीत काचकूपीवदनं पिधानकेन ॥१७४॥
गुडचूर्णवारिपिष्टया सुविधाय वक्त्ररोधम् ।
अथ तीव्रवह्नियोगाद्विपचेद् द्वियाममात्रम् ॥१७५॥
स्वत एव शीतलाङ्गीं तु विभिद्य काचकूपीम् ।
अरुणोत्पलप्रकाशं रसमाहरेद्रसज्ञः ॥१७६॥

तलस्थरससिन्दूरस्य निर्माणप्रकारः ।

रसगन्धौ समौ कृत्वा तयोः कुर्याच्च कज्जलीम् ।
तां क्षिपेत्काचकूप्यन्तर्मुखे मुद्रां च दापयेत् ॥१७७॥
विस्तारे च तथायामे निम्नतायां भिषग्वरः ।
हस्तैकप्रमितं गर्तं कृत्वा कूपीं तु विन्यसेत् ॥१७८॥
चतुरङ्गुलमुत्सेधे वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
स्याच्च शिष्टः कूपिकायाः कायस्तद्वदनावृतः ॥१७९॥
वन्योपलैस्तु तद्गर्तं पूरयित्वा पुटेत्खलु ।
स्वाङ्गशीतां कूपिकाञ्च तस्मादपहरेद्भिषक् ॥१८०॥
तलस्थं रससिन्दूरं शोणवर्णं प्रजायते ।
नाम्नाधःसैकतं यन्त्रं खल्वेतत्परिकीर्तितम् ॥१८१॥
नरेन्द्रनाथमित्राख्यैरयं पन्था निदर्शितः ।
अनुभूतश्च सुगमः प्रकारः सम्प्रकीर्तितः ॥१८२॥

अथ अर्द्धगन्धकजीर्णं रससिन्दूरम् ।

तोलकाष्टकमितो रसेश्वरः कर्षकद्वयमितश्च गन्धकः ।
नव्यसार इह कर्षसंमितः पेषयेदथ च लुङ्गवारिभिः ॥१८३॥
कूपिकागतमथ प्रबुद्धधीः सम्पचेत् सिकतयन्त्रके भिषक् ।

अनावृत इति वालुकाभिः । दृष्टकर्मणा वैद्येनायं विधिः सम्पाद्यः । चतुरङ्गुलमित्युपलक्षणं तेन कज्जलीपूर्णं भागं यावद्वालुका देया । स्पष्टमन्यत् ॥१७७-१८२॥

शास्त्रवित्खलु विभिद्य कूपिकां हिङ्गुलाभमिह सूतमाहरेत् ॥१८४॥

अथ समानगन्धकजीर्णं रससिन्दूरम्।

पामारिं खलु निर्मलं पलमितं तत्तुल्यमानं रसं
तत्पादप्रमितं नृसारममलं दत्वाऽथ सम्पेषयेत्।
कूपीमध्यगतं विधाय सिकतायन्त्रे पचेद्युक्तितः
राजीवोपममूर्ध्वभागगरसं कूपीं विभिद्याहरेत् ॥१८५॥

अथ द्विगुणगन्धकजीर्णं रससिन्दूरम्।

पामारिं विमलं पलद्वयमितं सूतं पलैकोन्मितं
सम्मर्द्याथ विभावयेद्धि कुसुमैः रक्ताभकार्पासजैः।
कूपीमध्यगतं पचेच्च सिकतायन्त्रे त्वहोरात्रकम्
राजीवोपममूर्ध्वभागनिचितं सिन्दूरकञ्चाहरेत् ॥१८६॥

अथ त्रिगुणादिगन्धकजीर्णस्य रससिन्दूरस्य विधानम्।

अनेनैव विधानेन गन्धकं वर्द्धयन् क्रमात्।
रसकर्मविशेषज्ञो रससिन्दूरमुद्धरेत् ॥१८७॥
जीर्णगन्धे रसे जाते क्रमागतदिनक्रमैः।
यामद्वयं ततः प्राज्ञै रसपाको विधीयते ॥१८८॥

अथ षड्गुणगन्धकजीर्णं रससिन्दूरम्।

पामारिर्विमलोऽङ्गसङ्ख्यकपलः सूतस्य चैकं पलं
सम्पेष्याथ विभावयेद् बुधवरो यामं कुमारीरसैः।
कूपीमध्यगतं विधाय सिकतायन्त्रे ततः सम्पचेत्
गाढं वासरसप्तकञ्च विधिना सिन्दूरकञ्चाहरेत् ॥१८९॥

अथ रससिन्दूरस्य गुणाः।

प्रमेहकरिकेशरी प्रबलशूलकालानलो
भगन्दरहरः परं खलु महाज्वरेभाङ्कुशः।

अर्धगन्धजीर्णं रससिन्दूरम्—नव्यसारः नवसादरः। शास्त्रवित् पूर्वोक्तपाकक्रमज्ञाता ॥१८३-१८४॥

पामारिः गन्धकः। नृसारः नवसादरः ॥१८५-१८६॥

क्रमागतदिनक्रमैरिति यावन्ति दिनानि गन्धको जीर्णः स्यात् तावन्ति दिनानि तस्य जारणेत्यर्थः। गन्धकजरणोत्तरं कूपीमुखमुद्रां विधाय यामद्वयमेव तीव्राग्निदानेन रसपाकः ॥१८७-१८८॥

अङ्गसंख्यकपल इति गन्धस्य षट्पलानि। षड्गुणगन्धस्य सप्तभिर्दिनैः पाकः ॥१८९॥

समस्तगदतस्करः सकलशोषसंशोषको
रसोऽतुलविलासदो विजयते हि सिन्दूरकः ॥१६०॥
अलं मलयजानिलैः किमिह भेषजानां कुलैः
वृथैव घनशीतलैः सरसचन्दनालेपनैः ।
सखे मदनजीवनं रतिविलासलीलागृहं
प्रकामबलकान्तिदं भज रसं ससिन्दूरकम् ॥१६१॥
गुल्मप्लीहहरो रतिप्रियकरो यक्ष्मेभपञ्चाननः
पाण्डुस्थौल्यविधूननो व्रणहरो रौक्ष्याग्निमान्द्यापहः ।
कुष्ठव्याधिनिषूदनो रतिकलाप्रौढाङ्गनारञ्जनः
कान्तामस्तकभूषणो रसपतिर्भूयात्सदा श्रेयसे ॥१६२॥
नियमयति रसेशः पञ्चवातान्नितान्तं
प्रसरति धमनीनां स्वक्रिया वातसाम्ये ।
द्रढयति भृशमादौ जालकं नाडिकानां
रमयति च ततोऽसौ मानसं सेवकानाम् ॥१६३॥
बहिर्गमनशीला ये स्वेदविण्मूत्रमारुताः ।
निरायासं विनिर्यान्ति रसस्यास्य निषेवणात् ॥१६४॥
पित्तं निःसारयत्येष न रेचयति कर्हिचित् ।
न च पित्ताशयं कोष्ठं विक्षोभयति भक्षितः ॥१६५॥
स्फीततां दन्तवेष्टानां मुखपाकं क्षतादिकम् ।
लालास्रावं प्रदाहञ्च न सूते चिरसेवितः ॥१६६॥
विकारनीदृशानन्यान् दारुणान् पारदोत्थितान् ।
न जातु प्रकरोत्येष रसः सिन्दूरसंज्ञकः ॥१६७॥

अथास्य गुणाः—महाज्वरेभाङ्कुश इति महाज्वर एव हस्ती तस्मै अङ्कुश इव । अलं मलयजानिलैरित्यनेनास्य कामोद्दीपकत्वं सूच्यते । कान्तामस्तकभूषणः सिन्दूरम् । नियमयतीति—रससिन्दूरं साधुसेवितं नितान्तं शारीरान् पञ्चवातानुद्रिक्तान् नियमयति प्रकृतावानयति । ततश्च वातसाम्ये सति धमनीनां स्वक्रिया रुधिरधमनरूपा जायमाना प्रसरति । अपि चायमादौ संज्ञावहानां चेष्टावहानाञ्च नाडिकानां जालकं तत्तत्कर्मक्षमतासम्पादनद्वारा द्रढयति । ततोऽसौ स्वसेवकानां मानसं रमयति इति शरीरप्रक्रियापादनद्वारा साधीयसी कर्मण्यता भवत्येनेनेत्याशयः । तथाचायं स्वाशयादधिकं पित्तं निःसारयति न च रेचयति, पित्ताशयं कोष्ठञ्चामपक्वाशयरूपं न विक्षोभयति । तथा रसकर्पूरादिवत् दन्तवेष्टानां स्फीततां शोथं मुखपाकं तालुक्षतादिकं लालास्रावं प्रदाहञ्च चिरसेवितोऽपि न जनयति अन्यानपि पारदोत्थितान् दारुणान् भ्रममोहादीन् विकारान् रससिन्दूरो न

दोषत्रितयमत्यर्थप्रवृद्धं शमयत्यलम् ।
प्रकृतिं गमयत्यत्र करणानि विशेषतः ॥१९८॥

अथ सहपानस्य लक्षणम् ।

यद्योगेन रसादीनां विभक्ताः परमाणवः ।
द्रुतमङ्गेषु सर्पन्ति सहपानं तदुच्यते ॥१९९॥

अथ अनुपानस्य लक्षणम् ।

तत्तद्रोगघ्नभैषज्यं भेषजस्यानुपीयते ।
यच्च साहाय्यकारि स्यादनुपानं तदुच्यते ॥२००॥
सहपानानुपानाभ्यां भेषजं परिबृंहयेत् ।
येन रोगहरा शक्तिर्भवेद् गुणवती सदा ॥२०१॥
अलाभेऽत्यर्थमेवात्र सहपानानुपानयोः ।
मधुना वा जलेनैव भैषज्यं वितरेद् भिषक् ॥२०२॥

अथ रससिन्दूरस्य आमयिकः प्रयोगः ।

जातपुष्पतुलसीदलद्रवैः शृङ्गवेरजरसेन वा सदा ।
नागिनीस्वरसकेन वा भिषक् योजयेद्रसमिमं नवज्वरे ॥२०३॥
छिन्नोद्भवापर्पटधान्यकानां क्वाथेन तुर्यांशसमाहितेन ।
कान्तालल्लाटाभरणं रसेशं जीर्णज्वरे वैद्यवरः प्रदद्यात् ॥२०४॥
मेहे गुडूचीस्वरसेन दद्यात् योषित्प्रियामूलजतोयकैर्वा ।
असृग्दरेऽशोकबलादिकानां क्वाथेन सिन्दूररसः प्रयोज्यः ॥२०५॥

करोतीति सर्वथा निरापदमस्य सेवनमित्याशयः। रोगापनयनावशिष्टोऽस्याप्यंशोऽधिकः स्वेदादिद्वारा स्वतः शरीराद् बहिर्विनिर्यातीति नायं रसकर्पूरवत् पारदनिःसारकौषधान्तरापेक्षः इति प्राचामभिप्रायः। सचायं रससिन्दूरः स्वप्रमाणातिरिक्तं दोषत्रयं शमयति। तथा सर्वाणीन्द्रियाणि स्वां स्वां प्रकृतिं स्वस्वविषयाणां यथावद्ग्रहणरूपां गमयति इति ॥१९०-१९८॥

प्रसङ्गात् सहपानानुपानलक्षणम्—सर्पन्ति व्याप्नुवन्ति। सहपानं यथा मधुप्रभृति ॥१९९॥

भेषजस्य अनु पश्चात्, साहाय्यकारि इति भेषजस्यैव। अत्यर्थं यथाशक्ति यत्ने कृतेऽपि चेदलाभः सहपानानुपानयोस्तर्हि मधुना जलेनैव वा भैषज्यं वितरेत् ॥२००-२०२॥

अथ प्रसङ्गात् रोगयोग्यः प्रयोगोऽस्य वर्ण्यते जातपुष्पेति—पुष्पितवृक्षस्य पत्राणामापूर्णवीर्यत्वात् जातपुष्पायाः तुलस्याः पत्ररसो ग्राह्यः, नागिनी ताम्बूलवल्ली। छिन्नोद्भवा गुडूची, कान्तालल्लाटाभरणं रससिन्दूरम्। योषित्प्रिया हरिद्रा। बालाभया क्षुद्रहरीतकी। दार्वी दारुहरिद्रा। शिलाजं शिलाजतु। पुरुहूतफलं इन्द्रयवः, चन्द्रः कर्पूरम्, चातुर्जातकं त्वगेलापत्रकेसरम्। तमस्तति-

बालभयायाः क्काथेन बुधोऽर्शसि नियोजयेत् ।
वचारसेन तच्चूर्णं वापस्मारे प्रयुज्यते ॥२०६॥
कूष्माण्डस्वरसेनेह दद्यादुन्मादसंज्ञके ।
श्वासे बिभीतकक्काथैर्वासायाः स्वरसेन वा ॥२०७॥
कामलायां बुधो दद्याद् दार्वीक्काथेन संयुतम् ।
पाण्डुरोगे प्रयुञ्जीत रसज्ञो लोहभस्मना ॥२०८॥
सितोपला च सूक्ष्मैला शिलाजञ्च समं समम् ।
एतत्त्रितयचूर्णेन मूत्रकृच्छ्रकुलान्तकः ॥२०९॥
अजीर्णे मधुना वापि मुस्तकक्काथजैर्द्रवैः ।
शूले वैद्यवरो दद्यात् त्रिफलाक्काथसंयुतम् ॥२१०॥
कणाचूर्णयुतः सूतो मधुना रक्तिकोन्मितः ।
सेवितो नाशयेन्मूर्च्छां पथ्यं तोयावगाहनम् ॥२११॥
वमने बृहदेलायाः क्काथेन मधुनापि वा ।
शोथे पुनर्नवायास्तु कषायेण प्रयोजयेत् ॥२१२॥
गुडूचीनिम्बखदिरपुरुहूतफलद्रवैः ।
क्काथैर्वा संयुतश्चन्द्रचातुर्जातकमिश्रितः ॥२१३॥
रसः सिन्दूरसंज्ञोऽयं प्रयुक्तो रक्तिकोन्मितः ।
विस्फोटं दारुणं हन्याद्यथा सूर्यस्तमस्ततिम् ॥२१४॥
काकोलीचूर्णसंयुक्तं नारिकेलोत्थतैलयुग् ।
सेवितं रससिन्दूरं हरेद्रोगं जरायुजम् ॥२१५॥
मृतवङ्गसमायुक्तो रसः सिन्दूरसंज्ञकः ।
क्षौद्रेण भक्षितो हन्ति प्रमेहं त्वतिकालजम् ॥२१६॥
सक्षौद्रैस्त्र्यूषणोपेतैर्धान्यजीरकनागरैः ।
सेवितो रससिन्दूरो वान्तिं जयति दारुणाम् ॥२१७॥
ब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकुष्ठैलाक्काथसंयुतम् ।
रक्तिकाद्वितयं खादेदपस्मारहरं परम् ॥२१८॥
धात्रीवयस्याकलिपादपानां क्काथेन वा जन्तुरिपोः समेतः ।
नित्यं तु सिन्दूररसो रसज्ञैः भगन्दरेऽयं विनियोजनीयः ॥२१९॥

मन्धकारपटलानि। वयस्या हरीतकी, कलिपादपः बिभीतकः, जन्तुरिपुः विडङ्गः। मिशिः शतपुष्पा । नीरं बालकम्। रसा रास्ना। अब्दं मुस्ता। गुडूच्यादीनां मिश्रितानां मानं २ तो०, जलं ३२ तो०, शेषः क्काथः ८ तो० इति परिभाषा। विदार्यादिगणः सुश्रुतनिर्दिष्टः। गगनं अभ्रकम्। देवपुष्पं लवङ्गम्। जरणं जीरकम्, धाने-

मिशिबालाभयाक्काथैर्यवानीचूर्णकेन वा ।
विडाख्यलवणेनैव गुल्मे वा विनियोजयेत् ॥२२०॥
काथेन दशमूलस्य शिरःशूले प्रयोजयेत् ।
व्रणेषु बृहतीनीरगुडूचीविश्वभेषजैः ॥२२१॥
गुडूचिकाशतावरीकणारसाभयान्वितैः ।
वचाब्दविश्वभेषजैः कषायकं प्रकल्पयेत् ॥२२२॥
रसोऽत्र तेन संयुतो यथाविधि प्रयोजितः ।
निहन्ति वै चिरोत्थितं प्रकाममामवातकम् ॥२२३॥
शाल्मलीमूलचूर्णेन विदार्यादिगणेन वा ।
प्रयुक्तो रससिन्दूरो वाजीकरण उत्तमः ॥२२४॥
भस्मना गगनस्येह काञ्चनेन मृतेन वा ।
उभाभ्यामेव वा युक्तो धातुवृद्धिकरो मतः ॥२२५॥
जातीफलं देवपुष्पं कर्पूरञ्चाहिफेनकम् ।
एषां चूर्णेन सहितो स्वप्नमेहहरो मतः ॥२२६॥
बलाक्वथिततोयेन सिन्दूररससेवनात् ।
विनश्यति चिरोद्भूतं शीर्षकम्पनमुद्धतम् ॥२२७॥
जरणत्र्यूषणक्षुद्रापथ्याधान्यकैः समम् ।
निषेवितोऽयं सिन्दूरो वान्तिशान्तिकरो मतः ॥२२८॥
हिङ्गुदीप्यकशुण्ठीभिश्चव्यधान्यकरुच्यकैः ।
प्रयुक्तो रससिन्दूरो द्रुतं पानात्ययं जयेत् ॥२२९॥
यव्यटङ्कणसंयुक्तः शीलितो दिनसप्तकम् ।
रसः सिन्दूरसंज्ञोऽयं पक्तिशूलं विनाशयेत् ॥२३०॥
वासाकषायसहितो लोध्रक्काथान्वितोऽथवा ।
शीलितो रससिन्दूरो रक्तप्रदरमुद्धरेत् ॥२३१॥
वराकाथेन वा गेहनीरेण तु ससैन्धवम् ।
शीलितो रससिन्दूरो बस्तिकुण्डलमुद्धरेत् ॥२३२॥
नवज्वरे प्रतिश्याये शिशूनां सुरसारसैः ।
कासे श्वासे च वितरेत् कण्टकारीरसेन च ॥२३३॥

यकं धान्यकम् । दीप्यकं यवानी, रुच्यकं सौवर्चलम् । पानात्ययं मदात्ययम् । यव्यः यवक्षारः, पक्तिशूलं परिणामशूलम् । गेहनीरं काञ्जिकम् । बस्तिकुण्डलं तदाख्यं मूत्राशयरोगम् । सुरसा तुलसी । उपलक्षणमात्रञ्चैतत् वस्तुतस्तु सहपाना-

परिच्छेदो न विज्ञेयः सहपानानुपानयोः ।
प्रकल्पयेद् यथारोगं सिद्धहस्तो भिषग्वरः ॥२३४॥

अथ रससिन्दूरस्य मात्रा ।

एकहायनदेशीयं बालकं वीक्ष्य रोगिणम् ।
गुञ्जायाः षोडशो भागस्तत्र मात्रा प्रकल्प्यते ॥२३५॥
तथा द्विवर्षदेशीये सप्तमो भाग इष्यते ।
रसहायनदेशीये तृतीयं भागमाहरेत् ॥२३६॥
द्वादशाब्दकदेशीये गुञ्जार्धं परिकल्पयेत् ।
गुञ्जामात्रमिता चास्य पूर्णमात्रा प्रशस्यते ॥२३७॥

अथ मकरध्वजस्य निर्माणप्रकारः ।

स्वर्णं तोलकसंमितं मृदुदलं युक्त्या विशुद्धीकृतं
स्वर्णादष्टगुणोन्मितं रसवरं जीर्णाच्छसौगन्धिकम् ।
संस्कारैर्बहुभिर्विशोधितमथो सम्मेल्य सम्पेषयेत्
गन्धं षोडसतोलकं सुविमलं कुर्यात्ततः कज्जलीम् ॥२३८॥
शोणैः कार्पासपुष्पैरथ मृदुविशदाङ्कोटमूलत्वचाद्भिः
कन्यानीरैश्च घस्रं रसविधिचतुरो भावयेदामयज्ञः ।
सम्यक्पिष्टं सुशुष्कं त्वपि च रसवरं काचकुप्यां निदध्यात्
बिल्वादीनाञ्च काष्ठैः सलिलविरहितैस्तापयेच्चाथ विद्वान् ॥२३९॥
पूर्वं यामद्वयं प्राज्ञः पचेन्मृद्वग्निना रसम् ।
मध्यमानलयोगाच्च ततो यामद्वयं पचेत् ॥२४०॥
प्रखरेणानलेनाथ पचेद्यामद्वयं भिषक् ।
अवशिष्टद्वियामञ्च पुनस्तीव्राग्निना पचेत् ॥२४१॥
यन्त्रे सिकतसंज्ञे च स्वाङ्गशीतमथोद्धरेत् ।
काचकूपीं विभिद्याथ सहकारसमप्रभम् ॥२४२॥

नुपानयोर्नास्ति नियमः, किन्तु यथारोगं देसकालव्यवस्थानुसारं सिद्धहस्तः क्रियाकुसलो वैद्यः कल्पयेदनुपानसहपाने ॥२०३-२३४॥

अथास्य मात्रानिरूपणम्—एकहायनदेशीयमिति प्रकारे देशीयर् प्रत्ययः। एकवर्षकल्पमित्यर्थः। रसहायनदेशीये षड्वर्षवयस्के, अस्य च तरुणपुरुषयोग्या पूर्णमात्रा गुञ्जैकमिता ॥२३५-२३७॥

अथ मकरध्वजनिर्माणप्रकारः स्वर्णमिति—मृदुदलं अत्यन्तमृदुदलमिति भावः यथा पारदे सम्यङ्मेलनं स्यात् तथा पक्कं सत् स्थूलकणं नावशिष्येत इत्यभिप्रायः। युक्त्या शोधनं स्वर्णप्रकरणे वक्ष्यते। जीर्णाच्छसौगन्धिकं कच्छपयन्त्रादिना जातगन्धकजारणम्। संस्कारैर्बहुभिः पूर्वोक्तैरष्टाभिरधिकैर्वा यथासम्प्र-

भङ्गे रक्तप्रतीकाशं पिष्टे रक्तोत्पलोपमम् ।
सौवर्णं मूर्च्छितं सूतं गृह्णीयाद्भिषजां वरः ॥२४३॥
नानेन जायते यस्मान्मकरध्वजसन्निभः ।
रसज्ञैः ख्यापितस्तस्मान्नाम्नायं मकरध्वजः ॥२४४॥

श्री सिद्धमकरध्वजः ।

पूर्वोक्तनिजमानाच्च कनकं चेच्चतुर्गुणम् ।
निर्दिष्टमानप्रमितौ भवतो रसगन्धकौ ॥२४५॥
पूर्ववद्भावयित्वापि पचेत्सिकतयन्त्रके ।
एवन्तु षड्गुणं गन्धं जारयेत्क्रमशो भिषक् ॥२४६॥
समर्पितो यतश्चायं सिद्धेभ्यः शूलपाणिना ।
ख्यातस्ततोऽयं जगति श्रीसिद्धमकरध्वजः ॥२४७॥

अथास्य गुणाः ।

क्षयक्षयकरः परं प्रबलकासकालानलः
प्रमेहकुलकण्डनः प्रविततान्त्रशोषान्तकः ।
समस्तगदभञ्जनः प्रमदकामिनीरञ्जनः
सदैव मकरध्वजो विजयते रसाधीश्वरः ॥२४८॥

दायम् । शोणैः रक्तैः, वस्त्रम् दिवसमेकम् । बिल्वादीनाञ्च काष्ठैरिति बिल्वादिकाष्ठग्रहणं समुचिततापदानाय । सलिलविरहितैरिति सुशुष्कैः, अवशिष्टद्वियामं पाकस्तीव्रानलेन, जीर्णगन्धकाचकूपीमुखमुद्रणोत्तरमिति द्योत्यते पुनः शब्देन । सिकतायन्त्रं वालुकायन्त्रं पूर्वोक्तम् । इदञ्च बहिर्धूमजारणप्रकाराभिप्रायेण । अन्तर्धूमजारणायै तु वालुकायन्त्रप्रकारान्तरं पूर्वमवोचाम । अधःसैकतयन्त्रेण तलस्थरससिन्दूरोक्तविधिनापि मकरध्वजः साध्यते । षड्गुणबलिजारणार्थं षड्वारं सप्तवारं वा पाकः कार्यः । प्रतिपुटं गन्धकः सम एव देयः । षड्वारं पुटनेन यदि सम्यक् पाको न स्यात्तदा सप्तमे पाके गन्धकमदत्वैव मृदुः पुटो देयः । गन्धकोऽत्र सर्पिर्गन्धिरपि न स्यात् । अनेन विधिना सम्पादितो मकरध्वजः सुवर्णगर्भो भवति । "सहकारसमप्रभं भङ्गे रक्तप्रतीकाशं पिष्टे रक्तोत्पलोपमं सौवर्णं मूर्च्छितं सूतम्" इति तस्य लक्षणं ज्ञेयम् । सहकारः आम्रः । मूर्च्छितमिति रसस्य बन्धभेदः पूर्वोक्तलक्षणः । ना अनेन इति छेदः । ना पुरुषः । मकरध्वजसन्निभः कामदेवतुल्यसुन्दरः, इति निरुक्तिः । स्पष्टमन्यत् ॥२३८-२४४॥

अथ श्रीसिद्धमकरध्वजनिर्माणप्रकारः पूर्वोक्तेति—पूर्वोक्तं स्वर्णपरिमाणं स्वर्णं तोलकसम्मितमिति तस्माच्चतुर्गुणम् । अर्थात् स्वर्णं ४ तो० पारदन्तु ८ तो०, गन्धः १६ तो०, पूर्ववद् भावनं पाचनञ्च । एवं षड्गुणगन्धकस्य ४८ तो० मितस्य जारणेन निष्पन्नो मकरध्वजः सिद्धमकरध्वजनाम्ना व्यवह्रियते । मकरध्वजगुणवर्णनं स्पष्टम् ॥२४५-२४८॥

अथ सर्वाङ्गसुन्दरो रसः ।

रसेश्वरः पलमितो गन्धकश्चापि तन्मितः ।
भूधात्रिकाहस्तिशुण्डीद्रवेणाथ निरन्तरम् ॥२४६॥
रसतन्त्रविशेषज्ञः पेषयेद्दिनसप्तकम् ।
संस्थाप्य संपुटे सूतं वालुकायन्त्रगं भृशम् ॥२५०॥
मन्दानलेन सुपचेदहोरात्रं भिषग्वरः ।
जाते पाके स्वाङ्गशीतं सम्पुटं त्ववतारयेत् ॥२५१॥
सम्पुटान्तश्च संलग्नं पीतं भस्म समुद्धरेत् ।
पूर्वाचार्य्यैः कीर्तितोऽयं नाम्ना सर्वाङ्गसुन्दरः ॥२५२॥

अथास्य गुणाः ।

हृदयप्रीतिजननो जठरामयनाशनः ।
बलवर्णप्रदाता च ज्वरद्विरदकेशरी ॥२५३॥
वातव्याधिहरश्चैव जाठराग्निप्रदीपनः ।
शूलद्विपाङ्कुशः शीघ्रं प्रकामं कामवर्द्धनः ॥२५४॥
सहपानादिकश्चास्य यथारोगं भिषग्वरः ।
रससिन्दूरवन्नित्यं वीक्ष्य दोषं प्रकल्पयेत् ॥२५५॥

इति मूर्च्छनाविज्ञानीयो नाम षष्ठस्तरङ्गः ।

अथ पारदमारणविज्ञानीयः सप्तमस्तरङ्गः ।

सामान्येन मारणस्य लक्षणम् ।

विविधक्रमयोगेन गन्धकाद्यौषधैः सह ।
रसादीनाञ्च धातूनां रोगापनयनक्षमम् ॥१॥
गन्धकादियुतं वापि यदम्बरसुधान्वितम् ।
भस्मत्वापादनं यत्तु मारणं तदिहोच्यते ॥२॥

अथ सर्वाङ्गसुन्दरः (पीतभस्माख्यः)—भूधात्रिका तामलकी । स्पष्टमन्यत् । मात्रादिकं रससिन्दूरवत् ॥२४६—२५५॥

तत्रादौ मारणलक्षणं पूर्वाचार्य्यैरनिर्दिष्टप्रायं नव्यपरिभाषासम्मतमाह विविधेति—विविधक्रमाः प्रकारभेदेन तत्र तत्रोक्ताः, रोगापनयनक्षमं सूक्ष्मतापत्त्या शरीरावयवव्याप्तिद्वारा तत्तद्व्याधिघातसमर्थम् । गन्धकाद्यौषधैरित्यादिना रसभस्मादीनामपि ग्रहणम् । तथाहि—"मारणं सर्वलोहानामुत्तमं रसभस्मना । मध्यमं मूलिभिः प्रोक्तमधमं गन्धकादिभिः ।" अम्बरसुधा विष्णुपदामृतं "औक्सीजन" इत्याख्यम् ॥१-२॥

अथ मृतपारदस्य लक्षणम्।

निर्धूमस्तेजसा हीनो गौरवेण समन्वितः।
अङ्गारस्थापितो यश्च न प्रयाति विरूपताम् ॥३॥
न च लाघवमायाति चापल्यं विजहाति च।
आधिव्याधिहरो यश्च मृतः सूतः स उच्यते ॥४॥

अथ पारदमारणस्य प्रथमः प्रकारः।

सूतः पलद्वयमितः सुतरां विशुद्धः
स्याद्गन्धकश्च विशदः पलसम्मितोऽत्र।
द्रावेण मारकगणोक्तमहौषधानां
सम्पेषयेद्दिवसमेकमिहामयज्ञः ॥५॥
मूषापुटे रसवरं विनिधाय युक्त्या
सन्धिं विलिप्य खलु वह्निमृदा च कामम्।
मूषां निधाय विपचेत् खलु भूधराख्ये
यन्त्रे रसोऽथ नियतं मृतिमेति शीघ्रम् ॥६॥

अथ वह्निमृत्स्नालक्षणम्।

खटी लवणकिट्टाढ्या महिषीदुग्धमर्दिता।
वह्नितापसहात्यन्तं वह्निमृत्स्ना प्रकीर्तिता ॥७॥
मूषादीनां सन्धिलेपे वह्निमृत्स्ना प्रशस्यते।
न गन्तुं क्षमते सूतो निरुद्धो वह्निमृत्स्नया ॥८॥

अथ पारदस्य मारको गणः।

विष्णुक्रान्ता देवदाली सर्पाक्षी सहदेविका।
लाक्षा पुनर्नवा सूर्यः सूर्यभक्ता च लाङ्गली ॥९॥
चाण्डालिनीकन्दसंज्ञः काकमाची विदारिका।
बला समन्तदुग्धा च जयन्ती हस्तिशुण्डिका ॥१०॥
रम्भा कोषातकी शुण्ठी शशिलेखा निशाद्वयम्।
काकजङ्घा काकनासा सुरसा बहुपुत्रिका ॥११॥

अथ मृतपारदलक्षणं निर्धूम इति—तेजसा हीनः चाकचक्यरहितः॥३-४॥

अथ मारणप्रकारः प्रथमः—सुतरां अत्यर्थम्, मारकगणो वक्ष्यमाणः। द्रवेण स्वरसेन क्वाथेन वा, नियतं अवश्यम् ॥५-६॥

वह्निमृत्स्नालक्षणं खटीति—खटी तदाख्या गौरमृत्स्ना, लवणं सैन्धवं, किट्टं मण्डूरम्। मर्द्दनं श्लक्ष्णतापर्य्यन्तम्। शिष्टं सुगमम् ॥७-८॥

अथ पारदमारकगणः—सूर्य्यः अर्कः, सूर्य्यभक्ता "हुरहुर" इति ख्याता, समन्तदुग्धा सुधा, रम्भा कदली, शशिलेखा बाकुची, बहुपुत्रिका शतावरी, नीपं

आखुकर्णी ब्रह्मदण्डी दूर्वा च शरपुङ्खिका ।
चक्रमर्दो नीपकणा वर्षाभूः कटुतुम्बिका ॥१२॥
इन्द्रवारुणिका हंसपादी च शङ्खपुष्पिका ।
जाती मूर्वा च लज्जालुः सर्षपस्तिलपर्णिका ॥१३॥
वन्ध्याकर्कोटकी धूर्तो गुडूची गिरिकर्णिका ।
प्रसारणी भृङ्गराजो रामठं सोमवल्लरी ॥१४॥
शोभाञ्जनः पलाशश्च मत्स्याक्षी यमचिञ्चिका ।
मण्डूकपर्णी ज्वलनः शेफाली मुसली वचा ॥१५॥
पूर्वाचार्यैः कीर्तितोऽयं रसस्य मारको गणः ।
तत्तद्विधिप्रभेदेन सूतमारणसाधकः ॥१६॥

अथ पारदस्य द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विष्णुक्रान्तां देवदालीमारनालेन मर्दयेत् ।
तयोरेव द्रवेणाथ भावयेत् सप्तधा रसम् ॥१७॥
मूर्च्छितश्च सुविज्ञाय पारदं खर्परे न्यसेत् ।
दीप्तानलायां चुल्ल्याञ्च स्थापयेदथ खर्परम् ॥१८॥
वारं वारं तयोस्तत्र द्रवं शीघ्रं विनिक्षिपेत् ।
एवं रसो दिनैकेन समुपैति हि पञ्चताम् ॥१९॥

अथ पारदमारणस्य तृतीयः प्रकारः ।

अङ्कोलमूलसलिलैः सूतं खल्वे विमर्दयेत् ।
सूतमानोन्मितं गन्धं शुद्धं तत्र विनिक्षिपेत् ॥२०॥
संस्थाप्य सूतं मूषायां विदध्याद् वह्निमृत्स्नया ।
सन्धिलेपं, ततः प्राज्ञः प्रदीप्तोपलपावके ॥२१॥
यन्त्रे भूधरसंज्ञे च पचेद्यामचतुष्टयम् ।
एवं रसेश्वरः शीघ्रं नियतं याति भस्मताम् ॥२२॥

अथ पारदमारणस्य चतुर्थः प्रकारः ।

अपामार्गस्य बीजानि नूतनानि विचूर्णयेत् ।

कदम्बः, कणा पिप्पली, वर्षाभूः पुनर्नवा, तिलपर्णी तिलसदृशपत्रा, गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता, रामठं हिङ्गु, ज्वलनः चित्रकः, शेफाली निर्गुण्डी ॥९–१६॥

शीघ्रं क्षेपः पारदोड्डयनरोधाय । शिष्टं सुगमम् ॥१७–१९॥

पूर्वं कज्जली कार्या पश्चादङ्कोलमूलसलिलैर्मर्दनम् ॥२०–२२॥

कल्कीकृत्य पुनस्तेन मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥२३॥
अरिमेदः कृमिरिपुः द्रोणपुष्पीसुमं समम् ।
सञ्चूर्ण्य चूर्णमेतेषां मूषामध्ये निधापयेत् ॥२४॥
काकोदुम्बरिकादुग्धे सूतं यत्नेन मर्दितम् ।
चूर्णोपरि तु संस्थाप्य पुनश्चूर्णं प्रदापयेत् ॥२५॥
प्रलिप्य रसगोलञ्च मूषायां स्थापयेत्ततः ।
सन्धिलेपं ततः कुर्यादवश्यं वह्निमृत्स्नया ॥२६॥
संशोष्य चातपे मूषां पुटेद् गजपुटे भिषक् ।
एकेनैव पुटेनैवं रसो यातीह भस्मताम् ॥२७॥

पारदमारणस्य पञ्चमः प्रकारः ।

भुजङ्गवल्लरीरसै रसेश्वरं विमर्दयेत् ।
ततश्च कर्कटीभवं सुपेषयेत्तु कन्दकम् ॥२८॥
विधाय कल्कमुत्तमं क्षिपेद्रसं तदन्तरे ।
निधाय सम्पुटे पुटेत्पुटे तु वारणाह्वये ॥२९॥

अथ पारदस्य (अनुभूतः) षष्ठो मारणप्रकारः ।

काकोदुम्बरिकादुग्धैर्भावयेद्रामठं भिषक् ।
तत्कल्केन पुनः प्राज्ञो मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥३०॥
तद्दुग्धमर्दितञ्चैव सूतं तत्र विनिक्षिपेत् ।
मुद्रां कृत्वा सूतगोलं मृण्मूषायां निधापयेत् ॥३१॥
सन्धिं विलेपयेद्वह्निमृत्स्नया चाथ शोषयेत् ।
पचेल्लघुपुटे सूतं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥३२॥
मूषासन्धिं विलिख्याथ कालाञ्जनसमप्रभम् ।
लाघवादिगुणोपेतं गृह्णीयाद् भस्मसूतकम् ॥३३॥

अथ पारदमारणस्य (अनुभूतः) सप्तमः प्रकारः ।

सूतं हिङ्गुलसम्भवं पलमितं तुल्यं बलिञ्चाहरेद्

अरिमेदो विट्खदिरः, कृमिरिपुः विडङ्गः । अत्र च सर्वत्र रसभस्मनिर्माणे यथायोग्यं मारकौषधक्षेपणमातन्वते रसविदः ॥२३–२७॥

भुजङ्गवल्लरी ताम्बूलवल्ली, कर्कटी वन्ध्याकर्कोटी, यदाहुः—"नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दमध्यगः । मृण्मूषासम्पुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मताम्" इति ॥२८–२९॥

तद्दुग्धमर्दितम् काकोदुम्बरिकादुग्धमर्दितम्, उक्तं हि—काकोदुम्बरदुग्धैर्यत्नाद्विभावितो हिङ्गुः । मर्दनपुटनविधानात्सूतं भस्मीकरोत्येव ।" इति । लाघवादिगुणोपेतं अगुरुरतेजाः वह्निस्थायी स्थिरोऽधूमः इत्युक्तगुणमिति यावत् ॥३०–३३॥

युक्त्या कज्जलिकां विधाय वटजत्त्वीरैस्ततः पेषयेत्।
मृद्भाण्डे विनिधाय तत्र नवभूदण्डेन संचालितो
मृद्वग्नौ दिनपाचितो रसवरो याति ध्रुवं भस्मताम् ॥३४॥
रसेश्वरं सुमसृणं कृष्णाञ्जनसमप्रभम्।
निर्धूमादिगुणोपेतं गृह्णीयाद् भस्मतां गतम् ॥३५॥

अथ मृतपारदस्य गुणाः।

ग्रहणीगजकर्षणदक्षतरं त्वतिसारहरं क्षयशोषहरम्।
जठरानलमान्द्यविनाशकरं परिशीलय सूतभवं भसितम् ॥३६॥
प्रमदामदमर्दनगर्वधरं बलवीर्यविलाससमृद्धिकरम्।
निजसेवकरक्षणदक्षतरं परिशीलय सूतभवं भसितम् ॥३७॥
क्षयं क्षीणक्षेत्रे क्षपयति च दीप्तिं वितनुते
स्मृतिं सूते कामं द्रढयति च देहं द्रुततरम्।
जरां वर्षेकेन त्वपनयति संशीलितमिदं
गुणान् को वा वक्तुं प्रभवति रसेशस्य नियतम् ॥३८॥
रतिकेलिकलां भृशमुज्ज्वलयेल्ललितं ललनाकुलमाकुलयेत्।
हृदि चोत्कलिकां कलयेत् कलितो रतिरागवतामयमेव सखा ॥३९॥
शृङ्गारस्य हि सर्वस्वं सुरतस्याधिदैवतम्।
वशीकरणमन्त्रश्च प्रमदानां मृतो रसः ॥४०॥

अथ मृतसूतस्य आमयिकः प्रयोगः।

पांशुमुस्तकषायेण सुरसाक्वथितेन वा।
कणाक्वाथेन वा युक्तो मृतः सूतो हरेज्ज्वरम् ॥४१॥

तुल्यं पलमितमेव, बलिं गन्धकम्, नवभूर्वटपादपः तस्य दण्डेनेति भावः। अत्रादौ अत्यन्तमन्दाग्निना कार्पासशुष्कदण्डादिकाष्ठैर्दाहो विधेयोऽन्यथा पारदनाश इत्यवधेयम् ॥३४-३५॥

अथ गुणाः—भसितं भस्म, क्षीणं क्षेत्रं शरीरं यत्र एवम्भूतं क्षयं तदाख्यरोगं क्षपयतीति सम्बन्धः। उत्कलिकां उत्कण्ठां कामविषयाम्। स्पष्टमन्यत् ॥३६-४०॥

"रसायनं त्रिदोषघ्नो योगवाह्यतिशुक्रलः। भस्मसूतोऽखिलातङ्कनाशनस्त्वनुपानतः" इति हि प्राञ्च आहुः, तस्मादनुपानविशेषानुदाहरति दिङ्मात्रं पांशुरिति पांशुः पर्पटम्, सुरसा तुलसी, सिंहिका बृहती, क्षीरिवृक्षा न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसपादपाः, पञ्चपल्लवं आम्रजम्बूकपित्थबीजपूरबिल्वानां पत्राणि, रसालः आम्रः, कणा पिप्पली, जलं वालकम्, वैदेही पिप्पली, शम्बूकः क्षुद्रशङ्खः तस्य क्षारः भस्मेति यावत्, कटुः कटुकी, तिक्तकं पटोलं निम्बो वा, कटुतिक्तकं वा भूमिम्बः, विश्वं शुण्ठी,

लाजया वा हरीतक्या तथा सिंहिकयान्वितः ।
माक्षिकेणापि वा युक्तो रक्तपित्तं व्यपोहति ॥४२॥
व्याघ्रीक्काथेन कृष्णया चापि कासकुलान्तकः ।
वरानिशाकषायेण पाण्डुरोगं विनाशयेत् ॥४३॥
क्षीरिवृक्षकषायेण पञ्चपल्लवजेन वा ।
क्काथेन शृतशीतेन हन्त्यतीसारमुद्धतम् ॥४४॥
रसालजम्बूदलजद्रवेण गुडान्वितेनाथ सुपाचितेन ।
बालेन बिल्वेन सनागरेण प्रवाहिकां हन्ति मृतो रसेशः ॥४५॥
हिङ्गुना सकणेनेह विषूचीं हन्ति दारुणाम् ।
पथ्यया काञ्जिकेनापि त्वजीर्णं हरति क्षणात् ॥४६॥
तैलसैन्धवसंयुक्तपुटपाचितसूरणैः ।
अर्शांसि नाशयत्याशु दीर्घकालोद्भवान्यपि ॥४७॥
बीजपूराम्लरुचकैः हिक्कापञ्चकनाशनः ।
सितालाजजलक्षौद्रैश्छर्दिं दाहञ्च नाशयेत् ॥४८॥
अजादुग्धविपक्वेन वैदेहीपाचितेन च ।
घृतेन गन्धकेनापि सक्षतं क्षपयेत् क्षयम् ॥४९॥
गोक्षुरादिकषायेण मसूरक्वथितेन वा ।
क्षौद्रेणापि युतः सूतो मूत्रकृच्छ्रं व्यपोहति ॥५०॥
सव्योषेण तिलक्काथेनामशूलं व्यपोहति ।
शम्बूकक्षारसहितः पक्तिशूलनिबर्हणः ॥५१॥
मूत्रयुतः कटुतिक्तकविश्वक्काथयुतो हरतीह हि शोफम् ।
दारुनिशात्रिफलाक्वथिताढ्यः कामलिनां खलु मङ्गलकारी ॥५२॥
नवोद्धृतस्नुहीक्षारद्रवभावितया भृशम् ।
हरीतक्या युतः सूतो जठरामयनाशनः ॥५३॥
त्रिकटुत्रिफलामरिचप्रमितस्त्रिपुटीफलतैलयुतः पुरकः ।
मृतसूतयुतो नियतं त्वचिरात् चिरजां विनिहन्ति हि तुन्दिलताम् ॥५४॥
रसोनसिद्धेन तिलोद्भवेन तैलेन सार्द्धन्तु रसो निपीतः ।
वातोद्भवानत्र बहून् विकारान् निहन्ति घोरानपि वा चिरोत्थान् ॥५५॥
हरीतकी गुडूचिका जलं गुडः समं समम् ।
विचूर्णितेन योजितो हरेत्समीरशोणितम् ॥५६॥

त्रिपुटीफलतैलं एरण्डस्य तैलम्, पुरकः गुग्गुलुः, समीरशोणितं वातरक्तम्, रुबूक एरण्डः, शशाङ्कलेखा सोमराजी, मार्कवो भृङ्गराजः, किलासं श्वित्रम् ।

विश्वभेषजरुबूकसंस्कृतक्षीरकेण विनियोजितो रसः ।
गृध्रसीं हरति दीर्घकालजामन्धकारपटलीं यथा रविः ॥५७॥
शशाङ्कलेखया तथा फलत्रिकेण संयुतः ।
समार्कवो मृतो रसो निहन्ति वै किलासकम् ॥५८॥
कृमिघ्ननिम्बदाडिमात्रिपर्णचूर्णसंयुतः ।
समाक्षिकस्तु पारदो मृतो हरेत्कृमीन् द्रुतम् ॥५९॥
राजिकानलरसोननीलिकाभृङ्गराजमृदुपल्लवैः समम् ।
वीरवृक्षफलसंयुतं पचेत्तैलमत्र पयसा समन्वितम् ॥६०॥
अनेन तैलेन युतो रसेशः कुष्ठान्यशेषाणि निहन्ति शीघ्रम् ।
यथा मृगेन्द्रो वनमध्यचारी मृगानुपेतानिह निर्विशङ्कः ॥६१॥
वरीबलावाजिगन्धामोचामूलकषायकैः ।
रसेश्वरो हरेत्कार्श्यं मासद्वयनिषेवितः ॥६२॥
सौवर्चलत्र्यूषणहिङ्गुमूत्रैर्विपाचितेनेह घृतेन युक्तः ।
रसेश्वरः सप्तदिनप्रयोगात् सर्वानपस्मारगदान्निहन्ति ॥६३॥
मधूकपारावतविड्युतेन मनःशिलायाः खलु चूर्णकेन ।
रसोऽञ्जनाद्दारुणलक्षणाढ्यानुन्मादरोगान्विनिहन्ति शीघ्रम् ॥६४॥
मृतं रसेशं मधुना विलिह्य क्षौद्रान्वितं कोष्णजलं पिबेद्यः ।
स्थौल्यात्तु मेदःप्रभवान्नितान्तं चिरोत्थिताच्चापि विमुच्यतेऽसौ॥६५॥
वरागिरिजतुव्योषैः भृङ्गस्वरसभावितैः ।
मृतः सूतो हरेत्सत्यं प्रमेहान् सकलानपि ॥६६॥
मूर्वास्वरससंयुक्तो मृतः सूतोऽतिदारुणाम् ।
मसूरिकां निहन्त्येव लेपनाद् भक्षणादपि ॥६७॥
कन्यामूलरसेनाथ तण्डुलीयजलेन वा ।
मृतः सूतो द्रुतं हन्याद् विषं स्थावरजङ्गमम् ॥६८॥
तण्डुलोदकसंयुक्तो यथाविधि मृतो रसः ।
नस्ये पाने विशेषेण विषार्तस्य प्रशस्यते ॥६९॥
गोपुरीषसलिलेन भावयेत् सप्तधेह घनसारमुत्तमम् ।
तद्युतः खलु मृतो रसेश्वरः स्थावरादिविषभेदनाशनः ॥७०॥
नृमूत्रपिष्टेन पुनर्नवायाः बीजेन मूलेन रसान्वितेन ।

कृमिघ्नो विडङ्गः, त्रिपर्णं पलाशस्तस्य बीजानि ग्राह्याणि, माक्षिकं मधु । वीरवृक्षो भल्लातकः, वरी शतावरी, मोचामूलं कदलीकन्दः, अञ्जनादक्ष्णोरिति शेषः ।

मृतो रसेशः खलु लेपनेन विषं सदा वृश्चिकजं निहन्ति ॥७१॥
वन्ध्याकर्कोटकीमूलफलेनापि समन्वितः ।
सूतः सुदारुणं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥७२॥
कपित्थफलसंयुतोऽथ खलु देवदालीयुतः
सधूममदनोऽथवा तु शरपुङ्खबीजान्वितः ।
मृतः खलु रसेश्वरो ह्यविरतं प्रलेपादिना
निहन्ति भृशदारुणं प्रमदमूषिकाणां विषम् ॥७३॥
नागिनीरसपिष्टेन नागरेणेह कांस्यके ।
समन्वितो रसो हन्याद् वृश्चिकार्तिं सुदारुणाम् ॥७४॥

अथ रसायनादौ पारदसेवनविधिः ।

यदाधिव्याधिविध्वंसि वयसः स्थापकन्तथा ।
मेध्यं वृष्यं तथा नेत्र्यं भेषज्यं तद्रसायनम् ॥७५॥
क्षेत्रीकृत्य निजं देहं सेवेतेह रसायनम् ।
विधिना मितपथ्याशी देहसिद्धिं हि विन्दति ॥७६॥
रसायनं यः कुरुते क्षेत्रीकरणमन्तरा ।
देहसिद्धिर्न तस्य स्यात् प्रत्युत क्लेशकृद्भवेत् ॥७७॥
सुबीजमपि संस्कृतं कृषिविधानदक्षैरिह
प्ररोहति न कर्हिचित् सुविततोषरोप्तं यथा ।
तथैव सुभिषग्वरैरकृतपञ्चकर्मक्रमे
नरे हि न रसायनं फलति जातु संयोजितम् ॥७८॥

क्षेत्रीकरणस्य स्वरूपम् ।

सञ्जातपञ्चकृत्यस्य जैत्रैर्यद् गदनाशनम् ।
रसायनादौ तत्प्राज्ञैः क्षेत्रीकरणमुच्यते ॥७९॥

क्षेत्रीकरणप्रक्रिया ।

आदौ तु पञ्चकर्माणि कारयित्वा भिषग्वरः ।

वनसारं कर्पूरम्, पुनर्नवायाः बीजं मूलं रसश्च गृह्यते । नागिनीरसद्वारा कांस्यके पिष्टेन नागरेण समन्वित इति योजना ॥७१–७४॥

रसायनलक्षणं यदिति—प्रायो रसायनं मेधां बलं नेत्रशक्तिं चापि वर्धयति, यथा त्रिफला ॥७५॥

क्षेत्रीकृत्येति—यथा बीजवापयोग्यं विधाय क्षेत्रं पश्चादुप्तं बीजं साधु फलतीति तथा शरीरमपि रसायनोपयोगि भवति विरेकादिशुद्धमिति दर्शयति । अन्यथा तु हानिर्वर्ण्यते—देहसिद्धिर्न तस्य स्यात् इति । तदेतदुक्तं सुबीजमपीति ॥

क्षेत्रीकरणलक्षणम्—जैत्रैर्भेषजैः ॥७९॥

पश्चात्सिद्धौषधैर्यत्नाद्रोगशान्तिं प्रकल्पयेत् ॥८०॥
यदि बालः कृशः क्षीणः स्याद्रसायनसेवकः ।
तदा तु पञ्चकर्माणि कारयेन्न भिषग्वरः ॥८१॥
समयज्ञस्तदा युक्त्या रेचनं कारयेन्न वा ।
ततस्तु सिद्धभैषज्यैर्नीरुजञ्चापि कारयेत् ॥८२॥
सिद्धौषधप्रयोगाच्च रोगशान्तिर्यदा भवेत् ।
मृताभ्रमुख्ययोगांश्च तदा संयोजयेद्भिषक् ॥८३॥
क्षेत्रीकृतनिजकायः कामं शाल्योदनादिपथ्याशी ।
लब्धबलो रसभोक्ता विदधीत रसायनं प्राज्ञः ॥८४॥

रसायनोचितो रसः ।

हिरण्यजीर्णो घनसत्वजीर्णो वज्रादिजीर्णोऽप्यथवा मृतश्च ।
रसायनार्थं हि रसो नितान्तं प्रशस्यते ह्यत्र रसागमज्ञैः ॥८५॥

रसभक्षणकालः ।

प्रत्यूषे भक्षयेत्सूतं पथ्यं यामे तथादिमे ।
द्वितीययामे मतिमानश्नीयाद् भोजनं हितम् ॥८६॥

अथ मात्राभेदः ।

हिरण्यजीर्णसूतस्य गुञ्जार्धं वितरेद्भिषक् ।
जीर्णवैक्रान्तकस्यापि तथा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥८७॥
जीर्णवज्ररसेशस्य गुञ्जापादः प्रशस्यते ।
गुञ्जैकां तु तदन्येषां मात्रां प्राज्ञः प्रकल्पयेत् ॥८८॥

अथ रसायनसेवनेऽपथ्यानि ।

मिथ्याहारविहारपानसलिलक्रीडातिनिद्रादिकं
कोपं दुःखमतिस्पृहामतिमुदं स्नानं तथोद्वर्तनम् ।

तदेतदाह—पश्चात् सिद्धौषधैर्यत्नाद्रोगशान्तिं प्रकल्पयेत्, यदाहुः—"स्निग्ध-स्विन्नविरिक्तं यन्नीरुजं सिद्धभेषजैः । एतत्क्षेत्रं समासेन रसबीजार्पणक्षमम्" इति । अथ पञ्चकर्मापवादो देशकालादियोग्यतावशात् यदीति—"पञ्चकर्मभय-त्रस्तैः सुकुमारैर्नरैरिह । रेचनान्ते इदं सेव्यं सर्वदोषापनुत्तये ॥" इत्यपि कश्चिदाहुः। समयज्ञः कालविशेषयोग्यताज्ञाता सिद्धान्तज्ञाता वा । तथा चाहुः—"मृताभ्रं भक्षयेन्मासमेकमादौ विचक्षणः। पश्चात्तं योजयेद्देहे क्षेत्रीकरणमिच्छतः॥" इति, तदेतदाह मृताभ्रमुख्ययोगांश्चेत्यादि ॥८०-८४॥

रससेवनकालक्रमः प्रत्यूष इति—हितमिति वक्ष्यमाणपथ्यानुसारि ॥८६॥

तथा इति गुञ्जार्धकमेव ॥८७-८८॥

अतिस्पृहां अतिकामनाम् । तथा चाहुः प्राज्ञाः—"अतिपानं चात्यशनमति-

स्त्रीणां नित्यमतिप्रसङ्गमनिशं चिन्तामसूयां तृषां
क्षुद्रोधश्च मदं रसायनसुधासेवी सदा वर्जयेत् ॥८६॥

रससेवने पथ्यम् ।

शृङ्गवेराज्यधानेयजीरकैः परिसंस्कृतम् ।
वातिङ्गनं पटोलञ्च तण्डुलीयं च वास्तुकम् ॥६०॥
शाकं पौनर्नवञ्चापि पञ्चमूलादिकन्तथा ।
पुराणाः शालयो गव्यं दुग्धं दधि घृतन्तथा ॥६१॥
गोधूमो मुद्गसूपश्च तथा हंसोदकं हिमम् ।
रसेन्द्रस्य बुधैः प्रोक्तं पथ्यमेतत्समासतः ॥६२॥

अथ रससेवनेऽपथ्यम् ।

कूष्माण्डं कमठः कलिङ्गकफलं कोलं कुलत्थास्तथा
कर्कोटी कतकं कपित्थकफलं वै काञ्चनीयं सुमम् ।
कङ्गुः काञ्जिककारवेल्लकमलं कर्कोटकः कर्कटी
कौसुम्भश्च कपोतकः खलु गणः प्रोक्तः ककारादिकः ॥९३॥
ककारादिगणोक्तानि भेषजानि कदाचन ।
रसायनफलाकाङ्क्षी रससेवी न भक्षयेत् ॥६४॥
माषं मसूरकं तैलं कलायञ्च सुरासवान् ।
नारङ्गं नारिकेलञ्च धान्याम्लं निम्बुकादिकम् ॥९५॥
आनूपमांसं वेत्राग्रं नाश्नीयात्कुक्कुटांस्तथा ।
रम्भादले भोजनञ्च तक्रभक्तं सुवर्चलम् ॥६६॥
कांस्यपात्रे न चाश्नीयाद् गुरु विष्टम्भि भोजनम् ।
कट्वम्लतिक्तं तीक्ष्णोष्णं भोजनन्तु भृशं त्यजेत् ॥६७॥
कुङ्कुमालेपनं जह्यात् घनसारञ्च सर्वथा ।
मध्याह्ने पर्यटेन्नैव न कुर्याद् वादजल्पनम् ॥६८॥

निद्रातिजागरम् । स्त्रीणामतिप्रसङ्गञ्च आध्मानञ्च विवर्जयेत् ॥ अतिकोपञ्चातिहर्षमतिदुःखमतिस्पृहाम् । शुष्कवादं जलक्रीडामतिचिन्ताञ्च वर्जयेत्" इति ॥८६॥

रससेवने च पथ्यं शृङ्गवेरेति—तथा च रसार्णवे "दिवारात्रं जपेन्मन्त्रं नासत्यवचनं वदेत् । हितं दुग्धान्नमुद्गाज्यशाल्यन्नानि सदा ततः ॥ शाकं पौनर्नवं देवि मेघनादं सवास्तुकम् । सैन्धवं नागरं मुस्तां पञ्चमूलानि भक्षयेत् ॥ आत्मज्ञानं कथा पूजा शिवस्य च विशेषतः ॥" इत्यादि ॥६०-६२॥

अथापथ्यं ककारादिगणः कूष्माण्डमिति—ककाराष्टकादिवर्जनं रसेन्द्रस्य शरीरात्स्रावरक्षार्थम् । यथोक्तम्—"स्रवति न यथा रसेन्द्रो न च नश्यति

केषाञ्चिन्मते ककाराष्टकनिषेधः ।

कलिङ्गं कारवेल्लञ्च कदली काकमाचिका ।
कुसुम्भिका च कर्कोटी कूष्माण्डं कर्कटी तथा ॥९९॥
ककाराष्टकमेतद्धि प्रोक्तं रसविशारदैः ।
वर्जयेद्रससेवी च नित्यमेतत्प्रयत्नतः ॥१००॥

अथ रसवैकृतौ सुखाचारः ।

शिशिरसलिलसेकस्तापसन्तप्तकाये
मलयजघनलेपश्चोत्तमाङ्गे निकामम् ।
सुरभिहिमसमीरे मन्दमन्दप्रचारो
हिमकरकरसङ्गः काव्यगाथाप्रसङ्गः ॥१०१॥
उरसि भवति तापे शीततोयावगाहो
मनसि मलिनतायामासवारिष्टपानम् ।
अनिशमिह तृषायां नारिकेलीयनीरं
त्वपि हि झटिति सेव्यं शीतलं यच्च पथ्यम् ॥१०२॥
गुडूचिकोशीरकधान्यकानां मधुस्रवापर्पटचन्दनानाम् ।
तुगासिताचूर्णयुतः कषायो रसोद्भवं तापगदं निहन्यात् ॥१०३॥
विद्रुमो रङ्गकं तुल्यमेतद् द्वयं रङ्गपादोन्मितं काञ्चनं मौक्तिकम् ।
वंशजातन्त्रिकासत्वयुक्तं समं भक्षयेद्वारिभिस्तत्र कूष्माण्डजैः ॥१०४॥

अमूर्च्छितामृतसूतभक्षणजन्यक्लेशे गन्धकविधानम् ।

आज्यदुग्धौषधैः शोधितं गन्धकं मात्रया, युक्तितो नागवल्लीरसैः ।
पारदक्लेशितो भक्षयेत्सन्ततं यान्ति दोषा द्रुतं शान्तिमेकान्ततः ॥१०५॥

कूष्माण्डादिगणः ।

कूष्माण्डस्तुलसी लाक्षा खण्डश्च शतपुष्पिका ।
लवङ्गं वत्सनागश्च तण्डुलीयस्य मूलकम् ॥१०६॥

जाठरो वह्निः" इति । कमठः कच्छपः । कलिङ्गकफलं 'तरबूज' इति प्रसिद्धम्, काञ्चनीयं सुमं काञ्चनारपुष्पम् । धान्याम्लं काञ्जिकम्, तक्रेण सहितं भक्तं तक्रभक्तं तत्, सुवर्चलं सौवर्चललवणम् ॥९३-१००॥

रसविकारे चिकित्सामाह शिशिरेति—मलयजश्चन्दनम्, हिमकरकरसङ्गः चन्द्रकिरणसंपर्कः, मधुस्रवा मधुयष्टिः, वंशजा वंशलोचना, तन्त्रिकासत्वं गुडूचीसत्वम् ॥१०१-१०४॥

औषधैः भृङ्गराजादिभिः, मात्रया यथोचितया ॥१०५॥

कूष्माण्डादिगणः—शरीरात् पारदावशेषांशपातनोपयोगी निर्दिष्टः । खण्डं सितशर्करा, वत्सनागो विषविशेषः । एतद्गणसेवनप्रकारः कूष्माण्डादिगणो

कूष्माण्डादिगणो ह्येषः पूर्वाचार्यनिरूपितः ।
अमूर्च्छितामृतरसविकारकुलकण्डनः ॥१०७॥
कूष्माण्डादिगणोद्दिष्टजैत्रेणैकेन गन्धकम् ।
माषद्वयं भक्षयित्वा ततो गव्यं पयः पिबेत् ॥१०८॥
पारदस्य विकारा ये भेषजानां शतैरपि ।
शान्ति न यान्ति तत्रेमं योगं दद्याद्भिषग्वरः ॥१०९॥
काकमाचीरसः पीतः प्रत्यहं तोलकोन्मितः ।
निहन्ति मासमात्रेण विकारान् दुष्टसूतजान् ॥११०॥
नागिनीदलकल्केन युक्तेन सुरसाद्रवैः ।
गात्रलेपाय वितरेद् गन्धं रसचिकित्सकः ॥१११॥

इति पारदमारणविज्ञानीयो नाम सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ गन्धकविज्ञानीयोऽष्टमस्तरङ्गः ।

अथ गन्धकनामानि ।

गन्धको गन्धपाषाणः गन्धी च रसगन्धकः ।
सुगन्धिको गन्धिकश्च गन्धः सौगन्धिकस्तथा ॥१॥
पूतिगन्धोऽतिगन्धश्च पामारिः कीटनाशनः ।
बलिर्बलिवसाख्यश्च कुष्ठारिः शरभूमिजः ॥२॥
शुल्बारिर्नवनीतश्च दैत्येन्द्रो गन्धमादनः ।
कीटघ्नः क्रूरगन्धश्च स एव परिकीर्तितः ॥३॥

अथ गन्धकस्वरूपम् ।

निर्मलस्तु रजनीसमप्रभो दीप्तिमांश्च नवनीतकोमलः ।
कीर्तितो ह्यमलसारसंज्ञको गन्धको रसरसायने वरः ॥४॥

अशोधितगन्धकदोषनिरूपणम् ।

अशोधितः सुगन्धिकस्तनौ तनोति तापकम् ।

दिष्टेति—जैत्रेणैकेन अन्यतमौषधेन । स्पष्टमन्यत् । "यद्यज्ञानात्कथमपि नागादिकलङ्कितो रसो भुक्तः । तत्स्रावणाय विज्ञः पिबेच्छिफां कारवेल्लिभवाम् ।" इत्यप्याहुः ॥१०६–१११॥

तत्रादौ गन्धकनामानि रसतन्त्रव्यवह्रियमाणानि व्याख्यासमानि ॥१–३॥

रजनीसमप्रभः पीतवर्णः । अत्र हि चतुर्धा प्राग्भिर्निर्दिष्टो गन्धको न व्यवहृतः भेदान्तराणामप्राप्यत्वात् । "पोरागन्धक" भेदस्तु रसायनानुपयुक्तत्वान्नोक्त इति ज्ञेयम् । श्वेतगन्धस्तु खटिकारूप आयुर्वेदप्रकाशकारोक्तो निर्गन्ध एवेति नासौ गन्धक इति विभावयन्तु विज्ञाः ॥४॥

भृशञ्च चित्तविभ्रमं करोति रक्तजान् गदान् ॥५॥
प्रसन्नतां सुरूपतां शरीरबन्धचारुताम् ।
प्रभां बलञ्च नाशयत्यतो विशोधयेत्तु तम् ॥६॥

अथ गन्धकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

दीप्तानलायां सुचिरं हसन्त्यां संस्थापयेन्निर्मललोहपात्रम् ।
आज्यं विशुद्धं त्वथ गन्धतुल्यं विनिक्षिपेत्तापयितुं रसज्ञः ॥७॥
आज्यं सुतप्तं तु विलोक्य तस्मिन् क्षिपेत्समानं खलु गन्धचूर्णम् ।
मन्दानलेनाथ विपच्यमानं विद्रावयेद् गन्धकमामयज्ञः ॥८॥
दुग्धपूर्णोदरं पात्रं तनुवस्त्रेण रोधयेत् ।
विद्रुतं गन्धकञ्चाथ तनुवस्त्रोपरि क्षिपेत् ॥९॥
सारयेद्विधिना गन्धं दुग्धमध्ये यथा पतेत् ।
दुग्धमध्यगतं गन्धं सम्यक् प्रक्षालयेत्ततः ॥१०॥
एवं वारद्वयं पक्त्वा दुग्धेऽन्यस्मिन् पुनः क्षिपेत् ।
एवं त्रिवारं सशुद्धो गन्धको विमलो भवेत् ॥११॥
अनेनैव विधानेन शतवारं विशोधितः ।
गन्धको निजगन्धन्तु जहातीह न संशयः ॥१२॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

दुग्धपूर्णोदरार्द्धे तु घृतं पात्रे विनिक्षिपेत् ।
तन्मुखं तनुवस्त्रेण त्वहतेनाथ रोधयेत् ॥१३॥
चूर्णीकृतं गन्धकञ्च वसनोपरि विन्यसेत् ।
आच्छादयेच्च विधिना खर्परेणाथ गन्धकम् ॥१४॥
सवस्त्रकुट्टितमृदा तयोः सन्धिं निरोधयेत् ।
आकण्ठं भाजनं गर्ते निधाय भिषजाग्रणीः ॥१५॥
वन्योपलैस्तु ज्वलनं ज्वालयेद् भाण्डमूर्धनि ।
एवं तु विद्रुतो गन्धो दुग्धे पतति तत्क्षणात् ॥१६॥

अशुद्धगन्धस्य सविषत्वात् तत्सेवनाद् विकारास्तनुतापादयः स्पष्टाः ॥५-६॥

हसन्त्यां अङ्गारधानिकायाम् । अत्र दुग्धमत्यन्ततप्तं ग्राह्यमन्यथा शीतदुग्धे निर्वापणेन ससुषिरं आज्यदुग्धान्वितं गन्धं जायते । अत्युष्णे क्षिप्तन्तु कठिनबन्धमसुषिरं आज्यदुग्धरहितञ्चेति विशेषः । अत्र च गन्धकवर्णरक्षा मन्दानलपाकाद्विधेया, अन्यथा खरपाके गुणवर्णहानी भवतः इति ॥७-१२॥

अथ द्वितीयः शोधनप्रकारः दुग्धपूर्णोदरार्धे तु इत्यादिना—अहतेन नवीनेन स्वच्छेन च । सलिलैरिति उष्णसलिलैः क्षालनं दुग्धादिगन्धनाशाय

गन्धं शीतं सुविज्ञाय क्षालयेत्सलिलैः भृशम् ।
एवमेकेन वारेण गन्धको निर्मलो भवेत् ॥१७॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

सार्षपं तिलजं वापि कौसुम्भं तैलमुत्तमम् ।
कटाहे निक्षिपेद्युक्त्या वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥१८॥
तैलं सुतप्तं विज्ञाय तत्समं गन्धचूर्णकम् ।
तैले विनिक्षिपेत्प्राज्ञः पचेन्मन्दाग्निना बलिम् ॥१९॥
विद्रुतं तु बलिं ज्ञात्वा द्रुतं क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
प्रक्षालयेत्ततस्तोयैर्विशुद्धो जायते बलिः ॥२०॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

विधाय चूर्णं गन्धस्य द्रावयेल्लोहभाजने ।
भृङ्गराजरसे क्षिप्त्वा क्षालयेच्चाथ वारिभिः ॥२१॥
अनेनैव विधानेन सप्तवारं विशोधयेत् ।
भोक्तुं पृथक् त्रिवारन्तु योगार्थं भिषजां वरः ॥२२॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः ।

खल्वे सौगन्धिकं क्षिप्त्वा दृढं सम्पेषयेत्ततः ।
श्लक्ष्णचूर्णं ततो ज्ञात्वा चतुष्पलमितं बलिम् ॥२३॥
यन्त्रे डमरुसंज्ञे च पचेद्यामचतुष्टयम् ।
ऊर्ध्वलग्नं बलिं पीतं यत्नतो ह्यवतारयेत् ॥२४॥
एवं संशोधितो गन्धः शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ।
पाषाणादिकदोषांश्च सर्वथा विजहात्ययम् ॥२५॥

षष्ठः शोधनप्रकारः ।

दग्धचूर्णोपलस्येह भागमेकं समाहरेत् ।
त्रिगुणे सलिले चाथ युक्त्या निर्वापयेद् भिषक् ॥२६॥
भागद्वयं गन्धकस्य त्रयोदश जलस्य च ।
भागान् संगृह्य चुल्ल्याञ्च निधाय द्रावयेद्भृशम् ॥२७॥

नैर्मल्याय च इति । एवं शोधनफलञ्च—"एवं विशोधितो गन्धः पाषाणानम्बरे त्यजेत् । घृते विषं तुषाकारं दुग्धे शुद्धिमुपैति च" इत्याहुः प्राञ्चः ॥१३-१७॥

अथ तृतीयः—तैलद्वारा गन्धशोधनं तत्तद्विशेषयोगयोग्यतार्थम् ॥१८-२०॥

चतुर्थः शोधनप्रकारो भृङ्गरसादिना पर्पट्याद्युपयोगी व्याख्यासमः ॥२१-२२॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः—निःस्नेहोज्ज्वलः स्वर्णवङ्गान्तर्धूममकरध्वजादिनिर्माणोपयोगी । अत्र मध्याग्निना पाकः प्रायः, यतो मन्दाग्निना नोर्ध्वं लगति गन्धः ॥२३-२५॥

कपिलाभं ततो ज्ञात्वा सारयेत्पृथुवाससा ।
मृत्पात्रे काचलिप्ते वा काचपात्रे निधापयेत् ॥२८॥
शीतलञ्चाथ विज्ञाय लवणद्रावकं भिषक् ।
शनैः शनैः क्षिपेद्यावद् गन्धकस्तु पतत्यधः ॥२९॥
अधःस्थं गन्धकं ज्ञात्वा जलांशमन्यभाजने ।
स्थापयित्वा ततो गन्धं क्षालयेत्सलिलैर्भृशम् ॥३०॥
सौगन्धिकं विशोष्याथ श्लक्ष्णचूर्णं तु कारयेत् ।
एवं संशोधितं गन्धं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥३१॥

अथ सुधालवणम् ।

पृथक्कृतं जलांशन्तु संशोष्याथ विचूर्णयेत् ।
सुधालवणमित्युक्तं रक्तस्रुतिहरं परम् ॥३२॥

अथ गन्धकस्य गन्धनाशनप्रकारः ।

सुगन्धिकं विचूर्णितं पचेत्तु दुग्धमध्यगम् ।
यदा घनत्वमाप्नुयात्तदा सुवर्चलारसम् ॥३३॥
क्षिपेदथो पुनः पचेच्छनैः शनैर्भिषग्वरः ।
जले फलत्रिकोद्भवे विनिक्षिपेत्ततो बुधः ॥३४॥
स्वगन्धमत्र गन्धको जहात्यशेषतो द्रुतम् ।
चिराशनार्थमीदृशं बलिं नियोजयेद्भिषक् ॥३५॥

अथ विशुद्धगन्धकस्य गुणाः ।

गन्धः शुद्धो गरविषहरः क्षुद्रकुष्ठेभसिंहः
कासं श्वासं हरति नितरां दद्रुदावानलश्च ।
आधिव्याधिप्रशमनपटुः काममामं निहन्यात्
दिव्यां दृष्टिं वितरतितरां जाठराग्निं प्रसूते ॥३६॥
सुगन्धिकः सुनिर्मलः सरो रसायनोत्तमः ।
कटूष्णवीर्यपाचनो रसेन्द्रवीर्यवर्द्धनः ॥३७॥

षष्ठः शोधनप्रकारो नव्यपरिभाषासम्मतः दग्धेति—चूर्णोपलं सुधापाषाणम्, जलस्य चूर्णोदकस्य, लवणद्रावकं वक्ष्यमाणनिर्माणप्रकारम्, स्पष्टमन्यत् ॥

सुधालवणम्—सुगमम् ॥३२॥

गन्धकगन्धनाशनप्रकारः सफलः—सुवर्चला सूर्यभक्ता "हुरहुर" इति ख्याता, चिराशनार्थमेतादृशबलिं प्रयोजयेत् ॥३३-३५॥

अथ विशुद्धगन्धकगुणाः—गरं कृत्रिमं विषम् । आमं अपक्वरसम् । सरः मलसारकः, दुष्टाहिभक्षणं अशुद्धसीसकसेवनं तत्समुत्थान् शिरोदाहप्रभृतीन् ॥

विकारान्नाशयत्याशु दुष्टसूताशनोत्थितान् ।
दुष्टाहिभक्षणोत्थांश्च शिरोदाहादिकानपि ॥३८॥

अथ शुद्धगन्धकस्य मात्रा ।

रक्तिकातः समारभ्य रक्तिकाष्टकसंमितम् ।
प्राणाचार्यः प्रयुञ्जीत गन्धकं तु विशोधितम् ॥३९॥

अथ शुद्धगन्धकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

विशोधितः सुगन्धिको निहन्ति बाह्यलेपतः ।
प्रकाममामवातकं चिरोत्थिताश्च गृध्रसीम् ॥४०॥
सुगन्धिकः सुनिर्मलो वराकषायसंयुतः ।
हरेदिहोर्ध्वगान् गदान् तथाग्निमान्द्यनाशनः ॥४१॥
सिंहपर्णीकषायेण क्षयं हन्ति नवोत्थितम् ।
क्वाथेन कण्टकार्याश्च कासं श्वासं व्यपोहति ॥४२॥
रम्भापक्वफलेनेह चर्मदोषं विनाशयेत् ।
वह्निचूर्णेन सहितो निहन्ति बलहीनताम् ॥४३॥
विशोधितं गन्धकं तु तिलचूर्णेन शीलितम् ।
गुदामयोत्थं पायुस्थं विद्रं नाशयत्यलम् ॥४४॥
यष्टी खण्डः स्वर्णपत्री मिश्रेया च समं समम् ।
चूर्णेनानेन वा युक्तः पायुस्थविद्रान्तकः ॥४५॥
सकौशिकः सुगन्धिकः फलात्रिकेण संयुतः ।
द्विमासमात्रसेवितः कफोत्थरोगनाशनः ॥४६॥

अथास्य मात्रा गुञ्जातो माषकं यावत् । मात्राधिक्येन सेवितस्तु पित्तकोपादिकरोऽयमिति ध्येयम् ॥३९॥

अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः—एवं शुद्धो गन्धः लेपाद् आमवातगृध्रसीनाशकः। ऊर्ध्वगान् ऊर्ध्वजत्रूत्थान् । सिंहपर्णी आटरूषकः। वह्निश्चित्रकः। कौशिकः गुग्गुलुः । ज्योतिष्का ज्योतिष्मती, दधिभवं नवीनमाज्यं हैयङ्गवीनं, पामारिः गन्धकः । वज्रमुष्टिः दृढमुष्टिः । मृद्दारश्रृङ्गादि चतुर्द्रव्याणां सुश्लक्ष्णं चूर्णमीषन्नारिकेलतैलेन सह लेपात् पामां नाशयति । शालनिर्यासः रालः । सौभाग्यादीनां निम्बूकरसैः सह लेपाद् दद्रुनाशः । अथात्र प्रसङ्गात् प्राचीनतमरसतन्त्रनिर्दिष्टान् गन्धयोगान् उदाहरामः सतां लाभाय—"वरातोये भृङ्गरसे घृते दुग्धे त्रिधा त्रिधा। एरण्डतैलेनैकेन सप्तधा शोधयेद्भिषक् ॥ मुक्तदोषं विदित्वाथ सेवयेच्च निरन्तरम् । तस्यानुपानं वक्ष्यामि रहस्यं महदादरात् ॥ त्रिफलाशर्करायुक्तो हन्ति रक्तसमुद्भवान् । तथा च कुरुते दीप्तिमनलस्य तु केवलम् ॥ भृङ्गचूर्णेन संयुक्तः क्षेमायुर्बलवर्धनः । विजयाधूर्तसंयुक्तः स्तम्भकृद्रतिवर्धनः ॥ सितया नवनीतेन वयःस्थापन उच्यते ।

ज्योतिष्काबीजतैलं खलु विधिविहितं श्लक्ष्णचूर्णं वचायाः
गव्यञ्चाज्यं नवीनं दधिभवममलं तुल्यमेतत्त्रयं स्यात्।
पामारिर्नष्टगन्धस्त्रितयपरिमितः सेवितो मासमात्रं
यक्ष्माणञ्चान्त्रशोषं हरति हि चपलं गण्डमालाञ्च भीष्माम् ॥४७॥
दिव्या दृष्टिः सन्ततं वीर्यवृष्टिश्चित्ते तुष्टिर्निर्भरं देहपुष्टिः।
शौर्योत्कर्षो जायते वज्रमुष्टिर्नष्टातङ्को मासमात्रप्रयोगात् ॥४८॥

कोलैकप्रमितं गन्धमूर्ध्वपातनशोधितम्।
नवकोलप्रमितया स्वच्छया सितया सह ॥४९॥
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा निर्मलायां काचकुप्यां भिषग्वरः।
न्यस्य काचापिधानेन मुखं त्वस्याः प्ररोधयेत् ॥५०॥
गुञ्जैकप्रमिता मात्रा शीतलेन जलेन वै।
काले संसेविता तूर्णं शुक्रदोषं विनाशयेत् ॥५१॥
जलवत्प्रद्रवं शुक्रं नष्टगन्धं तथैव च।
विशुद्धं फलवत्सान्द्रं मधुगन्धि करोति हि ॥५२॥
मृद्दारश्टङ्गं सौभाग्यं कर्पूरं गन्धकन्तथा।
सर्वमेतत्समं ग्राह्यं चूर्णमेषां प्रकल्पयेत् ॥५३॥
नारिकेलस्य तैलेन परिलिप्ता ह्यनारतम्।
पामा नश्यति सप्ताहाच्चिरजापि सुदारुणा ॥५४॥
सौभाग्यं शालनिर्यासः स्फुटिका च सुगन्धिकः।
सर्वं समं समादाय चूर्णयेद्भिषजाग्रणीः ॥५५॥
निम्बूकस्वरसेनाथ सततं परिलेपनात्।
विद्रावयति दद्रूणि द्रुतं नास्तीह संशयः ॥५६॥

विश्वाग्निसहितं खादेद् ग्रहणीप्लीहनाशनः ॥ शोथे वृश्चीरया कुष्ठं सोमराज्या च संयुतः। मोचाफलेन संयुक्तः सोमरोगहरः परः। खर्जूरीफलसंयुक्तो वातक्षयनिवारणः। हरिद्रात्रिफलायुक्तो मेहमूलनिवारणः ॥ मुण्डीचूर्णेन संयुक्तो वृष्ययोगकरः परः। शुण्ठीगर्दभशाकाभ्यां कासश्वासहरः परः ॥ सदेवपुष्पं मरिचं गन्धकं त्वग्निवर्द्धनम्। निम्बूतोयेन संपिष्टो विषूचीशूलनाशनः ॥ गन्धकवटी—गन्धकं रसराजञ्च मृताभ्रं स्वर्णमाक्षिकम्। अहिफेनञ्च दरदं कस्तूरी विजया मधु ॥ नागवल्लीरसेनैव भृङ्गराजरसे तथा। मर्दयित्वा दिनं सर्वं घर्मे संशोष्य यत्नतः ॥ कर्कन्धुमात्रां वटिकां भक्षयेत्पयसा सह। शुक्रक्षयं न लभते नारीश्चेद्दश वेश्मनि ॥ अशीतिं वातजान् रोगान् सर्वान् हन्ति न संशयः। यो भुङ्क्ते सर्वरोगेभ्यो मुक्तो भूयान्न संशयः ॥ अतीव गुणकृज्ज्ञेयः सदा सेव्यो विजानता। इह जन्मन्यरोगत्वं परे ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥ तिलतैलं राजिकाञ्च काञ्जिमाषञ्च मूलकम्। सर्षपं कारवेल्लञ्च

शाल्मलीलघुमूलस्य चूर्णेन विमलं बलिम् ।
भक्षयेन्मासमेकन्तु शौर्यं वीर्यं विवर्धयेत् ॥५७॥
विशोधितं गन्धकं तु मधुना परिशीलितम् ।
धात्रीरसानुपानेन गलत्कुष्ठं निहन्त्यलम् ॥५८॥

दद्रुविद्रावणमलहरः ।

सिक्थतैलं तु विमलं भानुतोलकसंमितम् ।
विशोधितं गन्धकं च तोलकैकमितं शुभम् ॥५९॥
सुपुष्पितं तु सौभाग्यं चक्रमर्दस्य बीजकम् ।
वृक्षामयरजः स्वच्छं तोलकार्द्धमितं पृथक् ॥६०॥
अतिमन्दाग्निना पक्वं शीतं कुप्यां तु विन्यसेत् ।
मतो मलहरोऽयं तु दद्रुविद्रावणाह्वयः ॥६१॥
प्रलिप्तोऽयं मलहरो दिनसप्तकमात्रतः ।
उन्मूलयति दद्रूणि समूलं नेह संशयः ॥६२॥

गन्धकाद्यमलहरः ।

सिक्थतैलं सुविमलं रसतोलकसंमितम् ।
गन्धकं गिरिसिन्दूरं तोलकार्द्धमितं पृथक् ॥६३॥
टङ्कणं घनसारं च पृथक् माषद्वयोन्मितम् ।
दत्वा सम्मेल्य यत्नेन काचकुप्यां निधापयेत् ॥६४॥
मतो मलहरोऽयं तु गन्धकाद्यसमाह्वयः ।
विनाशयत्याशु भृशं पामामत्यर्थदारुणाम् ॥६५॥

प्रथमो गन्धककल्पः ।

विशोधितः सुगन्धिको वराज्यभृङ्गसंयुतः ।

त्यजेद् गन्धकसेवकः॥ गन्धकरसायनम्—धत्तूरं केतकं भृङ्गं कुमारी च पुनर्नवा । मेघनादश्च गोक्षीरं घृतञ्च श्रीफलं मधु ॥ एवं दशविधं प्रोक्तं गन्धकस्य तु शोधनम् । षट्पलं गन्धकं शुद्धं त्रिफला चापि तत्समा ॥ त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च कणा भल्लातबीजकम् । एकैकं निष्कमात्रन्तु चूर्णितं वस्त्रगालितम् ॥ दिवादौ मधुना पेष्यं नवनीतेन लेहयेत् । कदलीफलसारेण सितया शार्करेण वा ॥ तैलाम्लं लवणञ्चैव वर्जयेत्सर्षपं तथा । सर्वरोगहरञ्चैतद् गन्धकाख्यं रसायनम् ॥" इति ॥

भानुतोलकसंमितमिति द्वादशतोलकपरिमितम् । वृक्षामयः लाक्षा तस्य रजश्चूर्णम् ॥४६-६२॥

रसतोलकसम्मितमिति षट्तोलकाः सिक्थतैलस्य । घनसारं कर्पूरम् ॥

समाक्षिको विधानतस्त्रिमासमात्रसेवितः ॥६६॥
निहन्ति दारुणान् गदान् चिरोत्थितानपि द्रुतम् ।
करोति लोचनद्वयं विकाशि गृध्रनेत्रवत् ॥६७॥
दुग्धं सशर्करं कोष्णं त्वोदनं षष्टिकोद्भवम् ।
शीतवीर्यं भवेद्यच्च पथ्यमेतत्समासतः ॥६८॥

द्वितीयो गन्धककल्पः ।

नवनीताह्वयः शुद्धश्चूर्णमामलकोद्भवम् ।
तुल्यमेतद्द्वयं ग्राह्यं सप्तवारं विधानतः ॥६९॥
रसेन् भावयेद् धात्र्याः शाल्मल्याश्च द्रवैस्तथा ।
शर्करामधुसंयुक्तं लिहेदनु पयः पिबेत् ॥७०॥
गगनानलमासनिषेवणतः स्थविरोऽपि मनोजशराभिहतः ।
सुरतेऽविरतं खलु विह्वलयन् रमयेद्रमणीशतकं सरसः ॥७१॥

तृतीयो गन्धककल्पः ।

माषार्द्धं विमलं गन्धं कोष्णेन पयसा पुमान् ।
भक्षयेत्प्रत्यहं मासं वीर्यवृद्धिः प्रजायते ॥७२॥
षण्माससेवनाच्चास्य दिव्यां दृष्टिन्तु विन्दति ।
सुवर्णवर्णसंकाशां दीप्तिं संतनुते तनौ ॥७३॥

चतुर्थो गन्धककल्पः ।

माषार्द्धं गन्धकं शुद्धं तिलतैलेन भक्षयेत् ।
नित्यं चोष्णजलेनेह पामादीनवसेचयेत् ॥७४॥
सप्ताहत्रितयादेव पामाद्याः सकला रुजः ।
हरेत् सुवर्णवर्णाभः कायः संजायते नृणाम् ॥७५॥

पञ्चमो गन्धककल्पः ।

गन्धकं निर्मलं मागधीगर्भितं पथ्यया संयुतं तुल्यमेतत् त्रयम् ।
सर्पिषा माक्षिकेणेह माषद्वयं भक्षयेद् यत्नतस्तत्र मासत्रयम् ॥७६॥
भोजनादौ सदा यन्त्रणावर्जितः शीलयेत्प्रत्यहं ब्रह्मचारी नरः ।
तप्तचामीकरोद्भासिरम्याननः शौर्यवीर्यान्वितो दिव्यदृष्टिर्भवेत् ॥७७॥

गन्धककल्प इति रसायनप्रायः प्रयोगः कल्प इत्युच्यते। गगनानलमासाः त्रिंशत् (३०) मासाः ॥६६–७१॥

गन्धकस्य तैलेन सेवनं त्वग्दोषनाशाय ॥७२–७५॥

तप्तचामीकरोद्भासिरम्यानन इति तप्तसुवर्णवच्छोभमानसुन्दरमुखः ॥

षष्ठो गन्धककल्पः ।

तैलसंशोधितं गन्धकं चूर्णितं माषकार्द्धं लिहेत्क्षौद्रमध्यस्थितम् ।
नाशयेत्सत्वरं क्षुद्रकुष्ठोत्थितां वेदनां दारुणां दीर्घकालोत्थिताम् ॥७८॥

मरिचं गन्धकं पश्चात्तैलेनेह सुपेषयेत् ।
अपामार्गजलेनापि ततो देहं प्रलेपयेत् ॥७९॥
घर्मे संशोषयित्वाथ स्नानं कुर्यात् सुभेषजैः ।
सप्ताहद्वितयेनैव क्षुद्रकुष्ठं व्यपोहति ॥८०॥

सप्तमो गन्धककल्पः ।

सौगन्धिकं तु विमलं गृह्णीयाद् भिषजां वरः ।
ततो गव्येन पयसा त्रिवारं खलु भावयेत् ॥८१॥
ततः फलत्रिकेणाथ चतुर्जातद्रवैस्तथा ।
गुडूच्या भृङ्गनीरेण शृङ्गवेररसेन च ॥८२॥
अष्टवारं पृथग् युक्त्या भावयेद् रसकोविदः ।
सिद्धे रसायने तुल्यां सितां संयोज्य योजयेत् ॥८३॥
प्रत्यहं सेवितो गन्धो माषमात्रप्रमाणतः ।
मासमात्रप्रयोगेण निहन्ति विविधान् गदान् ॥८४॥
धातुत्रयोत्थितान् रोगान् तथा कोष्ठसमाश्रितान् ।
प्रमेहान् शीर्षजान् रोगान् शूलं कुष्ठादिकानपि ॥८५॥
क्षाराम्ललवणादीनि कोपादीन् वनितासुखम् ।
द्विदलानि च शाकानि गन्धसेवी विवर्जयेत् ॥८६॥

अष्टमो गन्धककल्पः ।

विशुद्धसौगन्धिकचूर्णमादौ विभावयेद् भृङ्गरसैस्त्रिवारम् ।
ततो घृतक्षौद्रहरीतकीभिः सेवेत नित्यं खलु माषमात्रम् ॥८७॥

विधिना मितपथ्याशी मासद्वयनिषेवणात् ।
स्थविरोऽपि स्मराक्रान्तो निर्भरं तरुणायते ॥८८॥

मरिचगन्धतैलानां पिष्टं विधाय अपामार्गजलेन सम्मेल्य शरीरे लेपो विधेयः क्षुद्रकुष्ठनाशाय । अयमत्र क्रमः—प्राक् तैलेन गन्धकः पेयः, पश्चादपामार्गतोयेन तैलमरिचेन सह गन्धकं पेषयित्वा सकलदेहं विलिप्य घर्मे तिष्ठेत् । ततो मध्याह्ने तक्रभक्तं भुञ्जीत, रात्रौ वह्निसेवा प्रातर्महिषीछगणलेपः, शीतलेन जलेन स्नानम् । एवं पामाकुष्ठनाश इति ॥७८-८०॥

त्रिफलादिशृङ्गवेरान्तैः पृथक् अष्टवारं भावना देया । तुल्यां भावितगन्धकतुल्याम् । वनितासुखं स्त्रीसंसर्गमित्यर्थः ॥८१-८६॥

स्थविरो वृद्धः, स्मराक्रान्तः कामाक्रान्तः, निर्भरं अत्यर्थम् ॥८७-८८॥

नवमो गन्धककल्पः।

एरण्डतैलसंयुतः सकौशिको वरान्वितः।
विशुद्धपारदान्वितः सुगन्धिको निषेवितः ॥८९॥
निहन्ति मासमात्रतो भृशं कफोत्थितान् गदान्।
समीरजांश्च पैत्तिकान् चिरोत्थितानपि द्रुतम् ॥९०॥
दृशा खगेश्वरोपमो बलेन भीमसन्निभः।
रविप्रभस्तु तेजसा भवेत् स वज्रविग्रहः ॥९१॥

दशमो गन्धककल्पः।

फलत्रिकं भृङ्गराजो विमलश्च सुगन्धिकः।
त्रयमेतत्समं ग्राह्यं श्लक्ष्णचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥९२॥
दिव्यदृष्टिर्वज्रकायो मासेनैकेन जायते।
षण्मासमात्रयोगाच्च वलीपलितनाशनः ॥९३॥

अथ गन्धकतैलम्।

आवर्तमाने पयसि क्षिपेद्वै विशुद्धसौगन्धिकजं हि चूर्णम्।
तदुद्भवक्षीरसमुत्थमाज्यं गन्धस्य तैलं वितरेत्प्रतप्तम् ॥९४॥
सुगन्धतैलं विनिहन्ति शीघ्रं क्षुद्राणि कुष्ठानि विशेषतो वै।
हरेद्विसर्पादिकरोगसङ्घं विलेपनाद्वाशनतः प्रकामम् ॥९५॥

गन्धकतैलस्य द्वितीयो निर्माणप्रकारः।

सप्तधा लेपयेदर्कदुग्धेन वै वस्त्रमच्छं पुनर्वज्रिदुग्धेन च।
पेषयेद् गन्धकं मन्थजेन त्वथो वस्त्रमालेपयेत्तेन युक्त्या भिषक् ॥९६॥
गन्धलिप्तं पुनर्वस्त्रमापीडयन् वर्तिकाकारतामानयेत्कोविदः।
दंशयन्त्रस्थितां निम्नपात्रोन्मुखीं ज्वालयेद्वर्तिकां युक्तितो वैद्यराट् ॥९७॥
हरेत्सुगन्धतैलन्तु पतितं काचभाजने।
क्षुद्रकुष्ठादिरोगेषु मतिमान् सम्प्रयोजयेत् ॥९८॥

गन्धकतैलस्य तृतीयो निर्माणप्रकारः।

कलांशत्र्यूषणोपेतं विमलं चूर्णितं बलिम्।
विप्रकीर्योचितं वस्त्रे ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ॥९९॥

एरण्डतैलमेरण्डतैलम्। खगेश्वरो गरुडः। वज्रविग्रह इति कठिनदेहः॥
आवर्तमाने उत्क्वथ्यमाने। विलेपनाद् अशनतो वा इति सम्बन्धः॥९४-९५॥
वज्रिदुग्धेन स्नुहीक्षीरेण, मन्थजेन नवनीतेन। एतत्तैलस्य लेपादेव प्रयोग इति प्राञ्चः॥९६-९८॥

यामं निमज्जयेत्तैले ततः सन्दंशयन्त्रगाम् ।
वर्तिं निम्नमुखीं कृत्वा काचपात्रमधो न्यसेत् ॥१००॥
ततः प्रज्वालयेद् युक्त्या गन्धो द्रवति बिन्दुशः ।
इदं सौगन्धिकं तैलं बुधैः श्रेष्ठतरं मतम् ॥१०१॥
बिन्दुत्रयमितं तैलं ताम्बूलीदलसंस्थितम् ।
तत्समं विमलं सूतं संमर्द्याथ प्रयोजयेत् ॥१०२॥
दिनत्रयप्रयोगेण दीपयत्युदरानलम् ।
आमं निवारयत्येव दिनैकमपि योजितम् ॥१०३॥
कासश्वासहरः कामं ग्रहणीगजकेशरी ।
आमवातादिरोगघ्नः स्नेहोऽयं गन्धसम्भवः ॥१०४॥

गन्धकतैलस्य चतुर्थो निर्माणप्रकारः ।

ब्रह्मबीजोर्द्ध्वं श्लक्ष्णचूर्णं क्षिपेच्छागदुग्धे ततः शोषयेद्युक्तितः ।
षोडशांशं बलिं तत्र सम्मेलयेत्काचकुप्यां ततो विन्यसेत्कोविदः॥१०५॥
ततः पातालयन्त्रेण तैलं ग्राह्यं भिषग्वरैः ।
सत्वभूतं गन्धकस्य गन्धतैलं महोत्तमम् ॥१०६॥
रक्तिद्वयं गन्धतैलं ताम्बूलीदलमध्यगम् ।
तैलार्द्धं रसराजन्तु शुद्धं तत्र विमिश्रयेत् ॥१०७॥
अङ्गुल्यग्रेण सम्मर्द्य कृत्वा कज्जलिकां चरेत् ।
ताम्बूलं शीलयेत्पश्चाद् गन्धतैलस्य सेवकः ॥१०८॥
अम्लं शाकादिकञ्चैव ककाराष्टकभेषजम् ।
उष्णवीर्यं यदन्यच्च तदपथ्यमिह स्मृतम् ॥१०९॥
योगेनानेन पुरुषो वृद्धोऽपि तरुणायते ।
अपूर्ववत् तिदिनं रमयेत् रमणीशतम् ॥११०॥
कासश्वासहरो बल्यो वलीपलितनाशनः ।
शोषसंशोषकः कामं क्षयकुञ्जरकेशरी ॥१११॥
शूलकालानलः सत्यं मेहवर्गनिषूदनः ।
एतत्तैलसमं लोके नान्यदस्ति रसायनम् ॥११२॥

कलाः षोडश। कलांशं षोडशांशम्। सूतसंमर्दनात्कज्जली भवति, ततः प्रयोज्यम् ॥९९-१०४॥

ब्रह्मबीजं पलाशबीजम्। स्पष्टमन्यत्। योगोऽयमेव योगरत्नाकरे महाराजवटीरसनाम्ना व्यवहृतः। सद्यःफलश्चेति ॥१०५-११२॥

अथ गन्धकद्रावकस्य निर्माणप्रकारः ।

एकस्मिँल्लोहपात्रे तु बलिं शतपलोन्मितम् ।
निक्षिप्य चुल्लिकायाञ्च निधायाग्निं प्रदीपयेत् ॥११३॥
अपरस्मिन् सोरकञ्च सार्द्धषट्कपलोन्मितम् ।
निधाय चुल्ल्यामारोप्य वह्निं सन्धुक्षयेत्ततः ॥११४॥
पिधानेनानयोर्युक्त्या भृशं संरोधयेन्मुखम् ।
नालिकाद्वितयं दीर्घं पात्रयोर्योजयेत् पृथक् ॥११५॥
कोष्ठाकारेऽहिपात्रे च मुखं नलिकयोर्न्यसेत् ।
बलिसोरकयोरेवं धूमं सम्मिश्रयेद् बुधः ॥११६॥
दशाधिकद्विशतकपलं सलिलमाहरेत् ।
पात्रेऽन्यस्मिंश्च संस्थाप्य वह्नौ सन्तापयेद् भृशम् ॥११७॥
नलिकामुखतो बाष्पं नागपात्रेऽथ मेलयेत् ।
बाष्पसंयोगतश्चैव शतत्रयपलोन्मितः ॥११८॥
जायते गन्धकद्रावः पीताभोऽतिमनोहरः ।

गन्धकद्रावस्य नामानि ।

गन्धद्रावो बलिद्रावो गन्धाम्लश्च स कीर्तितः ॥११९॥

अशुद्धगन्धकद्रावस्य दोषाः ।

विशुद्धो गन्धकद्रावः सुखाधिकफलप्रदः ।
अविशुद्धो दोषकारी तस्मात्तं शोधयेद् बुधः ॥१२०॥

अथ गन्धकद्रावकस्य शोधनप्रकारः ।

गन्धकद्रावकं प्राज्ञः काचकुप्यां निधापयेत् ।
अस्यां संयोज्य नलिकां मुखमस्या नियोजयेत् ॥१२१॥
अन्यस्यां काचकुप्यान्तु पचेन्मृद्वग्निना भिषक् ।
तस्य तृतीयमंशन्तु जलांशमधिकं भवेत् ॥१२२॥
तस्मात्तं प्रथमं यत्नादस्मादपनयेद् भिषक् ।
विशुद्धं गन्धकद्रावं ततः कुप्यां निपातयेत् ॥१२३॥
पात्रजं नागदोषं यज्जलांशमधिकञ्च यत् ।
गन्धद्रावो जहात्येवं निर्मलश्च परं भवेत् ॥१२४॥

अथ नव्यपरिभाषासम्मतो बलिद्रावः एकस्मिन्निति—पात्रयोः बलिपात्रे सोरकपात्रे च । कोष्ठाकारे इति कक्ष्याकारे, अहिपात्रे सीसकनिर्मिते पात्रे । स्पष्टमन्यत् ॥११३-१२०॥

अथास्यापि शोधनावश्यकतेति तच्छोधनप्रकारमाह गन्धकद्रावकमिति—अत्र च बलिद्रावेऽधिकांशजलशोषः नागसंपर्कजन्यदोषक्षयश्च भवतीति । स्पष्टमन्यत् ॥१२१-१२४॥

पानार्थं सजलगन्धकद्रावस्य निर्माणप्रकारः ।

शीतांशुभागिकं शुद्धं गन्धकद्रावकं शुभम् ।
परिस्रुते तु सलिले रविभागमिते क्षिपेत् ॥१२५॥
निधाय काचकुप्याञ्च विमलायां भिषग्वरः ।
दृढेनाथ पिधानेन रोधयेत् कूपिकामुखम् ॥१२६॥
ततो निर्दिष्टरोगेषु मात्रयाऽतिप्रयत्नतः ।
गन्धद्रावं प्रयुञ्जीत रसतन्त्रविशारदः ॥१२७॥

सजलगन्धकद्रावस्य मात्रा ।

आरभ्य शरबिन्दुभ्यः खाक्षिबिन्दुमितं परम् ।
सजलं गन्धकद्रावं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥१२८॥

सजलगन्धद्रावस्य सहपानम् ।

पलं सार्द्धपलं वापि पलद्वयमितं जलम् ।
सनीरगन्धद्रावस्य सहपाने प्रयोजयेत् ॥१२९॥
यवान्याः शतपुष्पायास्त्वचो देवसुमस्य च ।
पृथक् परिस्रुतं तोयं सहपाने प्रदीयते ॥१३०॥

अथ गन्धद्रावस्य गुणाः ।

गुल्मप्लीहगजाङ्कुशः क्रिमिहरः सर्वोदरातङ्कहृत्
वीर्योष्णस्तु विसूचिकामयहरः सङ्कोचको निर्भरम् ।
आध्मानज्वरवेगरोधनपटू रक्तातिसारान्तकः
रक्तस्रावहरोऽग्निदीप्तिजननो गन्धोद्भवो द्रावकः ॥१३१॥
तृषां विसूचिकोद्भवां हरत्ययं विशेषतः ।
तथातिघर्मरोधकः सदातिसारनाशनः ॥१३२॥
विकारान् दारुणान् नित्यं दुष्टनागाशनोत्थितान् ।
नाशयत्यचिरादेव तिमिरन्तु यथा रविः ॥१३३॥

इति गन्धकविज्ञानीयो नाम अष्टमस्तरङ्गः ।

शीतांशुश्चन्द्रः स चैकस्तस्मादेकभागिकमित्यर्थः । रवयो द्वादशाख्याताः, ततश्च द्वादशभागमितम् । पिधानेनेति काचपिधानेन ॥१२५-१२७॥

शरबिन्दवः पञ्चबिन्दवः । खाक्षिबिन्दवः विंशतिबिन्दव इत्यर्थः ॥१२८॥

तोलकैकतः तोलकद्वयपर्य्यन्तं यवान्याद्यर्कस्य सहपानेन बलिद्रावस्य प्रयोगः कर्तव्यः । अर्केष्वपि पलार्द्धसम्मितं जलं मिश्रणीयम् । त्वक् गुडत्वक्, देवसुमस्य लवङ्गस्य ॥१२९-१३०॥

निर्भरं अत्यर्थम् । सङ्कोचकः मलस्तम्भक इत्यर्थः । अतिघर्मरोधकः प्रभूतस्वेदहन्ता । सदा इति नियमेनेत्यर्थः सङ्कोचकत्वादिति यावत् । दुष्टनागाशनं अशुद्धामृतसीसकभक्षणं तदुत्थान् पक्षवधादीन् ॥१३१-१३३॥

अथ हिङ्गुलविज्ञानीयो नवमस्तरङ्गः

हिङ्गुलस्य नामानि।

हिङ्गुलो हिङ्गुलश्चैव हिङ्गूलं चेङ्गुलाह्वयम्।
म्लेच्छं रक्तं सुरङ्गश्च चित्राङ्गं चूर्णपारदम् ॥१॥
रसोद्भवो रसस्थानं रञ्जनं कपिशीर्षकम्।
रक्तकायो हंसपादो दरदश्च प्रकीर्तितम् ॥२॥

हिङ्गुलस्य स्वरूपम्।

जपाकुसुमवर्णाभः पेषणे सुमनोहरः।
महोज्ज्वलो भारपूर्णो हिङ्गुलः श्रेष्ठ इष्यते ॥३॥

हिङ्गुलस्य द्वौ भेदौ।

प्रथमः खनिजोऽन्यस्तु कृत्रिमो हिङ्गुलो मतः।
खनिजः खनितो जातः कृत्रिमो रसगन्धजः ॥४॥

कृत्रिमहिङ्गुलस्य निर्माणप्रकारः।

वसुभागमितं गन्धं सूतं नेत्रयुगोन्मितम्।
मृदङ्गयन्त्रे संस्थाप्य वारङ्गं भ्रामयेत्ततः ॥५॥
तस्य सम्भ्रामणादेव श्लक्ष्णचूर्णं प्रजायते।
व्यावर्तनपिधानञ्च सम्भ्राम्य ह्यवतारयेत् ॥६॥
चूर्णं धूसरवर्णाभं यन्त्रान्निष्कासयेत्ततः।
सुदृढायां ततः स्थाल्यां चूर्णमेतन्निधापयेत् ॥७॥
रेखान्वितमुखी स्थाली बुधैरत्र प्रशस्यते।
व्यावर्तनमुखीमन्यां स्थालीं तस्यां निधापयेत् ॥८॥

पर्यायभेदविवरणं शास्त्रे व्यवहारार्थम् ॥१-३॥

खनिजः कृत्रिमश्चेति हिङ्गुलस्य द्वौ भेदौ। प्राञ्चस्तु—"दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः। हंसपादस्तृतीयः स्याद् गुणवानुत्तरोत्तरः॥" इत्याहुः। आचार्यैस्तु यथोपलब्धिव्यवस्थानमाचरितमिति विशेषः। वस्तुतस्तु—"चर्मारः शुकवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः। जपाकुसुमसंकाशो हंसपादो महोत्तमः॥" इत्यनुविधानात् खनिजस्यैव विधात्रयमित्याहुः। कृत्रिमस्तु कठिनमसृण-भेदाद्द्विधत इति निर्माणप्रकारे वक्ष्यते ॥४॥

कृत्रिमहिङ्गुलनिर्माणप्रकारः—गन्धकस्याष्टौ भागाः, पारदस्य द्वाचत्वारिंशद्भागाः। मृदङ्गयन्त्रं प्रागुक्तम्। वारङ्गं हस्तकम्। अधःस्थालीकण्ठलग्नं गन्धकस्याल्पत्वात् मृदुतरम्। ऊर्ध्वस्थालीतलस्थं तु गन्धकस्य प्राचुर्यात्कठिनतरम्।

स्थालीं सम्भ्राम्य परितो यत्नतो रोधयेन्मुखम् ।
ततः संस्थापयेच्चुल्ल्यां वह्निं दद्याच्छनैः शनैः ॥९॥
अधःस्थालीकण्ठसंस्थं हिङ्गुलं तु समाहरेत् ।
ऊर्ध्वस्थालीतलस्थञ्च पुनः पक्त्वा समाहरेत् ॥१०॥

अशुद्धहिङ्गुलस्य दोषाः ।

अशुद्धो हिङ्गुलो मोहं प्रमेहं चित्तविभ्रमम् ।
आन्ध्यं क्लमं तथा क्लैब्यं कुर्यात्तस्माद्विशोधयेत् ॥११॥

अथ हिङ्गुलशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

हिङ्गुलं चूर्णितं खल्वे शृङ्गवेराम्भसा ततः ।
सप्तधा भावयेत्प्राज्ञो निर्मलो हिङ्गुलो भवेत् ॥१२॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

हिङ्गुलं चूर्णितं खल्वे लकुचस्याम्भसा ततः ।
विभाव्य शोषयेद्वैद्यो हिङ्गुलः शुद्धिमाप्नुयात् ॥१३॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

सुचूर्णितं हिङ्गुलन्तु मेषीदुग्धेन भावयेत् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१४॥
अम्लवर्गौषधैर्भावितः सप्तधा पुनः ।
हिङ्गुलः परमां शुद्धिमाप्नोतीति किमद्भुतम् ॥१५॥

तस्मात्तस्य पुनः पाकावश्यकता अवशिष्टगन्धकजरणद्वारा मार्दवसम्पादनाय । सोऽयं हिङ्गुलनिर्माणप्रकारः साम्प्रतं प्रचलितः । प्राञ्चस्तु वालुकायन्त्रद्वारा हिङ्गुलनिर्माणमाहुः, तत्तु बहुलायाससाध्यत्वाद्दुष्करमिति स प्रकार उपेक्षित आचार्यैः ॥ ५-१० ॥

अथाशुद्धहिङ्गुलदोषाः—मोहं धीविभ्रमम् । चित्तविभ्रमं तमस उद्रेकात् चित्तभ्रान्तिम् । क्लमः अनायासजातः श्रमो देहेन्द्रियम्लानताहेतुः । क्लैब्यं दुर्बलत्वमिति यावत् ॥ तस्मात् उक्तव्याधिहेतुत्वादित्यर्थः ॥११॥

शृङ्गवेरं आर्द्रकम् । तत्तद्रसभावनया च संयोगजविजातीयगुणान्तरोत्पत्त्या पूर्वदोषप्रध्वंसः । स चानुभवसाध्य इति प्राञ्चः । औषधबलाबलापेक्षया च एकधानेकधा वा भावनम् । लकुचस्याम्भसाऽपि सप्तधा भावनमनुवर्तनीयम् । मेषीदुग्धभावितस्य पुनरम्लवर्गभावनया स्नेहापनयो गुणवृद्धिश्च भवतीति । तदेतदाहुः—"मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चि-

चतुर्थः शोधनप्रकारः।

निम्बूकस्वरसेनेह हिङ्गुलं श्लक्ष्णचूर्णितम्।
विभावयेत्सप्तवारं क्षालयेद्बहुशोऽम्भसा ॥१६॥
ततः संशोषयेद् घर्मे रसतन्त्रविधानवित्।
एवं विशोधितं रक्तं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥१७॥

शोधितहिङ्गुलस्य गुणाः।

लोचनामयहरः कफापहः पित्तजामयनिषूदनः परम्।
प्लीहकुष्ठगरकामलाहरो जाठराग्निजननोऽथ पाचनः ॥१८॥
मेहवर्गपरितापनाशनो देहकान्तिबलबुद्धिवर्द्धनः।
आमवातगजदर्पखण्डनो हिङ्गुलो विजयते ज्वरापहः ॥१९॥

शुद्धहिङ्गुलस्य प्रयोगाः।

बलिजातीफलाफूककणाविश्वसमन्वितम्।
दरदं विनिहन्त्याशु वातं शुक्रसमाश्रितम् ॥२०॥
पिप्पलीविषसंयुक्तं दरदं परिशीलितम्।
मध्वार्द्रकरसेनेह हन्ति वातज्वरं द्रुतम् ॥२१॥
भयोत्थितं ज्वरं वापि पित्तश्लेष्मोद्भवं ज्वरम्।
नवज्वरायमाणं च त्वामवातोद्भवं ज्वरम् ॥२२॥
जातीफलाफूकमुस्तचन्द्रेन्द्रयवसंयुतम्।
दरदं शीलितं हन्ति ह्यामातीसारमुल्वणम् ॥२३॥
जातीफललवङ्गेन्द्रयवटङ्केन्दुसंयुतम्।
दरदं विनिहन्त्याशु रुजमामातिसारजाम् ॥२४॥

तम्"। इति। चतुर्थे "शोधनप्रकारे निम्बूकस्वरसेन पेषणाद् दरदस्थः स्वतन्त्रः पारदः विश्लिष्टो भवत्यातपे शोषणाचोड्डीयत इति सोऽयं प्रकारः साधीयान् सिद्धौ। स्पष्टमन्यत् ॥१२-१७॥

शोधितहिङ्गुलस्य गुणाः—लोचनामयाः नेत्ररोगाः। पित्तजामयाः दाहादयः। गरं कृत्रिमविषम्। मेहवर्गपरितापनाशन इति प्रमेहसमूहजनितदुःखविनाशी ॥१८-१९॥

अथास्य रोगयोग्याः प्रयोगाः—बलिः गन्धः, आफूकम् अहिफेनम्, कणा पिप्पली, विश्वं शुण्ठी, चन्द्रः कर्पूरम्। आमातिसारे पाचनौषधैः आमं सम्पाच्य पश्चात् जातीफलाफूकादियोगस्य प्रयोगः कार्यः ॥२०-२४॥

हिङ्गुलाद्यमलहरः ।

सिक्थतैलं सुविमलं भानुतोलकसंमितम् ।
सिन्दूरं दरदश्चैव तोलकार्द्धमितं क्षिपेत् ॥२५॥
विमर्द्य मसृणे खल्वे काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
हिङ्गुलाद्यो मलहरः फिरङ्गव्रणरोपणः ॥२६॥

हिङ्गुलामृतमलहरः ।

सिक्थतैलं सुविमलं सूर्यतोलकसंमितम् ।
तोलकार्द्धमितं चैव दरदं सुविचूर्णितम् ॥२७॥
मृद्दारशृङ्गं सौभाग्यं कर्पूरं रसपुष्पकम् ।
स्फटिका गिरिसिन्दूरं पृथक् माषद्वयोन्मितम् ॥२८॥
सम्मेल्य मसृणे खल्वे काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
मतो मलहरोऽयं तु हिङ्गुलामृतसंज्ञकः ॥२९॥
हिङ्गुलामृतसंज्ञोऽयं पूयनिर्हरणः परम् ।
शोधनो रोपणश्चैव विविधव्रणरोपणः ॥३०॥
व्रणपूरणयोगेन नाडीव्रणनिषूदनः ।
भगन्दरहरश्चापि समाख्यातो विशेषतः ॥३१॥

अथ हिङ्गुलाद्रससिन्दूरस्य निर्माणप्रकारः ।

निम्बूकद्रवसंशुद्धं क्षालितश्चाथ वारिणा ।
पलोन्मितं तु दरदं शुद्धं गन्धश्च तत्समम् ॥३२॥
श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा काचकुप्यां निधापयेत् ।
रससिन्दूरविधिना वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥३३॥
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा जपासुमसमप्रभम् ।
आहरेद्रससिन्दूरं रसागमविशारदः ॥३४॥

अस्य गुणादिनिरूपणम् ।

गुणा मात्राप्रभेदश्च प्रयोगश्चानुपानकम् ।
पथ्यापथ्यादिकश्चापि रससिन्दूरवन्मतम् ॥३५॥

हिङ्गुलाद्ये हिङ्गुलामृताख्ये च मलहरे सिक्थतैलं द्वादशतोलकम् । स्पष्टमन्यत् ॥२५-३१॥

हिङ्गुलाद्रससिन्दूरनिर्माणप्रकारः—निम्बूकरसशुद्धस्य जलक्षालितस्य च दरदस्य ग्रहणमुज्ज्वलवर्णत्वात् निःस्नेहत्वात् निरम्लत्वाच्चौषधयोग्यताहेतुत्वात् । सर्वमन्यत्समानं रससिन्दूरेण ॥३२-३५॥

श्री सिद्धदरदामृतः ।

कर्षद्वयमितं खण्डं हिङ्गुलस्य समाहरेत् ।
भृशं कार्पाससूत्रेण वेष्टयेत्परितो भिषक् ॥३६॥
निधापयेदम्बरीषे चुल्लिकाधिष्ठिते ततः ।
पलद्वयोन्मितं तत्र पलाण्डुस्वरसं क्षिपेत् ॥३७॥
कर्षैकञ्च वटक्षीरं ततोऽग्निं दीपयेद् भृशम् ।
शुष्के जलांशे चुल्लीतोऽम्बरीषमवतारयेत् ॥३८॥
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा रक्तखण्डं समाहरेत् ।
अम्बरीषं प्रमृज्याथ चुल्लिकायां निधापयेत् ॥३९॥
कर्षोन्मितं देवपुष्पचूर्णं तत्र प्रसारयेत् ।
ततो दरदखण्डञ्च निदध्याद् युक्तितो भिषक् ॥४०॥
भल्लातकफलानाञ्च सार्द्धद्वादशकर्षकम् ।
स्तूपाकारतया तस्मिन् निदध्यात्परितो भिषक् ॥४१॥
देवपुष्पस्य चूर्णेन छिद्राण्यत्र प्रपूरयेत् ।
ततः प्रज्वालयेद्वह्निं रसतन्त्रविशारदः ॥४२॥
दग्धान् भल्लातकान् प्राज्ञो मध्यतश्चापसारयेत् ।
घृतं दशगुणं रक्तात् क्रमशो निक्षिपेत्ततः ॥४३॥
दग्धं चापि घृतं प्राज्ञो हिङ्गुलं त्ववतारयेत् ।
कार्पाससूत्रभस्माथ संमृज्यापनयेद्भिषक् ॥४४॥
समर्पितो हि सिद्धेभ्यो यतोऽयं त्रिपुरद्विषा ।
भुवनेऽसौ ततः ख्यातः श्रीसिद्धदरदामृतः ॥४५॥

अथास्य गुणाः ।

ऊरुस्तम्भं त्वामवातं तथा पक्षवधाह्वयम् ।
शीताङ्गसंज्ञकञ्चापि सन्निपातं सुदारुणम् ॥४६॥
प्लीहोदरं दीर्घकालजातं दोषत्रयोत्थितम् ।
क्लैब्यञ्च नाशयत्याशु श्रीसिद्धदरदामृतः ॥४७॥

अथ श्रीसिद्धदरदामृतः—कर्षद्वयमितं चतुस्तोलकम् । एकमेवैतादृशं खण्डं ग्राह्यं पाकयोग्यत्वात् न चूर्णितम् । अम्बरीषं घटादिखर्परं पक्वकपालं क्षुद्रकटाहम्वा । उपर्युपरि चयनं स्तूपाकारतया । देवपुष्पं लवङ्गम् । दह्यमानेषु भल्लातकेषु साधकस्तत्र न तिष्ठेदन्यथा भल्लातकधूमस्पर्शान्मुखादिशोथाशङ्का । ऊरुस्तम्भ-पक्षवधसन्निपातशीताङ्गसन्निपातेषु मल्लस्य द्विशततमोऽशः रक्तिकायाः मात्रायामे-

वैशिष्ट्यादनुपानानां करोति विविधान् गुणान्।
मात्रयोचितया दत्तो रोगसङ्घञ्च नाशयेत् ॥४८॥

अस्य मात्रा।

गुञ्जार्धसंमिता त्वस्य पूर्णमात्रा प्रशस्यते।
बलाबलादिकं वीक्ष्य ह्रासयेच्चाथ वर्द्धयेत् ॥४९॥

हिङ्गुलीयो माणिक्यरसः।

विशोधितं हिङ्गुलञ्च तोलकाष्टकसंमितम्।
सौगन्धिकञ्च तत्तुल्यं तथा शैलूषभूषणम् ॥५०॥
पलाशपुष्पस्वरसैः पेषयेद्दिनसप्तकम्।
शोषयित्वा रसञ्चाथ विदध्यात् श्लक्ष्णचूर्णकम् ॥५१॥
काचकुप्यां निधायाथ वालुकायन्त्रमध्यगम्।
क्रमवृद्ध्यानलेनात्र पचेद्वै दिवसत्रयम् ॥५२॥
स्वतः शीतं ततो ज्ञात्वा कूपिकाकण्ठसंस्थितम्।
रससिन्दूरसङ्काशं माणिक्यरसमाहरेत् ॥५३॥

हिङ्गुलीयमाणिक्यरसस्य गुणाः।

ग्रहणीगदवारणदर्पहरस्त्वतिसारनिवारणदक्षतरः।
रुधिरोत्थितरोगविनाशकरो बलवीर्यशरीरसमृद्धिकरः ॥५४॥
क्षुद्रकुष्ठहरः कामं वयःस्थापनकारकः।
माणिक्यरससंज्ञोऽयं सर्वामयहरो मतः ॥५५॥

अस्य मात्रा।

यवैकतः समारभ्य यवत्रितयसंमितम्।
युञ्जीत रसमाणिक्यं बलकालाद्यपेक्षया ॥५६॥

श्रीसिद्धहिङ्गुलेश्वरः।

विशोधितं हिङ्गुलञ्च धत्तूरमूलजद्रवैः।
विभावयेत्सप्तवारं ततः संशोषयेद् बुधः ॥५७॥

कस्यां सम्मिश्र्य गव्यपयोऽनुपानेन दातव्यः। आमवाते पुराणेन गुडेन सह पयोऽनुपानेन। क्लैब्ये ताम्बूलदलादिभिः सह विविच्य। स्पष्टमन्यत् ॥३६-४९॥

हिङ्गुलीयो माणिक्यरसः—शुद्धं हिङ्गुलं ८ तो०, गन्धकं ८ तो०, हरितालं ८ तो०। माणिक्यमिति कान्तिमत्तया संज्ञा। वारणो हस्ती, रुधिरोत्थितरोगाः पिडकादयः। मात्राल्पत्वं हरितालसत्वसंयोगात्। स्पष्टमन्यत् ॥५०-५६॥

श्रीसिद्धहिङ्गुलेश्वरः—धत्तूरमूलरसैः सप्तवारं सम्यगभावनं दरदस्य विशेष-

तत्तुल्यं टङ्कणं क्षिप्त्वा श्लक्ष्णचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
रसज्ञैः कीर्तितो नाम्ना श्रीसिद्धहिङ्गुलेश्वरः ॥५८॥

विश्वमोचरसोपेतं पुरुहूतयवान्वितम् ।
गुञ्जार्द्धप्रमितं दद्याद्रसतन्त्रविशारदः ॥५९॥
ततोऽनुपाययेच्छीघ्रं धान्यशीतकषायकम् ।
दाहमूर्च्छापिपासादीन् नाशयेद्वै ह्युपद्रवान् ॥६०॥

पाचनो दीपनश्चायं नाडीगतिनियामकः ।
ज्वरघ्नः कृमिसंहारी कफघ्नो मृदुधारकः ॥६१॥
कोष्ठवातप्रशमनो भृशं वातानुलोमनः ।
नैतत्समो रसो लोके ज्वरातीसारनाशनः ॥६२॥

इति हिङ्गुलविज्ञानीयो नाम नवमस्तरङ्गः ।

अथ अभ्रकविज्ञानीयो दशमस्तरङ्गः

अभ्रकस्य नामानि ।

अभ्रकं गगनं भृङ्गमभ्रं खं व्योमनामकम् ।
वज्रं घनश्च गिरिजं बहुपत्रमनन्तकम् ॥१॥
आकाशमम्बरं शुभ्रं त्वमलं गरजध्वजम् ।
मेघाख्यमन्तरीक्षञ्च तदेव परिकीर्तितम् ॥२॥

अभ्रकस्य चातुर्विध्यम् ।

अभ्रं सितारुणश्यामपीतवर्णविभेदतः ।
चतुर्विधं समाख्यातं कृष्णं तत्र गदापहम् ॥३॥

कृष्णाभ्रकस्य भेदाः ।

पिनाकनागमण्डूकवज्राह्वयविभेदतः ।
चतुर्विधन्तु कृष्णाभ्रं मतं रसविशारदैः ॥४॥

गुणाधानकरम् । विश्वं शुण्ठी, पुरुहूतयवाः इन्द्रयवाः । शीघ्रं धान्यशीतकषाय-पानं योगजनितपित्तोद्रेकानुत्पत्त्यर्थम् । तत्फलं प्राह-दाहेत्यादि । स्पष्टमन्यत् ॥५७-६२॥

अभ्रकनामानि—अभ्रकमित्यादिना ॥१-२॥

अभ्रभेदाः—"कृष्णं तत्र गदापहम्" इत्यनेन कृष्णस्यैव रोगप्रयोगयोग्यता सूचिता । दाक्षिणात्यास्तु श्वेताभ्रमपि पित्तज्वरादिषु योजयन्ति, तत्तु स्वल्प-गुणत्वात्प्राचीनाचार्यैः प्रायश उपेक्षितमासीदिति ज्ञेयम् ॥३॥

कृष्णाभ्रकस्यैव चत्वारो भेदाः पिनाकादयः । तेषां लक्षणानि दोषाश्च

पिनाकाभ्रकस्य लक्षणम् ।

अग्नौ सन्तापितं यत्तु दलानि परिमुञ्चति ।
रसतन्त्ररहस्यज्ञैस्तत् पिनाकं प्रकीर्तितम् ॥५॥

तस्य दोषाः ।

पिनाकाभ्रं मलं रुद्ध्वा कुरुते मरणं ध्रुवम् ।
कुष्ठादिकान्महारोगान् जनयत्यपि निश्चितम् ॥६॥

नागाभ्रकस्य लक्षणम् ।

पावकोत्तापितं यत्तु फूत्कारं परिमुञ्चति ।
क्रुद्धाहिश्वासवच्छीघ्रं नागाभ्रं तदिहोच्यते ॥७॥

तस्य दोषाः ।

नागाभ्रं सेवितं कुर्यान्महाघोरं भगन्दरम् ।
मण्डलं वा महाकुष्ठं तद्द्वयं वा न संशयः ॥८॥

मण्डूकाभ्रस्य लक्षणम् ।

अग्नौ सन्तापितं यत्तु भेकवत्कुरुते रवम् ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य च पतेन्मण्डूकं तदिहोच्यते ॥९॥

तस्य दोषाः ।

मण्डूकसंज्ञकं त्वभ्रं सततं परिशीलितम् ।
अश्मरीं जनयत्याशु शस्त्रसाध्यमसंशयम् ॥१०॥

वज्राभ्रकस्य लक्षणम् ।

पावकोत्तापितं यत्तु विकृतिं नैव गच्छति ।
तिष्ठत्यग्नौ भिदुरवत् वज्राभ्रं तत्प्रकीर्तितम् ॥११॥

तस्य गुणाः ।

सर्वश्रेष्ठं तु वज्राभ्रं महाव्याधिहरं परम् ।
देहसिद्धिकरञ्चापि जरावैरूप्यनाशनम् ॥१२॥

जात्याभ्रकस्य स्वरूपम् ।

नीलाञ्जनोपमं स्निग्धं भारपूर्णं महोज्ज्वलम् ।
निर्मोच्यपत्रं मृदुलं त्वभ्रं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥१३॥

व्याख्यासमाः ॥४-१०॥

वज्राभ्रकलक्षणे—भिदुरवत् वज्रवत् ॥११-१२॥

जात्याभ्रस्वरूपे—निर्मोच्यपत्रं सुखेन विभागयोग्यपत्रसञ्चयम् ॥१३-१४॥

देशभेदेनाभ्रकस्य वैशिष्ट्यम् ।

अभ्रकं हिमशैलोत्थमुत्तमं परिकीर्तितम् ।
मध्यमं पूर्वशैलोत्थं त्वधमं दक्षिणाद्रिजम् ॥१४॥

अभ्रकखननविधिः ।

गजप्रमाणं पुरुषप्रमाणं वा खानयद्वै खनिमामयज्ञः ।
ततो गुणाढ्यं खलु भारपूर्णं समाहरेदभ्रकमञ्जनाभम् ॥१५॥

अशोधिताभ्रकस्य दोषाः ।

बाधां विदध्याद्विविधां शरीरे हृत्पार्श्वपीडां तनुते नितान्तम् ।
शोफं क्षयं पाण्डुगदञ्च कुष्ठं त्वशोधिताभ्रं खलु मारितं यत् ॥१६॥
धान्याभ्रकरणे चैव मारणे सत्वपातने ।
रसतन्त्रविशेषज्ञः शुद्धमभ्रं नियोजयेत् ॥१७॥

अभ्रकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

वह्नौ सन्ताप्य गगनं काञ्जिके निक्षिपेद् बुधः ।
सप्तवारं प्रयत्नेन, ततः खल्वे निधापयेत् ॥१८॥
अम्लेन केनचिद्वापि सुदृढं पेषयेत्ततः ।
एवं दिनैकं संपिष्टं त्वभ्रकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥१९॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

अभ्रकं वह्निसन्तप्तं सप्तवारं निषेचितम् ।
गोदुग्धे वा वराक्वाथे शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

अभ्रकं दहनोत्तप्तं सप्तवारं निषेचितम् ।
बदरीक्वथिते पश्चात् पेषितं शुद्धिमाप्नुयात् ॥२१॥
धान्याभ्रकमकृत्वैव घनमेवं विशोधितम् ।
मारणाय प्रयुञ्जीत रसतन्त्रविचक्षणः ॥२२॥

गजप्रमाणमिति अविनष्टसत्वगगनग्रहणाय । तथाहुः—"राजहस्तादधस्ताद् यत् समानीतं घनं खनेः । भवेत्तदुक्तफलदं निःसत्वं निष्फलं परम्" इति ॥१५॥

अशोधिताभ्रकदोषाः—विविधां नानाप्रकाराम् । अहितत्वात् धान्याभ्रकरणे मारणे सत्वपातने च शुद्धाभ्रविनियोगः ॥१६-१७॥

प्रथमद्वितीयौ शोधनप्रकारौ स्पष्टौ । तृतीये शोधनप्रकारे अग्नितप्तं कृत्वा सप्तवारं बदरीक्वाथे निर्वापयेत् । धान्याभ्रकमकृत्वैवेति तु गुणातिशयदर्शनार्थम् । तथा चोक्तम्—"अथवा बदरीक्वाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् । मर्दितं पाणिना

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

अभ्रकं वह्निसन्तप्तं गव्ये पयसि निक्षिपेत् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन, लुङ्गाद्यम्लद्रवेण तु ॥२३॥
पेषयेदथ तन्त्रज्ञस्तण्डुलीयद्रवेण च ।
एवं दिनत्रयेणैव त्वभ्रं शुद्धिमुपैत्यलम् ॥२४॥

धान्याभ्रकस्वरूपम् ।

अभ्रं कम्बलमध्यस्थं सधान्यं परिमर्दनात् ।
धान्येभ्यो निर्गतं यस्मात्तस्माद्धान्याभ्रमुच्यते ॥२५॥

धान्याभ्रकस्य निर्माणप्रकारः ।

पादांशधान्यसंयुक्तं गगनं कम्बलोदरे ।
निक्षिप्य रोधयेत्सम्यक् मुखं सूत्रेण बुद्धिमान् ॥२६॥
दिनैकं स्थापयेन्नीरे क्लिन्नतां याति तद्यथा ।
सुक्लिन्नञ्चाथ यत्नेन पाणिभ्यां मर्दयेद् दृढम् ॥२७॥
तस्मिन्नेव जले त्वभ्रं यथा सर्वं परिस्रवेत् ।
संशोष्य चाथ सलिलं पुटयोगेन मारयेत् ॥२८॥

अभ्रकमारणे पुटसङ्ख्यानियमः ।

विंशत्यादिः शतान्तस्तु पुटो रोगनिवृत्तये ।
शतादिस्तु सहस्रान्तः प्रशस्तश्च रसायने ॥२९॥

अभ्रकस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रकं समादाय कासमर्दभवैर्द्रवैः ।
दिनैकं पेषयित्वाथ चक्रिकाकारतां नयेत् ॥३०॥
ततो गजपुटं दद्याद् दशवारं विधानतः ।
रविक्षीरैस्ततो दद्यात्तद्वदेव पुटानि तु ॥३१॥
एवं तु विंशतिपुटैरेवाभ्रस्य मृतिर्भवेत् ।
सिन्दूरसदृशं भस्म जायते नात्र संशयः ॥३२॥

शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते" इति । वस्तुतस्तु धान्याभ्रकरणं पाषाणांशनिरासाय मर्दनयोग्यतासम्पादनाय चेति ॥१८-२४॥

धान्याभ्रलक्षणं प्रकारश्च व्याख्यासमः ॥२५-२८॥

पुटसङ्ख्यानियमः गुणव्यवस्थाहेतुः विंशत्यादीति—एतेन दशपुटैक-पुटितादिमारणप्रकाराणां जघन्यता सूचिता । तस्मादुपेक्षितप्रायोऽयं मार्ग आचार्यैः ॥२९॥

तत्रायं तावत् प्रथमो गगनमारणप्रकारः—कासमर्दरसैर्दश पुटानि अर्क-दुग्धैश्च ततो दशेति विंशतिपुटानि । स्पष्टमन्यत् ॥३०-३२॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रकं समादाय नागिनीदलजैर्द्रवैः ।
तद्वद्वासारसेनापि मीनाक्ष्याः स्वरसेन च ॥३३॥
न्यग्रोधपयसा चापि तद्वदेव पुटेद्भिषक् ।
एवं विंशतिवारेण गगनं पञ्चतां व्रजेत् ॥३४॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रकं समादाय तण्डुलीयोद्भवैर्द्रवैः ।
दिनत्रयं पेषयित्वा ततश्च कृतचक्रिकम् ॥३५॥
पुटेद्गजपुटेनैव दशवारं प्रयत्नतः ।
ततः पुनर्नवानीरैस्तद्वदेव पुटेद्भिषक् ॥३६॥
वटशुङ्गकषायेण तद्वदेव पुटेत्तथा ।
एवं त्रिंशत्पुटैरेव गगनस्य मृतिर्भवेत् ॥३७॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रं पञ्चवारं प्रथममिह पुटेन्मुस्तककाथयोगात् ।
रम्भानीरेण तद्वत्तदनु च सलिलैस्तण्डुलीयप्रसूतैः ॥३८॥
भृङ्गोत्थेनापि वारा तदनु खलु वरानीरपूरेण पिष्ट्वा ।
दत्त्वा गन्धञ्च तुल्यं सकृदिह पुटितो वारिदो याति मृत्युम् ॥३९॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रकं समादाय रविक्षीरैर्विमर्दयेत् ।
रविमूलद्रवैर्वापि दिनमेकं निरन्तरम् ॥४०॥
ततः संशोषयेद् घर्मे गगनं कृतचक्रिकम् ।
रविपत्रैश्च संवेष्ट्य सप्तवारं विधानतः ॥४१॥
पुटेद् गजपुटेनैव रसतन्त्रविशारदः ।
ततो न्यग्रोधमूलोत्थैः काथैर्दद्यात्पुटत्रयम् ॥४२॥
तद्वद्रम्भारसेनापि सप्तवारं पुटेद्भिषक् ।
एवं स्वल्पैः पुटैरेव गगनं मृतिमाप्नुयात् ॥४३॥

अपरः प्रकारः—नागिनीदलादीनां चतुर्णां द्रव्याणां रसैः प्रत्येकं पञ्चपुटानि एवं विंशतिपुटानि। नागिनीदलं ताम्बूलपत्रम् ॥३३-३४॥

तण्डुलीयादिभिस्त्रिभिर्द्रव्यैः प्रत्येकं दशधा पुटनात्त्रिंशद्भिः पुटैरपरः ॥३५-३७॥

मुस्तकादिभिः पञ्चभिः प्रत्येकं पञ्चधा पुटनात् पञ्चविंशतिपुटानि। गन्धकयोगादेकमिति षड्विंशतिभिः पुटैश्चतुर्थः ॥३८-३९॥

पञ्चमो मारणप्रकारः—सप्तदशपुटयोगात् सुगमः ॥४०-४३॥

षष्ठो मारणप्रकारः ।

क्षीरत्रयं काकमाची गोक्षुरः खरमञ्जरी ।
वटप्ररोहो गोमूत्रं तुलसी कदलीशिफा ॥४४॥
एभिरभ्रं विमर्द्याथ दशवारं पृथक् पृथक् ।
पुटेत्पुटविधानज्ञः क्रमेणैव भिषग्वरः ॥४५॥
शतधा पुटनादेवं रक्तोत्पलसमप्रभम् ।
निश्चन्द्रं जायते भस्म सर्वदोषविवर्जितम् ॥४६॥

सप्तमो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रकं समादाय वस्वंशगुडसंयुतम् ।
वर्धमानदलद्रावैर्मर्दयित्वा द्वियामकम् ॥४७॥
वेष्टयेद् वटपत्रैश्च गगनं कृतचक्रिकम् ।
ततः कार्पाससूत्रेण पत्रप्रान्तेषु रोधयेत् ॥४८॥
ततो गजपुटं दद्याद्दशवारं विधानतः ।
निश्चन्द्रिकं भवेद्भस्म गगनस्य न संशयः ॥४९॥

अष्टमो मारणप्रकारः ।

धान्याभ्रकं समादाय मूलिकाया द्रवैर्दृढम् ।
पेषयेद्दिनमेकन्तु द्विदिनम्वा भिषग्वरः ॥५०॥
वेष्टयेद्वटपत्रैश्च गगनं कृतचक्रिकम् ।
एकविंशतिवाराणि पुटेदेवं प्रयत्नतः ॥५१॥
निश्चन्द्रिकं भवेद्भस्म निर्विकारं गुणोत्तरम् ।
एवं मृतं तु गगनं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥५२॥

नवमो मारणप्रकारः ।

वटप्ररोहक्काथेन धान्याभ्रं परिपेषितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य पुटयेत्कृतचक्रिकम् ॥५३॥
दशवारं पुटित्वैवं पुटेत्क्षुद्राकषायतः ।
वासया कलिवृक्षस्य क्वाथेन च तथा पुटेत् ॥५४॥
चत्वारिंशत्पुटैरेवं गगनं मृतिमाप्नुयात् ।
निश्चन्द्रिकं भवेद्भस्म क्षयकासादिनाशनम् ॥५५॥

क्षीरत्रयं रविक्षीरं वटक्षीरं स्नुहीक्षीरमिति प्रागुक्तम् । खरमञ्जरी अपामार्गः । कदलीशिफा रम्भामूलम् । एवं दशद्रव्यैर्दशधा पुटनात् शतं पुटा नि ॥४४-४६॥

अष्टमांशगुडक्षेपात् एरण्डपत्ररसैर्मर्दनात् च दशपुटैरेव मारणमभ्रस्य भवतीति निःसंशयं वचनम् ॥४७-४९॥

मूलिकारसैरष्टमः ॥५०-५२॥

नवमः प्रकारो मारकद्रव्यमहिम्ना क्षयकासादिनाशनः । स्पष्टमन्यत् ॥५३-५५॥

मृताभ्रकस्य लक्षणम् ।

निश्चन्द्रञ्चारुणं स्वच्छं सुसूक्ष्मं स्पर्शकोमलम् ।
अभ्रं मृतं विजानीयाद्रसतन्त्रविचक्षणः ॥५६॥

अभ्रकस्य मारको गणः ।

क्षीरत्रयं काकमाची मुस्ता घृतकुमारिका ।
वटप्ररोहो गोमूत्रं बिल्वमूलदले वृषः ॥५७॥
फलत्रिकमजारक्तं कण्टकारी कदम्बकः ।
अग्निमन्थः शालिपर्णी श्रीपर्णी पाटली गुडः ॥५८॥
तिलपर्णी पृश्निपर्णी गोक्षुरः खरमञ्जरी ।
शुक्लसिद्धार्थको लोध्रः बृहती हिलमोचिका ॥५९॥
धत्तूरः कासमर्दश्च मातुलानी गुडूचिका ।
मारिषस्तुलसी दूर्वा वाजिगन्धा च तिक्तका ॥६०॥
मण्डूकपर्णी मदनः पिण्डी तगरमेव च ।
शङ्खपुष्पी नागवल्ली घोण्टा श्वेतपुनर्नवा ॥६१॥
आखुपर्णी सप्तपर्णः रम्भाकन्दरसस्तथा ।
भृङ्गराजो देवदारु तालमूली च मालती ॥६२॥
अगस्त्यपत्रं तालीशं चित्रकं जलकुम्भिका ।
दाडिमस्य दलञ्चैव तण्डुलीयकमेव च ॥६३॥
एरण्डमूलपत्राणि श्योनाको वस्त्ररञ्जनी ।
पालङ्क्या भद्रमुस्ता च मीनाक्षी कोकिलाक्षकः ॥६४॥
पूर्वाचार्यैः कीर्तितोऽयमभ्रस्य मारको गणः ।
यथारोगं यथालाभं भेषजैः पुटयेद् घनम् ॥६५॥

अभ्रकभस्मनो लोहितीकरणम् ।

गाङ्गेरुकी भद्रमुस्ता वटक्षीरन्तथैव च ।
वटमूलजलञ्चापि हरिद्राया द्रवस्तथा ॥६६॥
समङ्गाकथितञ्चैव घनमेभिः सुपेषयेत् ।
पुटद्वयं त्रयञ्चापि वितरेद्भिषजां वरः ॥६७॥

मृताभ्रकलक्षणे निश्चन्द्रत्वं लक्षणम् । अरुणत्वादिविशेषस्तु उत्कर्षाधान हेतुः । तथाच आरुण्यादिगुणं भस्म उत्कृष्टम् । सचन्द्रन्तु तदप्यमृतमेवेति ॥५६॥

अथाभ्रकमारकगणः—बिल्वमूलं बिल्वदलञ्चेत्युभयम् । वृषः वासकः, श्रीपर्णी गम्भारी, मातुलानी भङ्गा, तिक्तका कटुकी, घोण्टा बदरी, वस्त्ररञ्जनी मञ्जिष्ठा । स्पष्टमन्यत् ॥५७–६५॥

निश्चन्द्रिकञ्च मृदुलं रक्तोत्पलदलप्रभम् ।
गगनस्य भवेद्भस्म ततः कार्येषु योजयेत् ॥६८॥

अभ्रकभस्मनोऽमृतीकरणम् ।

मारितं त्वतियत्नेन दशभागिकमभ्रकम् ।
त्रिफलाक्वथितं चैव नवं षोडशभागिकम् ॥६९॥
नागभागिकमुस्राज्यं दत्वा लोहस्य भाजने ।
पाचनाज्जायते रम्यममृतीकरणं वरम् ॥७०॥

द्वितीयः प्रकारः ।

कन्याम्बुमेघगव्याज्यं कलादिकृतपनांशकम् ।
पचेन्मन्दानलेनैतदमृतीकरणं वरम् ॥७१॥

तृतीयः प्रकारः ।

मृताभ्रसंमितं गव्यमाज्यं दत्वाभ्रकं पचेत् ।
अमृतीकृतमेवन्तु घनं कार्येषु योजयेत् ॥७२॥

मृताभ्रकस्य गुणाः ।

अभ्रं स्निग्धं परमशिशिरं स्वादु चायुष्यमग्र्यं
केश्यं वर्ण्यं रुचिकरमलं दीपनं चातिबल्यम् ।
नेत्र्यं मेधां जनयतितरां स्तन्यसम्वर्द्धनञ्च
क्षेत्रे स्थैर्य्यं वितरति परं दीपनं पुष्पकेतोः ॥७३॥
क्षिप्रं घोरां दलयति महारोगसंघातभीतिं
स्वान्ते प्रीतिं जनयति परं नर्महासे च यूनोः ।
देहे शक्तिं वितरतितरां बह्वपत्यप्रदात्रीं
कार्यालस्यं हरति सुतरामभ्रकं सेव्यमानम् ॥७४॥

गाङ्गेरुकी नागबला । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥६६-६८॥

उस्राज्यं गोघृतं नागभागिकमष्टभागिकं ग्राह्यम् ॥६९-७०॥

कन्या घृतकुमारी तस्या जलं षोडशभागिकम् । मेघः अभ्रकं दशभागिकम् । गोघृतं द्वादशभागिकम् ॥ अथवा केवलं गोघृतेन पाकादमृतीकरणम् । तथाचाहुः प्राचीनाः—"तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् । घृते जीर्णे ततश्चूर्णं सर्वकार्य्येषु योजयेदिति । तथा चैवं मृताभ्रकस्यामृतीकरणसंस्कार उक्तः । भस्मनस्तु पुनरमृतीकरणेन गुणवृद्धिर्भवति । इति ॥७१-७२॥

मृताभ्रकगुणाः—परमशिशिरं अतिशीतवीर्यम् । अग्र्यं प्रधानम्, तथाच विशेषत आयुषो हितकरमित्यर्थः । पुष्पकेतोः कामस्य दीपनमित्यन्वयः । महारोगाणां ज्वरराजयक्ष्मरक्तपित्तादीनां संघातः समूहस्तज्जां भीतिं परिहरति ॥७३-७४॥

अथ अभ्रकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

रससिन्दूरसंयुक्तं मृताभ्रं नाशयेज्ज्वरान् ।
सक्षौद्रं सकणञ्चापि जीर्णज्वरविनाशनम् ॥७५॥
सक्षौद्रं सवरं व्योम दृष्टिशक्तिकरं परम् ।
सव्योषं सघृतञ्चैतद् ग्रहणीं नाशयेत् क्षणात् ॥७६॥
हरीतकीगुडोपेतं शर्करैलासमन्वितम् ।
मृताभ्रं सेव्यमानन्तु रक्तपित्तहरं परम् ॥७७॥
सव्योषं सवरञ्चैव चातुर्जातकसंयुतम् ।
सक्षौद्रं क्षपयेदर्शः पाण्डुक्षयहलीमकान् ॥७८॥
मृताभ्रं रजनीयुक्तं कणया मधुनापि च ।
मासमेकं लिहेत्प्राज्ञो मेहरोगाद्विमुच्यते ॥७९॥
मृतकाञ्चनसंयुक्तं मृताभ्रं माससेवितम् ।
धातुवृद्धिकरं पुंसां विशेषात्क्षयनाशनम् ॥८०॥
गुडूचीसत्वसंयुक्तं मेहवर्गप्रणाशनम् ।
तारस्वर्णयुतं त्वभ्रं शुक्रसन्तानकारकम् ॥८१॥
भूधात्रिकागोक्षुरचन्द्रबालासितान्वितं गव्यघृतेन लीढम् ।
संसेव्यमानं गगनं तु तूर्णं विनाशयेद् दारुणमूत्रकृच्छ्रम् ॥८२॥
क्षाराष्टकयुतं त्वभ्रं मूत्राघातं विनाशयेत् ।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च विशेषादग्निदीपनम् ॥८३॥
मूर्वाक्वाथसमायुक्तं मृताभ्रं व्रणनाशनम् ।
पयस्यागव्यदुग्धाभ्यां परमं बलवर्द्धनम् ॥८४॥
भल्लातकान्वितं व्योम त्वर्शांसि क्षपयेद् ध्रुवम् ।
लवङ्गक्षौद्रसंयुक्तं धातुवृद्धिकरं परम् ॥८५॥
विजयास्वरसोपेतं जातीफलसमन्वितम् ।
मृताभ्रं जुषतां पुंसां शुक्रस्तम्भः प्रजायते ॥८६॥
विश्वभेषजकपौष्करान्वितं विप्रयष्टितुरगीसमन्वितम् ।
सेवितं समधु मारिताभ्रकं नाशयेज्झटिति मारुतामयम् ॥८७॥
अभ्रं कज्जलिकोपेतमर्जुनक्वाथभावितम् ।
कृमिजं श्लैष्मिकं वापि विनिहन्ति हृदामयम् ॥८८॥

अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः—सवरं त्रिफलायुक्तम् । चन्द्रबाला स्थूलैला । क्षाराष्टकं "सुधापलाशशिखरीचिञ्चार्कतिलनालजाः । स्वर्जिकायावशूकञ्च क्षाराष्टक-

ससितं सचतुर्जातं त्वभ्रं पित्तामयापहम् ।
अथवा ससितं गव्यदुग्धेन परिशीलितम् ॥८६॥
पिप्पलीकट्फलक्षौद्रैर्मृताभ्रं माससेवितम् ।
अतिमात्रं निहन्त्याशु सर्वानेव कफामयान् ॥९०॥

सत्वानां वैशिष्ट्यम् ।

योगेषूपरसादीनां प्रयोगे सत्वयोजनम् ।
गुणोत्तरं भवेद्यस्मात्तस्मात्सत्वं विशिष्यते ॥९१॥

अभ्रकसत्वपातनस्य प्रथमः प्रकारः ।

पादांशसौभाग्यरजःसमेतं पिष्टं मुसल्याः स्वरसेन सार्द्धम् ।
कोष्ठ्यां निधायाभ्रकमत्र गाढं त्वाध्मापितं मुञ्चति सत्वमच्छम् ॥९२॥

द्वितीयः सत्वपातनप्रकारः ।

सम्येषयेद्धनरजः खलु काञ्जिकस्थं
पश्चात्तथैव खलु सूरणकन्दतोयैः ।
रम्भार्द्रकन्दजरसैरपि भावयित्वा
तुर्यांशटङ्कणकणाल्पकमीनयुक्तम् ॥९३॥
संमेल्य सैरिभमलञ्च विधाय पिण्डान्
कोष्ठ्यां निधाय च ततः प्रधमेद् दृढाग्नौ ।
अभ्रं विमुञ्चति ततो निजसत्वमाशु
प्राज्ञः प्रयोगनिवहेषु नियोजयेद्वै ॥९४॥

तृतीयः सत्वपातनप्रकारः ।

वासायास्तण्डुलीयस्य कासमर्दस्य च द्रवैः ।
हंसपाद्याश्च मत्स्याक्ष्याः काण्डवल्ल्या द्रवैस्तथा ॥९५॥
पृथक् सम्पेष्य गगनं घर्मे संशोषयेद् बुधः ।
गोधूमचूर्णं सौभाग्यं क्षुद्रमीनाश्च वै पृथक् ॥९६॥
वस्वंशकं विनिक्षिप्य सम्यक् सम्पेषयेद् बुधः ।
पञ्चाजं पञ्चगव्यं वा घर्मे दत्वा विशोषयेत् ॥९७॥

मुदाहृतम्" इत्युक्तम् । पयस्या क्षीरकाकोली क्षीरविदारी वा । विप्रयष्टी भार्गी, तुरगी अश्वगन्धा । कज्जलिका समपारदगन्धा । अतिमात्रं अत्यर्थं कफामयान् हन्ति ॥७५-७६॥

सौभाग्यरजः टङ्कणचूर्णम् । स्पष्टमन्यत् ॥९१-९२॥

अथान्यः प्रकारः—अभ्रचूर्णं काञ्जिकेन सूरणतोयेन कदलीकन्दरसेन च पिष्ट्वा टङ्कणं पिप्पलीं क्षुद्रमत्स्यांश्चैकीकृत्य तच्चतुर्थांशं मेलयेत् । सैरिभमलं महिषीमलम् ॥९३-९४॥

काण्डवल्ली स्नुही । पञ्चाजं दधि दुग्धं घृतं मूत्रं पुरीषञ्चेति पञ्च द्रव्याणि

गोलकानथ निर्माय युक्त्या संस्थापयेद्भिषक् ।
अधःपातनकोष्ठ्यान्तु ध्मात्वा सत्वं समाहरेत् ॥९८॥

अथ चतुर्थः सत्वपातनप्रकारः ।

सौभाग्यं देवधूपश्च गुडः सर्जरसस्तथा ।
ऊर्णा लाक्षा च पिण्याकं क्षुद्रमीनन्तथैव च ॥९९॥
छागीदुग्धेन सम्पेष्य विदध्याद् गोलकान् भिषक् ।
स्थापयेद् वज्रमूषायां गगनं कृतगोलकम् ॥१००॥
कोष्ठिकायां निधायाथ तीव्राग्नौ प्रधमेद् घनम् ।
अनेन विधिना सत्वं द्रुतमेव प्रजायते ॥१०१॥

अभ्रकसत्वस्य पिण्डीकरणम् ।

मित्रपञ्चकसंयुक्तं खसत्त्वं चूर्णसन्निभम् ।
मूषायां विनिधायाथ प्रधमेत्कोकिलानले ॥१०२॥
इत्थं तीक्ष्णतरं ध्मातमेकतां याति कांस्यवत् ।
पिण्डीभूतं ततः सत्वं शोधनार्थं प्रयोजयेत् ॥१०३॥

अभ्रकसत्वस्य सामान्यं शोधनम् ।

त्रिफलासलिले वापि वटमूलकषायतः ।
अम्लेन काञ्जिकैर्वापि खसत्वं शोधयेद्भिषक् ॥१०४॥

विशेषशोधनम् ।

सत्वस्य गोलकं ध्मात्वा भृशं सन्तापयेद् बुधः
काञ्जिके चाथ निर्वाप्य लोहदण्डेन कुट्टयेत् ॥१०५॥
पुनः पुनः सम्प्रताप्य यावदायाति चूर्णताम् ।
गोघृतेन त्रिधा वापि धात्रीनीरेण भर्जयेत् ॥१०६॥
भर्जने भर्जने कार्यं खल्वे सत्वविमर्दनम् ।
ततः पुनर्नवानीरैः सिंहास्यस्वरसेन च ॥१०७॥
काञ्जिकेनापि सम्मेल्य भृशं सम्पेषयेद्भिषक् ।
इत्थं विशोधितं व्योमसत्वं मारणसम्मतम् ॥१०८॥

अजासंभवानि । एवं पञ्चगव्यमपि ज्ञेयम् ॥९५-९८॥

देवधूपः गुग्गुलुः, पिण्याकं तिलकल्कः ॥९९-१०१॥

मित्रपञ्चकं आज्यं गुञ्जा सौभाग्य क्षौद्रं गुग्गुलुश्चेति । आहुश्च—"कणशो यद् भवेत् सत्वं मूषायां प्रणिधाय तत् । मित्रपञ्चकयुग्ध्मातमेकीभवति घोषवत्" इति ॥१०२-१०३॥

त्रिफलासलिलादिषु निर्वापणात् सामान्या शुद्धिरस्य ॥१०४॥

सिंहास्यः वासा, मारणाय सम्मतमिति विग्रहः ॥१०५-१०८॥

अभ्रकसत्वस्य मारणम् ।

विशोधितं व्योमसत्वं तदर्धं सूतगन्धकम् ।
निक्षिप्य मर्दयेत्खल्वे काचकूपीगतं ततः ॥१०९॥
पचेत्तु वालुकायन्त्रे विधानज्ञो भिषग्वरः ।
इत्थं नातिचिरादेव खसत्वं याति पञ्चताम् ॥११०॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

द्वौ भागा घनसत्वस्य भागश्च रसगन्धयोः ।
श्लक्ष्णपिष्टं ततः कृत्वा सप्तवारं प्रयत्नतः ॥१११॥
गोमयाग्नौ पचेत्प्राज्ञः खसत्वस्य मृतिर्भवेत् ।
एवं मृतं व्योमसत्वं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥११२॥

अभ्रसत्वस्य गुणाः ।

अभ्रसत्वं सुशिशिरं मधुरं रुचिरं परम् ।
सुस्निग्धं केश्यमायुष्यं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥११३॥
प्रौढाङ्गनामदविचूर्णनचारुदक्षः सिंहोपमप्रचुरपुत्रवृतः सुवृत्तः ।
लावण्यपूरपरिपूरितवक्त्रचन्द्रो जीवेच्छतञ्च शरदां घनसत्वसेवी ११४
मृताभ्रसत्वादपरं भैषज्यं नास्ति पुष्टिदम् ।
विशेषात् पुंस्त्वजननं वयसः स्थापनन्तथा ॥११५॥
नास्त्यनेन समं लोके निर्विकारं गुणोत्तरम् ।
त्रिदोषघ्नश्च भैषज्यं त्वन्यद् भैषज्यमण्डले ॥११६॥

अभ्रकसेविनां वर्जनीयानि वस्तूनि ।

करीरं कारवेल्लञ्च कर्कटीं कोलमम्लकम् ।
तैलं क्षारञ्च वृन्ताकं नाश्नीयादभ्रसेवकः ॥११७॥

अभ्रकसत्वमारणप्रकारौ व्याख्यासमौ ॥१०९-११२॥

अथास्य गुणाः—अभ्रकसत्वं सुशिशिरं शीतवीर्य्यम्, सुवृत्तः सदाचारी, तथा चाहुः स्म पूर्वे—"सत्वमभ्रस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसायनम् । विशेषात् पुंस्त्वजननं वयसः स्तम्भनम्परम् । नानेन सदृशं किञ्चिद् भैषज्यं पुंस्त्वकृत्परम् । सत्वसेवी वयःस्तम्भं लभते नात्र संशयः ॥" इति । अपिच "यत्रोपरसभागोऽस्ति योगे तत्सत्वयोजनम् । कर्तव्यं षड्गुणाधिक्याद्रसज्ञत्वमभीप्सता ।" इति च ॥११३-११६॥

करीरमित्यादिना वर्ज्यवस्तूनि गगनसेविनाम् । उक्तञ्च रसमाधवे—"क्षाराम्लं विदलं कोलं कर्कटीं कारवेल्लकम् । वृन्ताकञ्च करीरञ्च तैलञ्चाभ्रे विवर्जयेत्" इति ॥११७॥

अभ्रकस्य प्रथमः कल्पः ।

मृताभ्रं व्योषसंयुक्तं विडङ्गामलकान्वितम् ।
केशराजरसेनेह सलिलेनैव वा भिषग् ॥११८॥
खल्वे सम्पेषयेत्प्राज्ञः गुटिकाः कारयेत्ततः ।
छायायां शोषयित्वा च काचकुम्भे निधापयेत् ॥११९॥
एकैकां गुटिकां प्राज्ञः समश्नीयान्निरन्तरम् ।
मासषट्कं त्रिमासं वा वैद्यवाचि कृतादरः ॥१२०॥
दिव्यदृष्टिर्दीर्घकायो दिनेशद्युतिदीप्तिमान् ।
दृढदन्तो भवेद्रूपे द्वितीय इव दर्पकः ॥१२१॥
अन्त्रशोषं त्वस्थिशोषं शोषं यक्ष्माणमुल्बणम् ।
चिरोत्थितान् पञ्चकासान् सभेदं श्वासमुद्धतम् ॥१२२॥
अर्शांसि ग्रहणीं पाण्डुं कामलां कुम्भकामलाम् ।
कुष्ठान्यष्टादशात्यर्थं निहन्यादामवातकम् ॥१२३॥
वातपित्तकफोद्भूतान् मृत्युकल्पानिहामयान् ।
सर्वानेव निहन्त्याशु वज्रकल्पोऽयमादिमः ॥१२४॥

अभ्रकस्य द्वितीयः कल्पः ।

अभ्रायःसूतवलयः दिगङ्गयुगदृङ्मिताः ।
भावयेत्तु वरानीरैः सप्तवारं विधानतः ॥१२५॥
भृङ्गद्रावैः पृथक् तद्वत् शिग्रुतिक्ताग्निजैर्द्रवैः ।
गुटिकाः कारयित्वा च स्थापयेत्काचभाजने ॥१२६॥
कणया त्वथ जीर्णेन गुडेनापि समन्विताम् ।
एकैकां गुटिकां खादेदशेषानामयान् हरेत् ॥१२७॥
षण्मासाज्जायते मर्त्यो भीमसेन इवापरः ।
प्रज्ञया गुरुसोदर्यश्चक्षुषा गरुडोपमः ॥१२८॥

इति अभ्रकविज्ञानीयो नाम दशमस्तरङ्गः ।

शोषं मांसादीनाम्, उल्बणं यक्ष्माणं पूर्णलक्षणमिति यावत् । सभेदं तमकादिभेदयुक्तम् । आदिमः प्रथमः वज्रकल्पः अभ्रकरसायनप्रयोगः ॥

अभ्रं दशभागिकम्, लौहस्य षड्भागाः, सूतस्य चत्वारः, गन्धकस्य द्वौ भागौ, तिक्ता कटुकी, अग्निश्चित्रकः ॥१२५-१२८॥

अथ तालकादिविज्ञानीय एकादशस्तरङ्गः

अथ तालकस्य नामानि ।

हरितालं मतं तालं तालकं नटभूषणम् ।
नटमण्डनकञ्चापि मतं शैलूषभूषणम् ॥१॥
विडालकं चित्रगन्धं पिञ्जरं वंशपत्रकम् ।
आलं पीतनकञ्चापि कथितं मल्लगन्धजम् ॥२॥
तालकं जायते यस्मान्मल्लगन्धकमिश्रणात् ।
तस्माद्भिषग्वरैरेतन्मल्लगन्धजमुच्यते ॥३॥

तालकस्य द्वौ भेदौ

तालकं द्विविधं ख्यातं रससिद्धैः पुरातनैः ।
प्रथमं पत्रतालं स्याद् द्वितीयं पिण्डतालकम् ॥४॥

पत्रतालकस्य स्वरूपम् ।

सुवर्णवर्णं विमलं गुरु चापि महोज्ज्वलम् ।
तनुपत्राचितं स्निग्धं मतं तत्पत्रतालकम् ॥५॥

पिण्डतालस्य स्वरूपम् ।

निष्प्रभं स्वल्पसत्वञ्च पत्रहीनं तथा लघु ।
विशेषतः पिण्डरूपं स्मृतं तत्पिण्डतालकम् ॥६॥

पत्रपिण्डतालयोर्वैशिष्ट्यम् ।

पत्रतालं त्रिदोषघ्नं कुष्ठरोगहरं परम् ।
वातरक्तप्रशमनं परमेतद्रसायनम् ॥७॥
पिण्डतालं समाख्यातं भृशं स्त्रीपुष्पहारकम् ।
पत्रतालात्स्वल्पगुणं विशेषाद्धेयमेव तत् ॥८॥

कृत्रिमतालस्य निर्माणप्रकारः ।

विशोधितं शङ्खविषं मरुत्सङ्ख्यकभागिकम् ।
तत्वभागिकमत्यच्छं गन्धकं विमलीकृतम् ॥९॥

तालकनामानि तन्त्रे व्यवहार्य्याणि । मल्लगन्धजमिति नवीननामकल्पने हेतुगर्भं निर्वचनमाह—तालकं जायते यस्मादित्यादि । सोऽयं कृत्रिमो निर्माणप्रकारः प्राचीनानुक्तोऽपि शिष्यबोधायोद्भावितः ॥१-४॥

सुवर्णवर्णमिति पत्रतालकमुत्कृष्टं लक्षणतः । पिण्डतालकरूपं व्याख्यासमम् ॥५-६॥

परं अतिशयेनेति यावत् । पत्रपिण्डतालयोर्भेदः सत्वतारतम्यात् सहेतुकः । तत्र निःसत्वं पिण्डतालन्तु हेयमेवेति ॥७-८॥

शङ्खविषं श्वेतमल्लं ४९ भागिकम्, गन्धकं २४ भागिकम् । स्पष्टमन्यत् ॥

खल्वे निक्षिप्य यत्नेन मेलयेच्च शनैः शनैः ।
मिलितं तु ततो ज्ञात्वा विधानज्ञो भिषग्वरः ॥१०॥
पचेन्मन्दानलेनैतद् यन्त्रे डमरुकाभिधे ।
स्वाङ्गशीते ततश्चोर्ध्वसंलग्नं तालकं हरेत् ॥११॥
विशुद्धमल्लगन्धाभ्यां तालकं यदि निर्मितम् ।
भिषग्वरस्तदा तालं नैवेह खलु शोधयेत् ॥१२॥

अशोधिततालकस्य दोषाः ।

[गीतिका]

अविशोधितं तु तालं परिशीलितं प्रकामम् ।
जनयत्यनल्पदाहक्षोभप्रकम्पतोदान् ॥१३॥
मलिनीकरोति गात्रं प्रकरोति कुष्ठभीतिम् ।
कमनीयतां प्रकामं विनिहन्ति कायजाताम् ॥१४॥
अशुद्धं तालकं कुर्याद् रोगान् वातकफोद्भवान् ।
मृत्युशङ्काकरान् यस्माद् भिषक् तस्माद्विशोधयेत् ॥१५॥

तालकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

[गीतिका]

सुविचूर्णितं तु तालं खलु पोट्टलीगृहस्थम् ।
नवनिम्बुकोत्थवारा त्विह दोलिकाख्ययन्त्रे ॥१६॥
विपचेद्विधानविज्ञः सततं तु याममेकम् ।
गृहवारिणा च यामं विमलत्वमेति नूनम् ॥१७॥
विधिना ह्यनेन यत्नाद्विमलीकृतं तु तालम् ।
विनियोजयेद्रसादौ नियतं तु वीतशङ्कः ॥१८॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

तालकं चूर्णयित्वा तु पोट्टल्यां विनिधाय च ।
दोलायन्त्रे पचेद्यामं कूष्माण्डसलिले भिषक् ॥१९॥

अशुद्धतालकदोषाः दाहक्षोभादयः । उक्तञ्च—"हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः । वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं वाप्यसम्यक् ॥" इति । अशुद्धं हि यानुद्भावयति व्याधीन्, शुद्धं सत् तानेव शमयतीति विशेषः ॥१३-१५॥

तालकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः—पोट्टलीगृहं पोट्टलीमध्यम् । वीतशङ्कः विगतसन्देहः । यामद्वयं कूष्माण्डसलिलादिषु स्वेदनाद् द्वितीयः प्रकारः, केचित्तु टङ्कणकणान् तालके मेलयित्वा दोलायन्त्रे शोधयन्ति कूष्माण्डसलिलादिभिः । तालचूर्णं तिलक्षारजलेन स्वेदितं याममात्राच्छुध्यतीति तृतीयः सरलः

यामैकं चूर्णतोयेन त्रैफलेन जलेन वा ।
इत्थं यामद्वयेनैव शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

तालचूर्णन्तु पोट्टल्यां न्यस्य दोलागतं पचेत् ।
तिलक्षारजलेनैव याममात्रं भिषग्वरः ॥२१॥
यामैकं स्वेदनादेवं तालं शुद्धिमवाप्नुयात् ।
इत्थं विशोधितं तालं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२२॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

पोट्टल्यां निहितं तालचूर्णं दोलागतं पचेत् ।
शाल्मलीमूलतोयेन याममेकं भिषग्वरः ॥२३॥
यामैकं स्वेदनादेवं तालकं शुद्धिमाप्नुयात् ।
अथवा तद्द्रवेणैव दिनसप्तकभावनात् ॥२४॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः ।

चूर्णीकृतं पत्रतालं चूर्णनीरेण भावयेत् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२५॥

तालकमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

विमलं तालमादाय भिषक् पौनर्नवे रसे ।
दिनैकं खल्वयन्त्रे च पेषयित्वाऽथ शोषयेत् ॥२६॥
घनीभूतं ततो ज्ञात्वा चक्रिकाः कारयेद्भिषक् ।
सम्यक् ताः शोषयित्वा च भस्मयन्त्रेण वै पचेत् ॥२७॥
क्षारैः पौनर्नवैश्चात्र स्थाल्यर्द्धं परिपूरयेत् ।
निधाय चक्रिकाश्चाथ क्षारैस्तैरेव पूरयेत् ॥२८॥
वह्निं प्रदापयेत् यत्नाद्विधानज्ञो निरन्तरम् ।
मल्लगन्धजमेवन्तु म्रियते नात्र संशयः ॥२९॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विमलं हरितालन्तु पञ्चतोलकसंमितम् ।
पिप्पलत्वक्कषायेण वस्त्रपूतेन भावयेत् ॥३०॥

प्रकारः । शाल्मलीमूलक्वाथेनैवमेव चतुर्थः । चूर्णोदकेन प्रागुक्तपरिभाषेण सप्तधा भावनात् पञ्चमः ॥१९–२५॥

अथ मारणप्रकारः प्रथमः—पुनर्नवारसैर्घृष्टं तत्क्षारान्तर्निवेशितम् । क्रमवृद्धाग्निना पश्चात् पचेच्च दिवसत्रयम् । भावप्रकाशमते सततं पञ्चदिनानि पाकः कार्यः । उक्तं तत्र—"दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदापयेदिति ।" वस्त्रपूतेन भस्मना इति अत्र वक्तव्यं प्रागुक्तं यद्यपि तथापि सौकर्य्यार्थं स्मारयामः । भस्म चेद्वस्त्रपूतं न क्रियेत श्रमसृणं स्थूलं तत् धूमनिरोधायालं न स्यात्, तस्मात्

एकविंशतिवाराणि कुर्यादेवं प्रयत्नतः ।
चक्रिकां कारयित्वा च भस्मयन्त्रेण पाचयेत् ॥३१॥
पिप्पलत्वग्भवेनात्र वस्त्रपूतेन भस्मना ।
स्थाल्यर्द्धं पूरयित्वा च चक्रिकां स्थापयेद्भिषक् ॥३२॥
तेनैव भस्मना चाथ शेषं भागं प्रपूरयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाथ पचेद्यामचतुष्टयम् ॥३३॥
मल्लगन्धजमेवन्तु मृतिमाप्नोति निश्चितम् ।
एवं मृतं तालकन्तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥३४॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

विमलं हरितालन्तु पञ्चतोलकसंमितम् ।
अर्कक्षीरे दशगुणे पेषयेद्भिषजां वरः ॥३५॥
चक्रिकां कारयित्वा च शोषयेदातपे पुनः ।
भस्मयन्त्रेण मतिमान् पचेद्युक्तिपुरःसरम् ॥३६॥
पलाशभस्मना चात्र वस्त्रपूतेन पूरयेत् ।
स्थाल्यर्द्धञ्च ततो मध्ये चक्रिकां स्थापयेद्भिषक् ॥३७॥
भस्मना चाथ तेनैव भागं शेषं प्रपूरयेत् ।
चतुर्यामं पचेद्धीमान् श्वेतं भस्म समाहरेत् ॥३८॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

विमलं पत्रतालन्तु तत्तुल्या मृतशुक्तिका ।
खल्वे सम्पेषयेद्यामं कुमारीस्वरसेन वै ॥३९॥
निर्माय चक्रिकां तस्य शोषयेदातपे भिषक् ।
शरावसम्पुटे न्यस्य ततो लघुपुटे पचेत् ॥४०॥
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा भस्म निश्चन्द्रिकं हरेत् ।
इत्थं मृतं तालकन्तु कुष्ठरोगहरं परम् ॥४१॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

विमलं पत्रतालन्तु त्रिवारं भावयेद्भिषक् ।
पलाशमूलजैः क्वाथैर्घनीभूतैर्विधानतः ॥४२॥
माहिषेण च मूत्रेण भावयेच्च ततः परम् ।
कपोताख्यपुटेनैव पचेत्तालं भिषग्वरः ॥४३॥

श्लक्ष्णमसृणं वस्त्रपूतं विधेयमिति । अर्कदुग्धेन पिष्टं श्लक्ष्णीभूतं साधु भस्मीभवतीति व्याचष्टे अर्कक्षीरे दशगुणे इति । सर्वमन्यत् पारिभाषिकं पूर्ववदेव । चतुर्थो मारणप्रकारो मृतशुक्तिकया, अस्मिन् गुणविशेषः कुष्ठनाशन इति ।

एवं पुटैर्द्वादशभिस्तालकं मृतिमाप्नुयात् ।
इत्थं मृतं तालकन्तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥४४॥

षष्ठो मारणप्रकारः ।

विमलं पत्रतालन्तु कन्यकाद्भिर्विमर्दयेत् ।
चक्रिकां कारयित्वा च शोषयेदातपे भिषक् ॥४५॥
विधाय गोमये गर्तं तस्मिन् डिण्डीरचूर्णकम् ।
तालोन्मितं तु विन्यस्य चक्रिकां स्थापयेत्ततः ॥४६॥
पुनस्तेनैव चूर्णेन सम्यगाच्छाद्य चक्रिकाम् ।
पुटेन्महापुटेनैव भूमौ गर्तेऽथवा भिषक् ॥४७॥
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा गोमयान्यपसारयेत् ।
शरदिन्दुनिभं पश्चान्मृतं तालं समाहरेत् ॥४८॥
तालं सञ्चूर्ण्य खल्वे च काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
इत्थं मृतं तालकन्तु नाशयेद्विषमज्वरम् ॥४९॥
तण्डुलैकमितं दद्यादेकवारं तु वासरे ।
श्रीमन्नरेन्द्रनाथाख्यैः गुरुवर्यमहोदयैः ॥५०॥
आविष्कृतोऽनुभूतश्च सुगमोऽयं विधिर्वरः ।
प्रकाशितः खलु मया लोकानुग्रहकाम्यया ॥५१॥

मृततालकस्य गुणाः ।

मृतं तालं हरेद् घोरं फिरङ्गं सुचिरोत्थितम् ।
वातरक्तं विसर्पञ्च विपादीञ्च विचर्चिकाम् ॥५२॥
विविधानि च कुष्ठानि ह्यर्शांसि विषमज्वरम् ।
रोगं फिरङ्गजं हन्यादपस्मारं भगन्दरम् ॥५३॥
व्रणं नाडीव्रणञ्चापि विस्फोटमतिदारुणम् ।
वातरक्तभवान् रोगानन्यानपि हरेद् भृशम् ॥५४॥

शुद्धतालकस्य गुणाः ।

विमलं तालकं स्निग्धं भूतज्वरविनाशनम् ।

पञ्चमः द्वादशपुटैः शनैः शनैः भस्मीकरणोपयोगी । घनीभूतैरिति मधुनिभैः ॥ अथानुभूतचरः षष्ठो मारणप्रकारः—डिण्डीरः समुद्रफेनः, भूमौ इति गर्ताभावेऽपि इत्यर्थः । अत्र विशेषः समुद्रफेनचूर्णकमपि वह्नियोगात् पिण्डितमत्र मिलतीति तत्संयुक्तमेव तालभस्म सम्पद्यते न वियुक्तम् । निर्धूमन्तु भवत्येव । सुगमोऽयं प्रकारः ॥२६-५१॥

फिरङ्गे उपदंशविशेषम् । तस्योपद्रवांश्च ॥५२-५४॥

त्वच्यं कुष्ठादिशमनं कथितं च रसायनम् ॥५५॥

हरितालस्य मात्रा।

पादांशतो रक्तिकाया रक्तिकार्द्धमितं परम्।
विमलं च मृतं तालं प्रयुञ्जीत भिषग्वरः ॥५६॥

मृततालकस्य परीक्षणम्।

काचपात्रे क्षिपेत्तोयं लवणद्रावकान्वितम्।
तस्मिञ्जले तु गुञ्जैकं मृतं तालं विनिक्षिपेत् ॥५७॥
सन्तापयेत्ततस्तोयं विधानज्ञो भिषग्वरः।
पीतवर्णं यदा चूर्णं पतन् पात्रतलं विशेत् ॥५८॥
मृतं तालकमेवेदं जानीयात्तु तदा भिषक्।
अन्यथाऽन्यस्य धात्वादेर्भस्मेदमिति निर्दिशेत् ॥५९॥

अथ तालकस्य आमयिकः प्रयोगः।

वासायाः कण्टकार्या वा रसेन परिशीलितम्।
तालकं नाशयेत्कासं श्वासं परमदारुणम् ॥६०॥
आम्रगन्धहरिद्राया स्वरसेन च शीलितम्।
सर्वरक्तविकाराणां तालकं परमौषधम् ॥६१॥
वचाजीरकचूर्णाभ्यामपस्मारहरं परम्।
पञ्चतिक्तकषायेण कुष्ठरोगं विनाशयेत् ॥६२॥
देवदालीद्रवेणेह तालकं परिशीलितम्।
वातरक्तकृतान् रोगान् सर्वानेव विनाशयेत् ॥६३॥
वन्ध्याककर्कोटकीद्रावैर्विसर्पं दारुणं हरेत्।
कुमारीस्वरसेनेह त्वग्रोगानाशु नाशयेत् ॥६४॥
चेतकीचूर्णयोगेन हरेदर्शांसि सत्वरम्।
हरिद्रास्वरसेनाशु पाण्डुरोगं विनाशयेत् ॥६५॥
गुडूचीसत्वसंयुक्तं तालं वातास्रनाशनम्।
ताम्बूलेन क्षयं हन्यात्प्रमेहं सुरसारसैः ॥६६॥

भूतज्वरो जीवाणुसम्पर्कजो विषमज्वरः। त्वच्यं त्वग्रोगनाशनमित्यर्थः। रसायनं जराव्याधिहरम् ॥५५॥

शुद्धस्य सुमृतस्य च तालस्य गुञ्जार्धं यावन्मात्रा नाधिका ॥५६॥

अथ मृततालकपरीक्षणं लवणद्रावको वक्ष्यमाणप्रकारः। अन्यथेति पीतवर्णचूर्णाभावे सति अन्यस्य तालकाद् भिन्नस्य ॥५७-५९॥

अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः—आम्रगन्धहरिद्रा आंबाहलदीत्याख्या। पञ्चतिक्तकं गुडूची निम्बमूलत्वक् वासकः निदिग्धिका पंटोलपत्रमित्येतदुक्तम्।

अजामूत्रेण संयुक्तं हरेच्चूर्णं जलोदरम् ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तं वह्निमान्द्यं विनाशयेत् ॥६७॥
मरीचकज्जलीयुतं विषान्वितं च तालकम् ।
समं विमर्द्य वारिणा वटी तु गुञ्जसंमिता ॥६८॥
कृता निषेविता ततः प्रलापमोहसंयुतम् ।
निहन्ति दुर्जलज्वरं ज्वरं च सान्निपातिकम् ॥६९॥
सतुत्थशङ्खतालकं यथोत्तरं विवर्द्धितम् ।
सहारसेन पेषितं विपाचितं विधानतः ॥७०॥
यवोन्मितं तु सेवितं यथानुपानयोगतः ।
निहन्ति दुर्जलज्वरं ज्वरं च भूतसङ्गजम् ॥७१॥
सताम्रकज्जलीयुतं तु तालकं विशोधितम् ।
विभाव्य निम्बवारिणा नवेन चेन्द्रवारकम् ॥७२॥
निषेवितं तु गुञ्जकं ज्वरस्य यामपूर्वकम् ।
निहन्ति भूतषङ्गजं ज्वरं परं सुदारुणम् ॥७३॥
नवसादरचूर्णेन तालकं परिपेषितम् ।
लेपेन नाशयत्येव वृश्चिकार्तिं सुदारुणाम् ॥७४॥
लवङ्गचोचकर्पूरसंयुक्तं शुक्रमेहहृत् ।
जातिपत्रीकुङ्कुमाभ्यां प्रतिश्यायं व्यपोहति ॥७५॥
अपामार्गशिफाक्षारयुतं तु हरितालकम् ।
प्रलिप्तं चिरसञ्जातं हन्ति लिङ्गार्शसं द्रुतम् ॥७६॥
सव्योषताम्रं तालं तु वातशूलहरं परम् ।
जातीफलसमायुक्तं बलवृद्धिकरं मतम् ॥७७॥

तालकोदयमलहरः ।

सिक्थतैलं तु विमलं त्रिंशत्तोलकसंमितम् ।
द्वितोलकमितं तालं कूष्माण्डद्रवशोधितम् ॥७८॥
श्लक्ष्णपिष्टा कज्जलिका निशा खदिरसारकम् ।
गैरिकं गिरिसिन्दूरं पृथक् तोलकसंमितम् ॥७९॥

ताम्बूलेन क्षयमिति—यद्यपि ताम्बूलं शोषिणामपथ्यं तथापि भेषजसंयोगप्रभावात् ज्ञेयम् । अथवा चूर्णखादिरादिवर्जितं ताम्बूलपत्रमादेयमिति विशेषः । दुर्जलज्वरः वर्षासु जातो विषमज्वरः । चतुर्दशवारं नवीनेन निम्बजलेन भावना ॥

मनःशिला च विमला तोलकार्द्धमिता तथा ।
सम्मेल्य खल्वे यत्नेन काचकुप्यां तु विन्यसेत् ॥८०॥
मतो मलहरोऽयं तु तालकोदयसंज्ञकः ।
नानादोषसमुद्भूतव्रणवर्गनिषूदनः ॥८१॥
विचर्चिकादद्रुकुष्ठपामाविस्फोटनाशनः ।
नाडीव्रणहरश्चैव समाख्यातो विशेषतः ॥८२॥

प्रथमं रसमाणिक्यम् ।

द्विकर्षं पत्रतालन्तु कूष्माण्डसलिलेन वै ।
विभावयेत्सप्तवारं त्रिवारं वा विधानतः ॥८३॥
ततो दध्नाऽथवाम्लेन तथैव तु विभावयेत् ।
प्रक्षालयेत्ततस्तोयैः प्रतप्तैस्तु भिषग्वरः ॥८४॥
मध्येऽभ्रपत्रयोर्न्यस्य शरावे विन्यसेद्भिषक् ।
शरावेणापरेणेह छादयेद्यत्नतः पुनः ॥८५॥
बदरीपत्रकल्केन विदध्यात्सन्धिलेपनम् ।
आतपे चाथ संशोष्य वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥८६॥
मध्यमेनाग्निना यत्नात् होरात्रितयसंमितम् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभं हरेद्रसम् ॥८७॥
मात्रा रक्तिद्वयमिता रसो माणिक्यसंज्ञितः ।
वातरक्तं हरेद् घोरं फिरङ्गञ्चातिदारुणम् ॥८८॥
विविधानि च कुष्ठानि तथा नाडीव्रणं हरेत् ।
नासास्यप्रभवान् रोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ॥८९॥

द्वितीयं रसमाणिक्यम् ।

विमलं पत्रतालन्तु द्रवैः कूष्माण्डसम्भवैः ।
विभावयेत्सप्तवारं दध्ना चाम्लेन वा तथा ॥९०॥
प्रक्षाल्य तप्ततोयेन यत्नतश्चूर्णयेद्भिषक् ।
माषद्वयोन्मितं तालं न्यसेन्मध्येऽभ्रपत्रयोः ॥९१॥
अङ्गाराग्नौ निधायाथ वङ्कनालेन धुत्तयेत् ।
माणिक्याभं भवेद्यावत् पचेत्तावत्प्रयत्नतः ॥९२॥

रसमाणिक्यस्याद्यः प्रकारः—प्रतप्ततोयैः क्षालनं नैर्मल्यार्थम् । क्षालनानन्तरं घर्मे शोषयित्वाभ्रपत्रयोः संस्थाप्यम् । अथापरः प्रकारः—अभ्रपत्रमध्ये तालकं स्थापयित्वा स्वल्पेष्वप्यङ्गारेषु पाको विधीयते । माषद्वयोन्मितमित्यल्पपरिमाणग्रहणं पाकसौकर्य्यार्थम् । अभ्रपत्रञ्च प्रतनुकं व्रणरहितं श्वेताभ्रकीयं

अङ्गारानपसार्याथ रसमाणिक्यमुद्धरेत् ।
वारं वारं ततश्चैवं कृत्वा माणिक्यमाहरेत् ॥९३॥

तालकसत्वपातनस्य प्रथमः प्रकारः ।

तालं पलद्वयमितं सौभाग्यं तत्समं हरेत् ।
भावयेन्मेषिकादुग्धैः कूष्माण्डसलिलैस्ततः ॥९४॥
कुमारीस्वरसेनाथ निम्बूकस्य द्रवेण च ।
ततः समन्तदुग्धायाः पयसा तु विभावयेत् ॥९५॥
विभाव्य च रविक्षीरै रुवुतैलेन पेषयेत् ।
मध्वाज्येनापि सम्पेष्य वटकान् कारयेत्ततः ॥९६॥
काचकुप्यां निधायाथ वालुकायन्त्रमध्यगम् ।
मन्दाग्निनैव नियतं पचेद्दिनचतुष्टयम् ॥९७॥
स्वतःशीतं समुद्धृत्य विमलं कुलिशप्रभम् ।
ऊर्ध्वलग्नं तालसत्वं कूपीं भित्त्वा समाहरेत् ॥९८॥

द्वितीयः सत्वपातनप्रकारः ।

कूष्माण्डरससंशुद्धं तालं पलचतुष्टयम् ।
कुमारीस्वरसेनेह भावयेद्दिनसप्तकम् ॥९९॥
आतपे त्वथ संशोष्य चूर्णयेद्भिषजां वरः ।
काचकुप्यां निधायाथ वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥१००॥
दिनानि सप्त नियतं विधानज्ञो भिषग्वरः ।
ऊर्ध्वलग्नं तालसत्वं पीताभं तु समाहरेत् ॥१०१॥
भागोऽष्टमस्तु गुञ्जायाः प्रयोक्तव्यो विधानतः ।
कुष्ठादौ योजयेद्धीमान् श्वित्रकुष्ठे विशेषतः ॥१०२॥

तालकविकारे भैषज्यम् ।

ससितं जीरकक्षोदं कूष्माण्डस्वरसन्तु वा ।
अश्नीयात्तालविकृतौ त्रिवारं त्वेकवासरे ॥१०३॥

ग्राह्यम् । प्रतनुकपत्रे सम्यक् पाको भवति । वारं वारमिति प्रभूततालस्य पाको माषद्वयविभागद्वारा विधेयः ॥८२-९३॥

तालकसत्वपातनस्य प्रथमः प्रकारः—तालकं १६ तो०, टङ्कणं १६ तो०, मेषीदुग्धकूष्माण्डकुमारीनिम्बुरसैः सेहुण्डदुग्धेन अर्कक्षीरेण एरण्डतैलेन मधुना घृतेन च पेषयेत् । गोलकान् विधाय वालुकायन्त्रे मन्दाग्निना पचेत् । कुलिशप्रभं हीरकसदृशं चाकचक्ययुक्तमित्यर्थः तालसत्वमाददीत ॥९४-९८॥

द्वितीयः सत्वप्रकारः सुगमः । तत्रहि पीताभं तालकसत्वं भवतीति विशेषः । सत्वस्य भक्षणयोग्या मात्रा गुञ्जाष्टमो भागः ॥९९-१०२॥

तालकविकारे सति तस्य शमनाय भैषज्यं जीरकचूर्णं कूष्माण्डरसो वा । स्पष्टमन्यत् ॥१०३॥

अथ मनःशिलाया नामानि ।

मनःशिला रोगशिला शिला नैपालिका तथा ।
मनोगुप्ता मनोज्ञा च मनोह्वा नागजिह्विका ॥१०४॥
कुनटी कुलटी गोला नागमाता च सा मता ।
कल्याणिका च सैवेह कथिता रसनेत्रिका ॥१०५॥

शोधनोचितशिलायाः स्वरूपम् ।

मनःशिला शिलाखण्डशून्या रक्तोत्पलप्रभा ।
भारे गुरुतरा दीप्ता शोधनार्हा मता बुधैः ॥१०६॥

अशोधितमनःशिलाया दोषाः ।

मनःशिला त्वशोधिता प्रमादतस्तु शीलिता ।
हरेद्बलं हि चारुता विनश्यतीह त्वग्गता ॥१०७॥
अशोधिता रोगशिला मलविष्टम्भकारिणी ।
मूत्ररोधकरी कामं मूत्रकृच्छ्रप्रवर्तिनी ॥१०८॥

मनःशिलायाः प्रथमः शोधनप्रकारः ।

सुधोदके निपातिता मनःशिला तु चूर्णिता ।
दिनत्रयाद्विनिर्गता भवेत्तु दोषवर्जिता ॥१०९॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

भृङ्गराजरसेनेह दोलायन्त्रे विपाचिता ।
चतुर्यामं रोगशिला शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

बीजपूररसेनेह भाविता तु मनःशिला ।
सप्तवारं विधानेन विशुध्यति न संशयः ॥१११॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

जयन्तीस्वरसेनेह दोलायन्त्रे विपाचिता ।
चतुर्यामं विधानेन विशुध्यति मनःशिला ॥११२॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः ।

अगस्त्यपत्रस्वरसैर्भावयेत्सप्तवारकम् ।
मनःशिलां प्रयत्नेन, शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११३॥

अथ मनःशिला—नैपालिका तद्देशजातत्वात् ॥१०४-१०५॥

उत्तममनःशिलापरिचयः—दीप्ता सचाकचक्या, शोधनार्हा ग्राह्येत्यर्थः ॥

अशोधिता शिला मलविष्टम्भकरी । मूत्ररोधो मूत्रकृच्छ्रश्चेति विकल्पः । समुच्चयो वा यथासम्प्राप्तिर्भवति ॥१०७-१०८॥

चूर्णोदके दिनत्रयं निमग्ना शुध्यति । भृङ्गरसे यामचतुष्टयं स्विन्ना च

षष्ठः शोधनप्रकारः ।

आर्द्रकस्वरसेनेह मनोगुप्तां तु भावयेत् ।
सप्तवारं विधानेन शुद्धिमाप्नोति सर्वथा ॥११४॥

अथ मनःशिलाया गुणाः ।

मनःशिला कटुस्तिक्ता स्निग्धोष्णा लेखनी गुरुः ।
कासश्वासहरा कामं भूतोपद्रवनाशिनी ॥ ११५ ॥
अग्निमान्द्यक्षयानाहहन्त्री कण्डूतिनाशिनी ।
रसायनी ज्वरहरा वर्ण्या कामं विषापहा ॥११६॥

विशुद्धमनःशिलाया मात्रा ।

तत्त्वांशतो रक्तिकायाः कलांशप्रमितां शिलाम् ।
प्राणाचार्यः प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥११७॥

मनःशिलाया आमयिकप्रयोगः ।

वासकस्वरसोपेता त्र्यूषणक्षोदसंयुता ।
मनःशिला शीलिता तु कासं श्वासं व्यपोहति ॥११८॥
पिप्पलीमरिचोपेता वारिणाञ्जनयोगतः ।
नैपालिका तु नियतं नाशयेद्विषमज्वरान् ॥११९॥
वैदेहीनिम्बबीजोत्थचूर्णोपेता मनःशिला ।
कारवेल्लीरसैर्लीढा त्रिदोषज्वरहारिणी ॥१२०॥
सैन्धवमरिचमनोज्ञाशङ्खैः क्रमवृद्धभागसंमिश्रैः ।
अपनयतीह निकामं नेत्रगदान् विधिवदुपयुक्ता ॥१२१॥
रसाञ्जनान्विता शिला कपोतगूथसंयुता ।
शिला सुपेषिताञ्जनात्त्वपस्मृतिं विनाशयेत् ॥१२२॥
रजनीद्वयमञ्जिष्ठाक्षारक्षोदान्विता शिला ।
घृतक्षौद्रैः प्रलेपात्तु वर्ण्या त्वग्दोषनाशिनी ॥१२३॥

शुध्यति । बीजपूरो निम्बूकविशेषः । जयन्ती 'जयन्तर' इति भाषायाम् । अगस्त्यः तदाख्यः पुष्पतरुः प्रसिद्धः ॥१०६-११४॥

भूतोपद्रवाः जीवाणुजाताः व्याधयः । वर्ण्या वर्णप्रसादनी ॥११५-११६॥

अथास्या मात्रा—तत्त्वांशतो रक्तिकाया इति चतुर्विंशत्यंशत इति भावः । कलांशप्रमितां षोडशभागमिताम् ॥११७॥

रोगयोग्यः प्रयोगः—त्र्यूषणक्षोदः त्रिकटुचूर्णम् । कपोतगूथं कपोतविष्ठा । क्षारक्षोदः यवक्षारचूर्णम् । अथ प्रसङ्गान्मनःशिलीयो माणिक्यरसः—शुद्धवरनागस्याष्टौ तोलकानि, हिङ्गुलोत्थपारदस्याष्टौ तोलकानि, मनःशिलायाः शुद्धाया अष्टौ तोलकानि, शुद्धगन्धस्याष्टौ तोलकानि । वरनागं वह्निगलितं पारदेन सह सम्मेल्यातिश्लक्ष्णां पिष्टिं विधाय शिलागन्धाभ्यां सावधानतया पेषयेत् ।

पिप्पलीनागरोपेता कपित्थरससंयुता ।
लाजान्विता तु मधुना लीढा छर्दिं विनाशयेत् ॥१२४॥

अशुद्धमनःशिलाविकारे भैषज्यम् ।

शिलाविकारोपहतः पिबेत्क्षीरं दिनत्रयम् ।
मधुना पथ्यसंयुक्तो वान्त्यादिभ्यो विमुच्यते ॥१२५॥

मनःशिलाया निर्माणप्रकारः ।

विशोधितं शङ्खविषं मरुद्भागमितं तथा ।
विशुद्धं गन्धपाषाणं कलाभागिकमाहरेत् ॥१२६॥
खल्वे निक्षिप्य यत्नेन चूर्णयेद्भिषजां वरः ।
चूर्णितश्चाथ विन्यस्य यन्त्रे डमरुकाभिधे ॥१२७॥
पचेत्ततः स्वतःशीते कुनटीमूर्ध्वगां हरेत् ।
प्रयोजयेद्विधानेन मात्रा सर्षपसंमिता ॥१२८॥

मनःशिलायाः सत्वपातनम् ।

गुडगुग्गुलुकिट्टाज्यैस्त्वष्टमांशेन वै पृथक् ।
शिला मूषागता कोष्ठ्यां ध्माता सत्वं विमुञ्चति ॥१२९॥

अथ शङ्खविषस्य नामानि ।

शङ्खमूषं शङ्खविषं गौरीपाषाणकं तथा ।
दारुमूषं दारुमूषा दारुमोचश्च मल्लकः ॥१३०॥
फेनाश्मभस्मसंज्ञश्च सोमलः सम्बलं तथा ।
आखुपाषाणकं चैव रसज्ञैः परिकीर्तितम् ॥१३१॥

शङ्खविषस्य द्वैविध्यम् ।

मल्लस्तु द्विविधः प्रोक्तः श्वेतोऽन्यो रक्तकस्तथा ।

वालुकायन्त्रे षोडश यामान् विपाचितो रससिन्दूराभो भवति माणिक्यो रसः । स च नागादिसम्पर्कजातो विशेषतः कफप्रधानं राजयक्ष्माणमाद्यावस्थायां दत्तो हन्ति । मात्रा रक्तिकार्द्धपर्यन्तमिति । योगोऽयं यक्ष्मचिकित्सासु रसमाणिक्य-नाम्ना व्यवहृतः पूर्वैरिति ॥११८-१२५॥

अथमनःशिलानिर्माणप्रकारः—शङ्खविषं गौरीपाषाणकं ४६ भागमितम्, गन्धकस्य १६ भागाः । मात्रा तु सर्षपमिता ॥१२६-१२८॥

किट्टं मण्डूरम् ॥१२९॥

अथ शङ्खविषनामानि तन्त्रे व्यवहृतानि । फेनाश्मभस्मेति सुश्रुततन्त्र-निर्दिष्टं नाम । तत्र हि धातुविषतया सङ्गृहीतमेतत् । उक्तं हि "फेनाश्मभस्म हरि-तालश्चेति द्वे धातुविषे" । क्वचिद् विकटनाम्नापि व्यवहृत इति ॥१३०-१३१॥

अथास्य भेदाः—श्वेतरक्तवर्णभेदेन मल्लो द्विधा इति सोऽयं द्वेधा विभागः

कृत्रिमः श्वेतमल्लस्तु रक्तश्चाकरसंभवः ॥१३२॥

अथ शङ्खविषस्य शोधनम् ।

सुचूर्णितं शङ्खविषं दृढं वस्त्रेण रोधयेत् ।
मेघनादरसेनैव दोलायन्त्रे विपाचयेत् ॥१३३॥
मृद्वग्निना दिनैकन्तु शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ।
इत्थं विशोधितं शङ्खविषं यत्नेन योजयेत् ॥१३४॥

मल्लशोधनस्य द्वितीयः प्रकारः ।

मल्लचूर्णं त्वाजरसैर्दोलायन्त्रे विपाचयेत् ।
दिनैकन्तु विधानज्ञो मल्लः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१३५॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

कारवेल्लीरसेनेह दोलायन्त्रे द्वियामकम् ।
विपाचितं शङ्खविषं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१३६॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

विपाचितं शङ्खविषं यत्नतश्चङ्कणाम्भसा ।
गव्यदुग्धेन वा यामं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१३७॥

विशुद्धमल्लस्य गुणाः ।

गौरीपाषाणकः स्निग्धो दोषघ्नो रसबन्धकृत् ।
कफवातामयहरः वृश्चिकादिविषप्रणुत् ॥१३८॥
मासमात्रप्रयोगेण श्वासं परमदारुणम् ।
विविधानि च कुष्ठानि नाशयेन्नैव संशयः ॥१३९॥
श्लीपदोत्थज्वरध्वंसी प्रकामं कामवर्धनः ।
सन्धिवातगदद्वेषी फिरङ्गकरिकेशरी ॥१४०॥
अग्निमान्द्यहरः कामं विषमज्वरनाशनः ।
कान्तिप्रदः परं जीर्णपाण्डुरोगनिषूदनः ॥१४१॥

योगरत्नाकराद्युक्त एव रसतन्त्रे व्यवहारार्थमनूदित आचार्यैः। तथाच योगरत्नाकरे— "गौरीपाषाणकः प्रोक्तो द्विविधः श्वेतरक्तकः। श्वेतः शङ्खसदृग् रक्तो दाडिमाभः प्रकीर्तितः। श्वेतः कृत्रिमकः प्रोक्तो रक्तः पर्वतसम्भवः। विषरूपधरौ तौ हि रसकर्माणि पूजितौ" इति। वस्तुतस्तु श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन चतुर्विधः प्राप्यते मल्लः। तत्र श्वेत एव बहुव्यवहार्यः। इतरे तु क्वचिदेवेति विशेषः। अत्रापि सर्वत्र श्वेतमल्लस्यैव प्रयोगा निर्दिष्टा इति विभावनीयम् ॥१३२॥

अथास्य शोधनम्—मेघनादस्तण्डुलीयकः। कारवेल्लीरसेन शोधनं साम्प्रदायिकम्। काञ्जिकेनापि दोलायन्त्रविधिना शुध्यति मल्लः ॥१३३-१३७॥

अथास्य गुणाः—स्निग्धः स्पर्शतः। अवशिष्टगुणनिर्देशः प्रायः प्राचीन-

श्वासं प्रतमकं हन्ति चिरोत्थं त्वतिदारुणम् ।
द्रुतमारम्भवेलायां यक्ष्माणमपि नाशयेत् ॥१४२॥
हृच्छूलजं ज्वरोत्थञ्च हृद्दौर्बल्यं द्रुतं हरेत् ।
अतीसारं निहन्त्याशु भुक्तमात्रसमुत्थितम् ॥१४३॥
मल्लो बाह्यप्रयोगेण क्षारकर्मकरः परम् ।
शोथसन्तापशैथिल्यकरश्च परिकीर्तितः ॥१४४॥

शङ्खविषस्य मात्रानिरूपणम् ।

खनेत्रेन्दुमिताद् भागाद् रक्तेरारभ्य यत्नतः ।
खवह्निभागप्रमितं शङ्खमूषं नियोजयेत् ॥१४५॥

अन्यः प्रकारः ।

आरभ्य दशमांशात्तु सर्षपस्य प्रयत्नतः ।
तृतीयभागपर्यन्तं मात्रां मल्लस्य योजयेत् ॥१४६॥

शङ्खविषस्य मात्रानिर्माणविधिः ।

गुञ्जोन्मितं शङ्खविषं तिथिमाषकसंमिते ।
मरीचचूर्णे निक्षिप्य शृङ्गवेराम्भसा ततः ॥१४७॥
खल्वमध्ये निधायाथ मर्दयेत्तु दिनत्रयम् ।
निर्मापयेत्ततो युक्त्या वटिका रक्तिकोन्मिताः ॥१४८॥
एकैकां वटिकाञ्चाथ सायम्प्रातस्ततो भिषक् ।
वीतशङ्कः प्रयुञ्जीत तत्तद्दोषापनुत्तये ॥१४९॥
अनेनैव तु मानेन प्रयोगोद्दिष्टभेषजैः ।
एतत्सम्मेल्य निर्माय वटिकादीन् प्रयोजयेत् ॥१५०॥

मात्रानिर्माणे सावधानता ।

रक्तिसंमितमल्लस्य भक्षणात् पुरुषो यतः ।
यमालयं प्रयातीह सावधानतया ततः ॥१५१॥

रसतन्त्रानुक्तोऽनुभूतचरश्चेति ध्येयम् । एवमग्रेऽपि । बाह्यप्रयोगे च क्षारकर्म दारणभेदनादि तत्करोतीति ॥१३८-१४४॥

अथास्य मात्रा—गुञ्जायाः १२० तमभागा ($\frac{१}{१२०}$)दारभ्य ३० तमभाग ($\frac{१}{३०}$) पर्यन्तमस्य मात्राव्यवहारो निरापद इति ध्येयं सुधीभिः । मात्राप्रकारान्तरं शिष्यबुद्धिसौकर्यार्थम् ॥१४५-१४६॥

मात्रानिर्माणप्रकारः—मल्लविषं १ गुञ्जा, मरिचचूर्णस्य १५ माषकाः । आर्द्रकजलेन पेषयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥१४७-१५०॥

देशकालादिकं वीक्ष्य रोगिणश्च बलाबलम् ।
मात्रां प्रकल्पयेद्धीरो रसायनचिकित्सकः ॥१५२॥

शङ्खविषस्य आमयिकः प्रयोगः ।

वासासत्वेन वा व्याघ्रीचूर्णेन परिशीलितः ।
मल्लश्चिरोत्थितश्चातिदारुणं श्वासमुद्धरेत् ॥१५३॥
पञ्चतिक्तस्य सत्वेन चूर्णेनाप्यथवाशितः ।
मल्लो विनाशयत्याशु कुष्ठानि विविधानि तु ॥१५४॥
गुडूच्यर्कशिफाचूर्णैर्यत्नतः परिशीलितः ।
मल्लः सुनिर्मलस्तूर्णं निहन्ति श्लीपदज्वरम् ॥१५५॥
करञ्जबीजचूर्णेन सेवितः सम्बलोऽमलः ।
शीतज्वरं निहन्त्याशु दिनैकेन न संशयः ॥१५६॥
शुण्ठीपुनर्नवाचूर्णैर्मल्लस्त्रिदिनसेवनात् ।
आमवातं हरेद्धोरं ज्वरञ्चापि तदुद्भवम् ॥१५७॥
विशोधितं शङ्खविषं सलोहं परिशीलितम् ।
नाशयत्यचिरादेव पाण्डुरोगं चिरोत्थितम् ॥१५८॥
जातपत्रीलवङ्गाभ्यां मल्लः संसेवितोऽमलः ।
नाशयत्याशु नियतं फिरङ्गमतिदारुणम् ॥१५९॥
रससिन्दूरलोहाभ्यां यक्ष्माणं नाशयेद् ध्रुवम् ।
शङ्खिनीचूर्णसंयुक्तं हृद्दौर्बल्यं विनाशयेत् ॥१६०॥
शुण्ठीमरिचचूर्णेन श्वेतमल्लो निषेवितः ।
भुक्तमात्रसमुद्भूतमतीसारं विनाशयेत् ॥१६१॥
जलेन लेपयेद्यत्नात् मल्लं वृश्चिकदंशने ।
नाशयेद् घटिकार्धेन वृश्चिकार्तिं सुदारुणाम् ॥१६२॥

मात्रानिर्माणे सावधानता मारकत्वादपप्रयुक्तस्य ॥१५१-१५२॥

शङ्खविषस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—अर्कशिफा अर्कमूलम् । श्लीपदज्वरं च "शाखायां मुष्कयोर्वापि रागशोथरुजाकरः । पक्षान्ते प्रायशोभावी ज्वरः श्लैपदिकः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणम् । अमलः निर्मलः, सम्बलः शङ्खविषम् । अथ प्रसङ्गादस्य बाह्यान्तःप्रयोगार्थं शङ्खविषद्रावः—विशुद्धयवक्षारः ८७½ ग्रेनमितं शङ्खविषं ८७½ ग्रेनमितम्, जलं २० औन्समितं यावत् इति परिभाषा नवीनतन्त्रोक्ता ज्ञेया । युवयोग्या मात्रास्य द्वित्राः बिन्दवः । सार्द्धकर्षमिते जले सन्द्राव्य प्रयोज्या ॥ योगोऽयं लेपद्वारा मषकादिषु क्षारकर्मकर इति ॥१५३-१६२॥

अथ शङ्खविषोदयरसः ।

गुञ्जोन्मितं शङ्खविषं यत्नतो विमलीकृतम् ।
मरिचं रससिन्दूरं पृथक् माषत्रयोन्मितम् ॥१६३॥
स्वर्णबीजं कणा शुण्ठी पृथक् माषद्वयोन्मितम् ।
आदाय खल्वे संमर्द्य त्रिदिनं निम्बुकाम्बुना ॥१६४॥
निर्मापयेन्निजान्वक्षं वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
एकैकां वटिकां दद्याद् द्विवारं दिवसे भिषक् ॥१६५॥
नामतस्तु समाख्यातो रसः शङ्खविषोदयः
भूतज्वरहरः कामं सन्निपातकुलान्तकः ॥१६६॥

अथ चण्डेश्वरो रसः ।

गुञ्जोन्मितं शङ्खविषं यत्नतो विमलीकृतम् ।
अमृतं सुमृतं ताम्रं पृथक् माषद्वयोन्मितम् ॥१६७॥
श्लक्ष्णपिष्टा कज्जलिका कलामाषकसंमिता ।
भावयेत्सप्तवारं तु शृङ्गवेरोत्थवारिणा ॥१६८॥
निर्गुण्डीस्वरसेनाथ तथैव खलु भावयेत् ।
निर्मापयेन्निजान्वक्षं वटिका रक्तिकोन्मिताः ॥१६९॥
रसज्ञैः कीर्तितोऽयं तु नाम्ना चण्डेश्वरो रसः ।
विशेषतः समाख्यातो विविधज्वरनाशनः ॥१७०॥

मल्लमारणविधिः ।

पलद्वयं सुराक्षारमम्बरीषे न्यसेद्भिषक् ।
स्तूपाकारतया तत्र चूर्णितं हस्तिदन्तकम् ॥१७१॥
निदध्यादथ चुल्ल्याञ्च वह्निमारोप्य दीपयेत् ।
यदैकीभूय निर्धूमं भवेद्भस्मनिभं तथा ॥१७२॥
तदावतार्य तद्भस्म कूप्यां सम्पेष्य स्थापयेत् ।
भस्मादस्मात्तु कर्षैकं मूषायां सन्निधाय च ॥१७३॥

अथ शङ्खविषोदयः—स्वर्णबीजं धत्तूरबीजम्, निजान्वक्षं स्वप्रत्यक्षम्, वटिकानिर्माणे परिचारकसावधानतारक्षार्थम्। भूतज्वरो विषमज्वरः ॥१६३-१६६॥

अथ चण्डेश्वरः—अमृतं वत्सनाभः । कज्जली १६ माषप्रमिता ॥१६७-१७०॥

मल्लभस्म यद्यपि प्राचीनै रसतन्त्रेषु न व्यवहृतम् । तथाप्यद्यत्वे प्रयुज्यत इति कृत्वा मारणप्रकारः उच्यते पलद्वयमित्यादिना। प्रसङ्गान्मल्लभस्मप्रयोगः कथ्यते—मल्लभस्म गुञ्जैकमितं, अहिफेनः माषषट्कमितः, मृगाण्डजं माषकद्वयम्, वह्निजारः एकादश गुञ्जाः, कुङ्कुमं माषाष्टकम् । एकत्र गृष्ट्याः क्षीरेण सुश्लक्ष्णं समार्द्य वटयः कार्याः । मात्रा—अर्द्धगुञ्जातः गुञ्जैकपर्यन्ता । पयसा प्रातः

तोलकप्रमितं शुद्धं मल्लखण्डं ततो न्यसेत् ।
ऊर्ध्वं दद्यात्पुनर्भस्म कर्षकप्रमितं च तत् ॥१७४॥
शरावेण निरुध्याथ लावकाख्ये पुटे पुटेत् ।
सुशुभ्रं भस्म मल्लस्य तस्मादपनयेद् बुधः ॥१७५॥
एवं तु नियतं भस्म मल्लस्य परिजायते ।
गुणा मात्रानिश्चयश्च ज्ञेयः शोधितमल्लवत् ॥१७६॥

अथ सुराष्ट्रजाया नामानि ।

सौराष्ट्रदेशसम्भूता मृत्तिका तुवरी मता ।
सुराष्ट्रजा च सौराष्ट्री सैव सौराष्ट्रमृत्तिका ॥१७७॥

अथ स्फटिकारिकाया नामानि ।

स्फटिकारिः स्फुटी चैव स्फटिका स्फटिकारिका ।
स्फुटिका फटिका चैव शुभ्रा काङ्क्षी च रङ्गदा ॥१७८॥
दृढरङ्गा रङ्गदृढा तथैव दृढरङ्गदा ।
तुवरी रङ्गदात्री च कथिता भिषजां वरैः ॥१७९॥

स्फुटिकारिकायाः परिचयः ।

सौराष्ट्रमृत्तिकैवेह निर्भरं निर्मलीकृता ।
तच्छोधकैर्जनैर्लोके कथिता स्फुटिकारिका ॥१८०॥

अस्या गुणाः ।

काङ्क्षी कषाया कटुका च तिक्ता ख्याता तथोष्णा विषदोषहन्त्री ।
वीसर्पकण्डूतिहरा च केश्या श्वित्रापहा वै व्रणरोपणी च ॥१८१॥
नेत्ररोगप्रशमनी विषमज्वरनाशिनी ।
रतिमन्दिरसङ्कोचकारिणी व्रणहारिणी ॥१८२॥
ग्राहिणी लेखनी स्निग्धा रुधिरस्रावरोधिनी ।
मुखरोगहरा चैव दन्तदार्ढ्यकरा मता ॥१८३॥

प्रयोज्या। मल्लस्य मल्लभस्मनो वा प्रयोगाः प्रायशः भक्तान्ते योज्याः । यदि कथञ्चित् निरन्न एव योज्याः स्युस्तदा प्रभूतसर्पिषा नवनीतेन वा सहैव दातव्याः। एष योगः क्लैब्यं नाशयति । बलं पुष्टिं च ददाति । सामान्यतः सप्ताहमेकमुपयुज्य मल्लं वा मल्लभस्म वा दिनैकं त्याज्यम् । अनयोः सततं प्रयोगः निषिध्यते। दुग्धघृतादीनि विशेषतः सेव्यानि ॥१७१-१७६॥

सुराष्ट्रजाया नामानि स्फटिकारिकायाश्च। उभयोर्नैर्मल्य एव भेदः, तदेतदाह सौराष्ट्रमृत्तिकैवेहेति । वह्नौ भर्जनाद् उत्फुल्लितैषा शुद्ध्यति । आचार्य्यैस्तु मृदुवीर्य्यतया प्रायो बाह्यप्रयोगाच्च शोधनमस्या उपेक्षितम् ॥ विषमज्वरादौ भक्षणार्थन्तु श्वेतायाः स्फटिकारिकायाः शोधनं विधेयमेवेति ॥१७७-१८३॥

अस्या आमयिकः प्रयोगः ।

मृद्दारशृङ्गसंयुक्तां चूर्णितां स्फुटिकारिकाम् ।
व्रणेऽवचूर्णयेन्नित्यं रोपणं जायते परम् ॥१८४॥

माषकद्वयमितां तु रङ्गदां निक्षिपेद् द्विपलसंमिते जले ।
क्षालयेदथ मनोजमन्दिरं नाशयेच्छिथिलतां क्षणादलम् ॥१८५॥

स्फटिका गव्यपयसा शीलिता नस्ययोगतः ।
निहन्ति रुधिरस्रावं नासिकायाः सुदारुणम् ॥१८६॥

सौभाग्यचूर्णसंयुक्तां स्फटिकां निक्षिपेज्जले ।
द्रवीभूतां ततो ज्ञात्वा क्षालयेत्तेन वारिणा ॥१८७॥

विचर्चिकां चिरोद्भूतां स्राविणीमपि निर्भरम् ।
दिनसप्तकमात्रेण नाशयेदिह निश्चितम् ॥१८८॥

माषोन्मिता स्फटी तूर्णं चूर्णिता त्ववचूर्णिता ।
रोधयेद्रुधिरस्रावं सद्यःक्षतसमुद्भवम् ॥१८९॥

स्फटीं रक्तित्रयमितां पञ्चतोलकसंमिते ।
सलिले द्रावयित्वाथ यत्नादुत्तरबस्तिना ॥१९०॥

गुरुदर्शितमार्गेण व्रणमेहमुपाचरेत् ।
व्रणमेहव्रणं हन्ति पूयस्रावञ्च दारुणम् ॥१९१॥

सितान्विता रक्तिमिता चूर्णिता स्फुटिकारिका ।
अशिता नाशयत्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥१९२॥

स्फटीं गुञ्जाषट्कमितां पञ्चतोलकसंमिते ।
जले संद्राव्य युञ्जीत यत्नाद्वस्तिविधानतः ॥१९३॥

गुदाङ्कुरान् चिरोद्भूतान् सङ्कोचयति सत्वरम् ।
रक्तं च रोधयत्यत्र गुदभ्रंशञ्च नाशयेत् ॥१९४॥

तरुण्या रक्तपुष्पायाः सलिले तु परिस्रुते ।
पञ्चकोलोन्मिते काङ्क्षीं चतुर्गुञ्जमितां क्षिपेत् ॥१९५॥

तस्याम्भसस्तु नयने द्वित्रिर्बिन्दून् विनिक्षिपेत् ।
अभिष्यन्दं निहन्त्याशु शोथपाकादिसंयुतम् ॥१९६॥

स्फटिकां तोलकमितां पञ्चाशत्तोलकोन्मिते ।
जले विद्राव्य युञ्जीत यत्नेनोत्तरबस्तिना ॥१९७॥

अस्या आमयिकप्रयोगः—तरुण्याः रक्तपुष्पायाः इति रक्तवर्णगुलाबपुष्पविशेषस्येति भावः । परिस्रुते सलिले अर्के । अपि च स्फटिकाद्रावः परिषे-

गर्भाशयं प्रसूतायाः सव्यथं स्थानविच्युतम् ।
सङ्कोचयत्याशु तथा रक्तस्रावं रुणद्धि च ॥१९८॥
योनिश्च शिथिलीभूता स्वस्थानन्तु प्रपद्यते ।
कण्डूतिकां हन्ति तथा श्वेतप्रदरजां रुजम् ॥१९९॥
रससिन्दूरसंयुक्ता स्फटी गुञ्जोन्मिताशिता ।
अधोगमूर्ध्वगं वापि रक्तपित्तं हरेद् भृशम् ॥२००॥
रक्तिद्वयमितां काङ्क्षीं भक्षयेत्सितया समम् ।
अपक्वनागाशनजं शूलं हरति दारुणम् ॥२०१॥
वकुलत्वग्भवक्षोदयुक्ता तु स्फटिकारिका ।
घर्षिता दन्तमूलेषु दन्तदार्ढ्यकरी मता ॥२०२॥
स्फटी शक्रयवोपेता गुञ्जाद्वितयसंमिता ।
अशिता नाशयत्याशु त्वतिसारं सुदारुणम् ॥२०३॥
लवङ्गैलासितोपेता चूर्णिता स्फटिकारिका ।
दन्तेषु घर्षिता कामं नाशयेद् दन्तशर्कराम् ॥२०४॥
सैन्धवं तोलकमितं स्फटिका कर्षसंमिता ।
दन्तेषु घर्षणादेव दन्तपैच्छिल्यमुद्धरेत् ॥२०५॥
पञ्चतोलोन्मिते तोये रक्तिपञ्चकसंमिताम् ।
स्फटिकां द्रावयित्वाथ कुर्वीत कवलग्रहम् ॥२०६॥
नाशयेद्दन्तपैच्छिल्यं मुखपाकञ्च दारुणम् ।
कण्ठशुण्डीश्च चिरजामधिजिह्वाञ्च शोथिनीम् ॥२०७॥

अथ खटिकाया नामानि ।

खटिका खटिनी चैव खटी लेखनमृत्तिका ।
कठिनी वै कठिनिका वर्णिका वर्णलेखिका ॥२०८॥

खटिकाया भेदौ ।

खटिका द्विविधा ख्याता खटी गौरखटी तथा ।
खटी तु मलिना चान्या श्वेता मृदुशिलोपमा ॥२०९॥

काज्जालगर्दभरोगनाशकरश्चेत्यपि ज्ञेयम् । स्पष्टमन्यत् । स्फटिका गैरिकं च जलपिष्टं सममात्रं विषमज्वरनाशाय । मात्रा गुञ्जमिता । श्वेतस्फटिकाभस्म गुञ्जैकं द्विगुञ्जं वा अजादुग्धनिपीतं उरःक्षतशान्तिकरम् । मधुना विषमज्वरहरम्, परमिदं वेगोदयाद्यामैकं प्राक् प्रयोज्यम् । स्फटिका अर्कपत्रसंस्तरचिता भस्मीकृता ज्वरघ्नी चेति ॥१८४-२०७॥

अथ खटिकानामानि—व्यवहृतप्रायाणि ॥२०८-२०९॥

खटिकायाः शोधनम् ।

खटीचूर्णं शुद्धपात्रे निधाय विमलैर्जलैः ।
प्रक्षालयेद्विधानज्ञो विशुध्यति न संशयः ॥२१०॥

खटिकाया गुणाः ।

खटिका शिशिरा तिक्ता मधुरा शोथनाशिनी ।
पित्तप्रशमनी कामं विविधव्रणरोपणी ॥२११॥
कफदाहास्रदोषघ्नी नेत्रामयनिषूदनी ।
हरिद्वर्णातिसारघ्नी स्वेदातिस्रावहारिणी ॥२१२॥

खटिकाया आमयिकः प्रयोगः ।

माषोन्मितं खटीचूर्णं भक्षितं शीतवारिणा ।
प्रवाहिकाञ्च पित्तास्रं ग्रहणीञ्च विनाशयेत् ॥२१३॥
खटी शुद्धा मधुरिकातोयेन सितयान्विता ।
शीलिता विनिहन्त्याशु त्वतीसारं सुदारुणम् ॥२१४॥

अथ चूर्णस्य नामानि ।

चूर्णं चूर्णश्चूर्णकन्तु सुधा सौधविलेपनम् ।
तदेव च समाख्यातं शिलाक्षारं भिषग्वरैः ॥२१५॥

चूर्णोदकस्य निर्माणप्रकारः ।

रक्तिद्वयोन्मितं चूर्णं पञ्चतोलकसंमिते ।
जले विनिक्षिपेत्प्राज्ञस्त्रियामं स्थापयेद् बुधः ॥२१६॥
ततः सारकपत्रेण सारयेत्काचपात्रके ।
चूर्णोदकमिति ख्यातं तथैव च सुधोदकम् ॥२१७॥
चूर्णोदकं दृढहरित्काचकुप्यां निधापयेत् ।
तथातिसंयतेनेह पिधानेन निरोधयेत् ॥२१८॥

चूर्णोदकस्य गुणाः ।

चूर्णोदकं क्रिमिहरमतीसारहरं परम् ।

विमलजलैः शोधनं पाषाणांशनिरासाय सुधाचूर्णांशनिरासद्वारा भक्षणयोग्यतासम्पादनाय च ॥२१०॥

हरिद्वर्णातिसारघ्नी बालकेषु प्रायः । मधुरिका शतपुष्पा ॥२११-२१४॥

अथ चूर्णकम्—तस्य प्रयोगार्थं चूर्णोदकनिर्माणप्रकारः—सारकपत्रं "Filter Paper" इत्याङ्ग्लभाषायाम् । दृढहरित्काचकुप्यां निधानं सूर्यकिरणसम्पर्कादौषधगुणक्षयभयात् ॥२१५-२१८॥

अम्लपित्तप्रशमनं विशेषाद्दुग्धपाचनम् ॥२१९॥
शूलं ग्रहणिकां हन्ति खटीवद् गुणकारकम् ।
द्रावकाशनसम्भूतां निहन्ति च विषक्रियाम् ॥२२०॥

चूर्णोदकस्य मात्रा ।

आरभ्य त्रिंशद्बिन्दुभ्यः षष्टिबिन्दुमितं परम् ।
चूर्णोदकं प्रयुञ्जीत वार्षिकैकस्तनन्धये ॥२२१॥
चूर्णोदकस्य सुखदा तोलकद्वयसंमिता ।
पूर्णमात्रा समाख्याता रसतन्त्रविशारदैः ॥२२२॥

चूर्णोदकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

यत्नादिह हि बस्त्युक्तविधानेन सुधोदकम् ।
योजितं विनिहन्त्याशु कृमीन् पीवान्त्रसंस्थितान् ॥२२३॥
नवसादरसंयुक्तं चूर्णं लिप्तं तु वारिणा ।
व्यथां वृश्चिकदंशोत्थां नाशयेदविलम्बितम् ॥२२४॥
विषपीते सुधातोयं योजितं त्वविलम्बितम् ।
मल्लभक्षणसंभूतां विनिहन्ति विषक्रियाम् ॥२२५॥
सुधोदकं दुग्धयुतं प्रत्यहं परिशीलितम् ।
अम्लपित्तं निहन्त्याशु विशेषादविलम्बितम् ॥२२६॥
कवलग्रहमार्गेण योजितं तु सुधोदकम् ।
विनिहन्त्यचिरादेव मुखपाकक्षतादिकम् ॥२२७॥
चूर्णोदकं कर्षमितं काचपात्रे निधापयेत् ।
तन्मितश्चातसीतैलं दत्वा काचशलाकया ॥२२८॥
क्षणं प्रचाल्य मतिमान् काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
अग्निदग्धोत्थदाहघ्नं परमेतद्विलेपनात् ॥२२९॥

अथ दुग्धपाषाणस्य नामानि ।

दुग्धपाषाणको दुग्धी दुग्धपाषाणिका तथा ।
दुग्धा दुग्धशिला चैव क्षीरी क्षीरक्षवश्च सः ॥२३०॥
वज्राभो दीप्तिकश्चापि सौधो गोमेदसन्निभः ।
दुग्धोपलो दुग्धदृषद् भिषग्भिः परिकीर्तितः ॥२३१॥

द्रावकाः गन्धकद्रावादयः तद्भक्षणजाताम् ॥२१९-२२०॥
स्तनन्धये बालके ॥२२१-२२२॥
चूर्णोदकस्य बालकेषु प्रयोगो दन्तोद्भेदजातरोगहरश्च । स्पष्टमन्यत् ॥

दुग्धपाषाणस्य गुणाः ।

दुग्धोपलस्तु मधुरस्त्वीषदुष्णो ज्वरापहः ।
पित्तप्रशमनः कामं त्वग्दाहाध्माननाशनः ॥२३२॥
हृदामयहरो रुच्यः पित्तशूलविनाशनः ।
कासश्वासहरश्चैव समाख्यातो भिषग्वरैः ॥२३३॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

दुग्धपाषाणिका शुभ्रा यवक्षारसमन्विता ।
प्रलेपिता तु सततं कुष्ठं सिध्माभिधं हरेत् ॥२३४॥
दुग्धपाषाणजं चूर्णं शीलितं गुञ्जसंमितम् ।
हन्ति ज्वरं मन्दवेगं सायंकालसमुत्थितम् ॥२३५॥
दुग्धपाषाणजं चूर्णं यत्नतस्त्ववचूर्णितम् ।
रक्तस्रावं निहन्त्याशु त्वभिघातव्रणोद्भवम् ॥२३६॥

अथ गोदन्तस्य नामानि ।

गोदन्तिका च गोदन्ता गोदन्तं कथ्यते बुधैः ।
तत्तु पाषाणजातीयं सौम्यं तालसमं न तत् ॥२३७॥

गोदन्तस्य स्वरूपम् ।

पत्राचितं सुमसृणं शरदिन्दुसुनिर्मलम् ।
दीप्तप्रभं तु गोदन्तं ग्राह्यमत्र प्रकीर्तितम् ॥२३८॥

गोदन्तस्य शोधनम् ।

गोदन्तं निम्बुनीरेण द्रोणपुष्पीरसेन वा ।
यामार्द्धेनैव सुस्विन्नं विशुद्ध्यति न संशयः ॥२३९॥

गोदन्तस्य मारणम् ।

शरावसम्पुटान्तःस्थं गोदन्तं सुविशोधितम् ।
म्रियते पुटितं भस्म जायते शशिसुन्दरम् ॥२४०॥

गोदन्तस्य गुणाः ।

गोदन्तं सुमृतं शीतं पित्तज्वरनिषूदनम् ।
जीर्णज्वरहरं बल्यं दीपनं श्वासकासनुत् ॥२४१॥

दुग्धपाषाणकः ईषदुष्णः नात्यन्तं शीतः । स्पष्टमन्यत् ॥२३०-२३६॥

अथ गोदन्तम्—नेदं तालकजातीयं अपि तु तस्मान्नितान्तं भिन्नमिति द्योतयितुं स्फुटं लौकिकभ्रमं निरस्यति—"तत्तु पाषाणजातीयं सौम्यं तालसमं न तत्" इति ॥२३७-२४०॥

गोदन्तं सुमृतं शीतमित्यस्य गुणाः । अपि च पित्तातिसारहरं रक्तपित्तहरञ्च ।

गोदन्तस्य मात्रा।

गुञ्जैकतः समारभ्य गुञ्जात्रयमितं परम्।
गोदन्तं विनियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥२४२॥

इति तालकादिविज्ञानीयो नाम एकादशस्तरङ्गः।

अथ शङ्खादिविज्ञानीयो द्वादशस्तरङ्गः।

अथ शङ्खस्य नामानि।

शङ्खस्तु शङ्खकः कम्बुस्त्रिरेखश्च समुद्रजः।
सुनादो दीर्घनादश्च कम्बोजश्च प्रकीर्तितः ॥१॥

ग्राह्यशङ्खस्य स्वरूपम्।

वृत्तः स्निग्धः सूक्ष्ममुखो निर्मलश्चेन्दुसुन्दरः।
दीर्घकायो गुरुश्चापि शङ्खः श्रेष्ठः प्रकीर्तितः ॥२॥

शङ्खस्य द्वौ भेदौ।

शङ्खस्तु द्विविधः प्रोक्तो रसतन्त्रविचक्षणैः।
प्रथमो दक्षिणावर्तो वामावर्तोऽपरो मतः ॥३॥
दक्षिणावर्तशङ्खस्तु प्रशस्तो देवपूजने।
त्रिदोषघ्नो निधिश्चापि स्मृतो दारिद्र्यनाशनः ॥४॥
वामावर्ताभिधः शङ्खः सर्वत्र सुलभो मतः।
अतः स एव वैद्यैस्तु मारणार्थं प्रयुज्यते ॥५॥

अथ शङ्खस्य प्रथमः शोधनप्रकारः।

शङ्खन्तु खण्डशः कृत्वा पोट्टल्यां स्थापयेद्भिषक्।
दोलायन्त्रे चतुर्यामं पचेज्जम्बीरवारिणा ॥६॥
प्रक्षालयेच्छङ्खखण्डान् प्रतप्तेनाम्भसा ततः।
इत्थं नातिचिरादेव शङ्खः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

जयन्त्याः स्वरसेनैव शङ्खं दोलागतं पचेत्।
यामैकं पाचनादेव शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥८॥

तृतीयः शोधनप्रकारः।

तण्डुलीयद्रवेणेह शङ्खं दोलागतं पचेत्।
यामैकं पाचनादेव शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥९॥

इदं रक्तप्रदरं प्रवाहिकाञ्च विनिहन्ति। प्रवाहिकादिशान्त्यै त्रिगुञ्जा मात्रास्य दातव्येति। स्पष्टमन्यत् ॥२४१-२४२॥

शङ्खस्य नामस्वरूपभेदोपयोगाः स्पष्टप्रायाः। शङ्खशोधनस्य बहवः प्रकाराः

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

काञ्जिकेन पचेच्छङ्खं दोलायन्त्रे भिषग्वरः ।
क्षालयेच्चोष्णतोयेन शङ्खः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१०॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः ।

निम्बूकाम्लसमायुक्तवारा दोलाख्ययन्त्रके ।
यामार्द्धं पाचितः शङ्खः शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११॥

विशुद्धशङ्खस्य प्रयोगाः ।

त्रिरेखवर्तिका ।

माषकप्रमिता कृष्णा मरिचं माषकद्वयम् ।
शिला मरीचद्विगुणा शङ्खो माषाष्टकोन्मितः ॥१२॥
सम्पेष्य वर्तिकां कृत्वा लोचने विधिनाञ्जयेत् ।
तिमिरं नाशयेद्वारा मस्तुना चार्बुदं हरेत् ॥१३॥
पिच्चटं मधुना हन्यान्नारीस्तन्येन चार्जुनम् ।
त्रिरेखवर्तिका ह्येषा नेत्रामयनिषूदिनी ॥१४॥

अर्जुनहरशङ्खचूर्णम् ।

विशोधितं शङ्खचूर्णं क्षौद्रेण तु समञ्जितम् ।
अर्जुनं नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥१५॥

शङ्खवर्तिः ।

शङ्खसैन्धवडिण्डीरैः शिग्रुबीजैश्च निर्मिता ।
वर्तिर्नेत्रेऽञ्जनादेव शुक्रादीन्नाशयत्यलम् ॥१६॥

अथ शङ्खस्य मारणम् ।

शुद्धशङ्खस्य खण्डानि शरावे स्थापयेत्सुधीः ।
शरावेण पिधायाथ यत्नात्सन्धिं प्रलेपयेत् ॥१७॥
आतपे त्वथ संशोष्य पुटेद्गजपुटे भिषक् ।
स्वतःशीतं समुद्धृत्य खल्वे सञ्चूर्णयेद्भिषक् ॥१८॥
चूर्णितञ्चाथ विज्ञाय सम्पुटस्थं ततः पुटेत् ।
एवं पुटद्वयेनैव शङ्खको मृतिमाप्नुयात् ॥१९॥

अथ मृतशङ्खस्य गुणाः, मात्रा च ।

शङ्खः सुशीतलः क्षारस्त्वम्लपित्तविनाशनः ।

शोधकसौकर्यार्थम् । निम्बूकाम्लं प्रागुक्तम् ॥१-११॥

शुद्धशङ्खस्य बाह्यप्रयोगो नेत्रहितकारी—कृष्णा पिप्पली, शिला मनःशिला, वारा जलेन । पिच्चटं नेत्ररोगविशेषम् । अर्जुनं तदाख्यनेत्रव्याधिम् ॥१२-१६॥

अग्निमान्द्यहरो बल्यो ग्राही ग्रहणिकाहरः ॥२०॥
परिणामोत्थशूलघ्नस्तारुण्यपिटिकापहः।
विषदोषहरो वर्ण्यो मात्रा गुञ्जद्वयोन्मिता ॥२१॥

मृतशङ्खस्य आमयिकः प्रयोगः।

निम्बूकस्वरसेनेह मृतः शङ्खस्तु शीलितः।
अतिसारं हरेच्चूर्णं ग्रहणीञ्चातिदारुणाम् ॥२२॥
सत्र्यूषणो मृतः शङ्खस्त्वग्निमान्द्यं व्यपोहति।
धात्रीचूर्णेन संयुक्तस्त्वम्लपित्तं विनाशयेत् ॥२३॥
यवक्षारत्रिकटुना गुल्मरोगहरः परम्।
शूलं त्रिदोषजं हन्याद् व्योषसैन्धवहिङ्गुना ॥२४॥
पुरातनगुडोपेतस्त्वथवा व्योषसंयुतः।
सपञ्चलवणः शङ्खः परिणामोत्थशूलनुत् ॥२५॥
भार्ङ्गीचूर्णान्वितः शङ्खः श्वासं हन्ति सुदारुणम्।
विश्वभेषजचूर्णेन जाठराग्निप्रदीपनः ॥२६॥
मुस्तजातीफलाफूकटङ्कणैर्गुञ्जकोन्मितः।
शीलितस्तत्क्षणादेव सर्वातीसारनाशनः ॥२७॥
सनिशश्च सपूगश्च मृतः शङ्खस्तु शीलितः।
विनाशयेद्विशेषेण वान्ति खलु सुदारुणाम् ॥२८॥
मूलकभसितोपेतं शङ्खं सुमृतं प्रलेपनतः।
हन्ति कफार्बुदमचिरात् कामं च विशेषतो ग्रन्थीन् ॥२९॥

अथ शङ्खस्य कल्पः।

कज्जली तत्समा चैव मृता खलु वराटिका।
पूर्वतो द्विगुणः शङ्खः सर्वतुल्या च पिप्पली ॥३०॥
निम्बूकस्वरसेनेह पेषयित्वा प्रयत्नतः।
निर्मापयेत्प्रयत्नेन वटिका रक्तिकोन्मिताः ॥३१॥
एकैकां वटिकां खादेन्मरिचाज्यसमन्विताम्।
ग्रहणीं चिरसञ्जातां नाशयेत्पक्षसेवितः ॥३२॥
गात्रवृद्धिं करोत्येव साज्यखण्डेन शीलितः।
चित्रकेण हरेच्छूलं गुल्मञ्चापि विशेषतः ॥३३॥

अथास्य गुणाः—क्षारः आस्वादतः कर्मतश्च ॥२०-२१॥
अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगो व्याख्यातप्रायः ॥२२-२९॥
तत्समा कज्जलीतुल्या, पूर्वतः कज्जलितः, साज्यखण्डं घृतयुक्ता सितशर्करा।

अन्यानपि बहून् रोगान् तत्तत्पथ्यप्रयोगतः ।
नियतं नाशयत्याशु शङ्खकल्पोऽयमुत्तमः ॥३४॥

प्रथमः शङ्खद्रावकः ।

शङ्खचूर्णञ्च सौभाग्यं स्फुटिका यावशूकजम् ।
सर्जिक्षारं नृसारञ्च तथा लवणपञ्चकम् ॥३५॥
समं समं समादाय यत्नतश्चूर्णयेद्भिषक् ।
मृल्लिप्तजठरायां तु काचकुप्यां न्यसेत्ततः ॥३६॥
कूपीं चुल्ल्यां निधायाथ तिर्यङ् नालं निवेशयेत् ।
अन्यस्यां काचकुप्यां तु तोयस्थायां विधानतः ॥३७॥
पचेन्मन्दानलेनैव विधानज्ञो भिषग्वरः ।
द्रावितं तोयरूपन्तु द्रावकं जायते तदा ॥३८॥
शङ्खशुक्तिवराटादीन् यामार्द्धेनैव निश्चितम् ।
द्रावयत्येष तु यतः शङ्खद्रावस्ततः स्मृतः ॥३९॥

अस्य गुणाः ।

अग्निमान्द्यं हरत्येष विषूचीञ्चातिदारुणाम् ।
ग्रहणीं मूत्रकृच्छ्रञ्च गुल्मप्लीहोदराणि च ॥४०॥
शूलमष्टविधं हन्ति तथार्शांसि विनाशयेत् ।
भोजनान्ते बिन्दुमात्रं पिबेत्प्रचुरवारिणा ॥४१॥
भुक्त्वाकण्ठं पुनर्भोक्तुमिच्छत्यस्य प्रयोगतः ।
कृमीनुन्मूलयत्याशु छर्दिञ्चापि सुदारुणाम् ॥४२॥

द्वितीयः शङ्खद्रावकः ।

स्फुटिका तोलकमिता सैन्धवञ्चापि तन्मितम् ।
यावशूकजकञ्चापि तोलकद्वयसंमितम् ॥४३॥
विमलो नव्यसारश्च तोलकद्वितयोन्मितः ।
कर्षद्वयं सुराक्षारं काशीशञ्चापि तत्समम् ॥४४॥

अन्यत् सुगमम् ॥३०-३४॥

अथ शङ्खद्रावकः प्रथमः—काचकूपीमध्येऽर्धभागः रिक्तो रक्ष्यः वह्नितसौषधविकासावकाशदानार्थम् । स्पष्टप्रायमन्यत् । शङ्खद्राव इति यथार्थन्नाम ॥

अग्निमान्द्यमित्यादिनाऽस्य गुणनिर्देशः । शूलमष्टविधमिति "पृथग् दोषैः समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्" इत्युक्तम् । बिन्दुमात्रमिति तीक्ष्णवीर्यत्वात् । प्रचुरवारिणा इति यथावश्यकं पलप्रमाणेनेति यावत् । जलप्राचुर्यञ्च द्रावकतीक्ष्णतापरिहाराय । स्पष्टमन्यत् ॥४०-४२॥

स्फुटिकेत्यादिना द्वितीयः प्रकारः—शङ्खचूर्णक्षेपमन्तरा जातोऽपि द्रावकत्वसामान्यात् शङ्खादीनां शङ्खद्रावनाम्ना व्यवहृतः । अत्र च सोरककासीसादि-

काचकुप्यां निधायाथ चुल्लिकायां निधापयेत् ।
तिर्यङ् निवेशयेत्तत्र नलिकां काचनिर्मिताम् ॥४५॥
अन्यकाचघटीलग्नां, पचेन्मन्दाग्निना ततः ।
अग्निवीर्यं तोयरूपं जायते द्रावकं शुभम् ॥४६॥
शङ्खशुक्तिसुवर्णादीन् यस्माद् द्रावयतीह वै ।
तस्माद्रसायनाचार्यैः शङ्खद्रावः प्रकीर्तितः ॥४७॥

अस्य गुणाः ।

गुल्मप्लीहहरः कामं सर्वोदरविनाशनः ।
शूलञ्च वातिकं हन्ति वह्निमान्द्यादिकानपि ॥४८॥

तृतीयः शङ्खद्रावकः ।

चूलिकालवणं चैव सैन्धवं यावशूकजम् ।
पृथक् पलोन्मितं चैव सुराक्षारं पलद्वयम् ॥४९॥
स्फुटी कर्षद्वयमिता काशीसं कर्षसंमितम् ।
सर्वमेकत्र सम्मेल्य काचकुप्यां न्यसेत्ततः ॥५०॥
तिर्यङ् नालादिकं दत्वा विधानज्ञो भिषग्वरः ।
पचेन्मन्दानलेनैव चुल्ल्यान्तु खदिरेन्धनैः ॥५१॥
द्रावितं वह्निवीर्यन्तु सलिलाभं महोत्तमम् ।
शङ्खद्रावं भवेत् सर्वधातूनां द्रावकं परम् ॥५२॥

चतुर्थः सजलशङ्खद्रावकः ।

सार्द्धैकभागप्रमितः सोरकद्रावकस्तथा ।
लवणद्रावकश्चापि भागद्वितयसंमितः ॥५३॥
परिस्रुतञ्च सलिलं सार्द्धद्वादशभागिकम् ।
सर्वं सम्मेल्य यत्नेन जायते त्वतिशोभनः ॥५४॥
शङ्खस्वर्णादिधातूनां द्रावकः परमोत्तमः ।
शङ्खद्रावो वह्निवीर्यो गुल्मप्लीहादिभस्मकृत् ॥५५॥

चतुर्थसजलशङ्खद्रावकस्य मात्रा ।

आरभ्य शरबिन्दुभ्यः कलाबिन्दुमितं परम् ।

क्षेपात् वैलक्षण्यं पूर्वस्मादत एवायं सुवर्णादीनपि द्रावयति न पूर्वः ।स्पष्टमन्यत्। मात्रादिकं पूर्ववत् । अपिच "शोरकचुल्लिकलवणस्फटिकाशाकम्भरीयजो द्रावः। पलयुगपलकर्षद्वयकर्षमितो वह्निकृत् क्रमशः" इत्यपि प्रकारान्तरेण शङ्खद्रावक एव क्षारार्कनाम्नाऽपि व्यवहरणीयः । निर्माणप्रकारः पूर्ववत् ॥ इति ॥४२-५२॥

चतुर्थो द्रावः प्रकारान्तरसिद्धद्रावकाभ्यामेव संयोगविशेषाज्जायमानो गुणैः समानः पूर्वैः । अयञ्च निर्जल एव धातुद्रावकः, सजलस्तु न तथेति विशेषः ।

शङ्खद्रावं प्रयुञ्जीत पलसंमितवारिणा ॥५६॥

अथ क्षुद्रशङ्खस्य नामानि ।

क्षुद्रशङ्खः शङ्खनकः शम्बूकः स्वल्पशङ्खकः ।
क्षुल्लको नखशङ्खश्च नामान्येतानि शङ्खके ॥५७॥

क्षुद्रशङ्खस्य शोधनम् ।

अम्लेन केनचिद्वापि कामं स्थालीगतं पचेत् ।
यामार्द्धेनैव शम्बूकः शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥५८॥

क्षुद्रशङ्खस्य मारणम् ।

शङ्खवन्मारणं त्वस्य करणीयं भिषग्वरैः ।
कुमारीस्वरसेनैव सम्पुटस्थं पुटेत्तु वा ॥५९॥

क्षुद्रशङ्खस्य गुणाः ।

क्षुद्रशङ्खस्तु शूलघ्नो नेत्रामयनिषूदनः ।
रक्तातिसारशमनो दीपनः पाचनस्तथा ॥६०॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

क्षुद्रशङ्खविभूतिस्तु शीलिता तप्तवारिणा ।
परिणामोद्भवं शूलमचिरादेव नाशयेत् ॥६१॥
मरीचपञ्चलवणैर्भूतिः शम्बूकजाशिता ।
भोजनादौ तदन्ते वा पक्तिशूलं व्यपोहति ॥६२॥
समसैन्धवसंयुक्ता भूतिः शम्बूकजाशिता ।
मधुना त्वचिरादेव वातग्रहणिकां हरेत् ॥६३॥

अथ शुक्तेर्नामानि ।

शुक्तिश्च शुक्तिका चापि मुक्तामाता तथैव च ।
मुक्तागृहं महाशुक्तिः मौक्तिकप्रसवा च सा ॥६४॥
मुक्ताशुक्तिस्तथा मुक्तागेहं मौक्तिकमन्दिरम् ।

शुक्तिकायाः प्रथमः शोधनप्रकारः ।

जयन्त्याः स्वरसेनैव शुक्तिं दोलागतां पचेत् ॥६५॥
यामैकेनैव नियतं शुक्तिः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मात्रायान्तु विशेषः सजलत्वात् । तथाहि—षड्विन्दुभ्यः षोडशविन्दुपर्यन्तमस्य मात्रा पलप्रमाणेन देया जलेन ॥५३-५६॥

अथ क्षुद्रशङ्खस्य नामानि तन्त्रे व्यवहृतप्रायाणि । शोधनमारणं व्याख्यातप्रायम् । परिणामशूलनाशोऽस्य विशेषगुणः । स्पष्टमन्यत् । "शम्बूकः शीतलो नेत्ररुजास्फोटविनाशनः । शीतज्वरहरस्तीक्ष्णो ग्राही दीपनपाचनः ॥ ग्रहणीरोगहन्ता च रक्तातीसारनाशनः" इत्याहुः प्राञ्चः ॥५७-६३॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

अम्लेन केनचिद्वापि दोलायन्त्रेण यत्नतः ॥६६॥
शुक्तिकां पाचयेद्धीमान् शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ।

शुक्तेर्मारणम् ।

शुक्तिकां खण्डशः कृत्वा सम्पुटस्थां ततः पुटेत् ॥६७॥
हिमकुन्देन्दुसङ्काशां शुक्तेर्भूतिं समाहरेत् ।

शुक्तेर्गुणाः, मात्रा च ।

शुक्तिका शूलशमनी हृदामयविनाशिनी ॥६८॥
स्निग्धा रुच्या श्वासहरा दीपनी मधुरा मता ।
इष्टिकावर्णसङ्काशां नाशयेन्मूत्रशर्कराम् ॥६९॥
प्लीहानं नाशयत्याशु तथा च जठरामयान् ।
रक्तिद्वयमिता मात्रा मुक्तागेहस्य कीर्तिता ॥७०॥

अस्या आमयिकः प्रयोगः ।

वरामधुकचूर्णेन समेन त्र्यूषणेन वा ।
शुक्तिका शीलिता शीघ्रं शूलं नाशयति ध्रुवम् ॥७१॥
धात्रीचूर्णान्विता शुक्तिः काकमाचीरसेन वै ।
शीलिता त्वचिरादेव विनिहन्ति हृदामयम् ॥७२॥

त्र्यूषणक्षौद्रसंयुक्ता वासारससमन्विता ।
श्वासं विनाशयत्याशु दिनसप्तकसेवनात् ॥७३॥
कटुत्रिकानलोपेता यवक्षारविमिश्रिता ।
शुक्तिका मधुना लीढा वह्निसन्दीपनी मता ॥७४॥
तृणपञ्चकमूलस्य कषायेण तु शीलिता ।
शुक्तिका नाशयत्याशु चिरजां मूत्रशर्कराम् ॥७५॥
व्योषत्रिक्षारसंयुक्ता लवणद्वयमिश्रिता ।
शुक्तिका मधुना हन्ति प्लीहानमतिदारुणम् ॥७६॥
शिलाजतुसमायुक्ता वङ्गसर्जरसान्विता ।
शुक्तिः कन्यारसैर्लीढा श्वेतप्रदरनाशिनी ॥७७॥

शुक्तिनामानि व्यवहार्य्याणि । जयन्ती "जयन्तर" इति लोके । केनचिदम्लेनेति यथालाभम् । शुक्तिकायाः यद्बाह्यं मलदूषितं धूसरं स्तरं तत्त्याज्यम् ॥

इष्टकावर्णसङ्काशां इति धूसररक्तां, मूत्रशर्करां तदाख्यरोगविशेषं 'Urates' इत्याङ्ग्लभाषायाम् । जठरामयोऽतीसारग्रहणिकाप्रभृतिः ॥६८-७०॥

वरा त्रिफला, मधुकं मधुयष्टी । धात्री आमलकी । अनलः चित्रकः । तृणपञ्चकं

याविशूकजसंयुक्ता तथा सैन्धवसंयुता ।
गोदुग्धा शुक्तिका पीता जठरामयनाशिनी ॥७८॥

अथ जलशुक्तेर्नामानि ।

जलशुक्तिस्तथा क्षुद्रशुक्तिका तोयशुक्तिका ।
कृमिशुक्तिश्च शम्बूका पुष्टिका ह्रस्वशुक्तिका ॥७९॥

जलशुक्तिकायाः शोधनं मारणञ्च ।

शुक्तिवच्छोधनं तस्या मारणञ्चापि कीर्तितम् ।
अङ्गाराग्नौ तु वा न्यस्य मारयेद्वारिशुक्तिकाम् ॥८०॥

अस्या गुणाः ।

जलशुक्तिः शूलहरा कटुः स्निग्धा च दीपनी ।
बल्या गुल्महरा रुच्या विषदोषहरा मता ॥८१॥

अथ वराटकस्य नामानि ।

वराटको वराटश्च वराटी च वराटिका ।
कपर्दकः कपर्दश्च कपर्दी च कपर्दिका ॥८२॥
बालक्रीडनकश्चापि चरो वर्यश्चराचरः ।
वराटकं वराटं च कपर्दं च निगद्यते ॥८३॥

वराटकस्य भेदाः ।

वराटिका त्रिधा प्रोक्ता पीता श्वेता च धूसरा ।
पीतोत्तमा मध्यमा तु श्वेतान्या त्वधमा मता ॥८४॥

ग्राह्यवराटिकायाः स्वरूपम् ।

दीर्घवृन्ता स्वर्णवर्णा पृष्ठे च ग्रन्थिला तथा ।
सार्द्धैकशाणप्रमिता वराटी कथितोत्तमा ॥८५॥
शाणोन्मिता मध्यमा स्याच्छाणार्द्धप्रमिताधमा ।
रसज्ञैरुत्तमैवेह भस्मकर्मणि शस्यते ॥८६॥

"कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति" तेषां मूलानि ग्राह्याणि । सर्जरसः रालः । स्पष्टमन्यत् ॥७१-७८॥

जलशुक्तिनामानि व्यवहार्याणि । अङ्गाराग्नौ तु वा मारणं सौकर्याय । व्याख्यासमानमन्यत् ॥७९-८१॥

अथ वराटकः—वराटकस्य त्रिधा भेदज्ञापनमौषधेषु व्यवहार्यग्रहणाय । उत्तमवराटस्वरूपञ्च दीर्घवृन्तेत्यादिना—एतादृशं हि बहुसत्वं, स्वल्पसत्वमन्यत् । उक्तञ्च—"पीताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृन्ता वराटिका । सार्धनिष्कभरा श्रेष्ठा निष्कभारा च मध्यमा ।" इति । उत्तमैव भस्मीकरणाय ग्राह्या च ॥८२-८६॥

वराटिकायाः शोधनम् ।

दोलायन्त्रे तु यामैकं काञ्जिकेन वराटिका ।
स्विन्ना प्रक्षालिता चोष्णवारिणा शुद्धिमाप्नुयात् ॥८७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

दोलायन्त्रे तु यामैकं कुलत्थक्वथिताम्भसा ।
स्विन्ना वराटिका शीघ्रं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥८८॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

अम्लेन केनाचिद्वापि दोलायन्त्रे विपाचिता ।
वराटी याममात्रेण विशुद्धयति न संशयः ॥८९॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

निम्बूकाम्लद्रवोपेता दोलायन्त्रे वराटिका ।
परिस्विन्ना तु यामैकं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥९०॥

वराटिकाया मारणम् ।

वराटकांस्तु विमलान् शरावे स्थापयेद्भिषक् ।
शरावेणापरेणाथ सम्यगाच्छादयेत्ततः ॥९१॥
सन्धिलेपं ततः कृत्वा शोषयेदातपे पुनः ।
करीषाग्नौ पचेत्कामं यत्नतस्तु भिषग्वरः ॥९२॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खल्वे सञ्चूर्णयेत्ततः ।
शरदिन्दुनिभं भस्म सर्वयोगेषु योजयेत् ॥९३॥

अपरः प्रकारः ।

वराटिका विशोधिता त्वलातकानले स्थिता ।
यदा भवेत्प्रफुल्लिता मृता तदाशनोचिता ॥९४॥

अस्या गुणाः, मात्रा च ।

वराटी दीपनी चोष्णा नयनातङ्कहारिणी ।
कर्णस्रावहरात्यर्थं वह्निमान्द्यविनाशिनी ॥९५॥
पक्तिशूलादिशमनी ग्रहणीगजसिंहिका ।
क्षयस्फोटापहा वृष्या मात्रा रक्तिद्वयोन्मिता ॥९६॥

दोलायन्त्रे यामैकं काञ्जिके स्वेदनात् शुद्धिः । तथा चाहुः स्म पूर्वे— "वराटाः काञ्जिके स्विन्नाः यामाच्छुद्धिमवाप्नुयुः" इति । तथा कुलत्थक्वाथेनापि शुद्ध्यत्येवमेव । अपि वा केनचित् इति यथालाभम् । निम्बूकाम्लं प्रागुक्तम् ॥८७-९०॥

सर्वयोगेषु कपर्दभस्मप्रक्षेपसाध्येषु ॥९१-९३॥

अलातकानले अलातः प्रज्वलितं काष्ठं तस्माज्जायमाने अग्नौ । एतेन विनापि शरावद्वयसम्पुटेन सम्पादनीयं कदाचिद् वराटभस्मेति सूचितम् ॥९४॥

वराटी वह्निदीपनी, वीर्य्येण उष्णा च । मात्राप्रमाणं साधारणम् ॥

वराटिकाया आमयिकः प्रयोगः।

समुद्रफेनसंयुक्ता श्लक्ष्णपिष्टा वराटिका।
ध्माता श्रुतिपुटेऽत्यर्थं पूयस्रावं व्यपोहति ॥९७॥
कटुत्रिकसमायुक्ता वह्निमान्द्यं विनाशयेत्।
वासकस्वरसोपेता वराटी कासनाशिनी ॥९८॥
निम्बूकाम्लसमायुक्ता कटुत्रिकसमन्विता।
वराटी शीलिता शीघ्रं नाशयेच्छूलमुद्धतम् ॥९९॥
मृद्दारश्रृङ्गसंयुक्ता श्लक्ष्णपिष्टा वराटिका।
अवचूर्णनयोगेन विस्फोटान् विविधान् हरेत् ॥१००॥
शङ्खत्र्यूषणसंयुक्ता मृता खलु वराटिका।
दिनसप्तकमात्रेण ग्रहणीं नाशयेद् ध्रुवम् ॥१०१॥
रससिन्दूरसंयुक्ता मृता खलु वराटिका।
यज्ञोदुम्बरतोयेन रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥१०२॥

अथ मृगश्रृङ्गस्य नामानि।

मृगश्रृङ्गं त्वेणश्रृङ्गं तथा मृगविषाणकम्।
हरिणश्रृङ्गकञ्चैव समाख्यातं भिषग्वरैः ॥१०३॥

ग्राह्यमृगश्रृङ्गस्य स्वरूपम्।

कीटानुपहतं दीर्घं भाराढ्यं सुदृढं तथा।
अनेकश्रृङ्गसंयुक्तं मृगश्रृङ्गं वरं मतम् ॥१०४॥

मृगश्रृङ्गस्य मारणम्।

मृगश्रृङ्गं समादाय करपत्रेण कर्तयेत्।
खण्डशः कारयित्वा च त्वङ्गाराग्नौ दहेत्ततः ॥१०५॥
सुदग्धञ्चाथ विज्ञाय खल्वे सञ्चूर्णयेद्भिषक्।
रविदुग्धेन सम्पेष्य चक्रिकाः कारयेत्ततः ॥१०६॥
शरावसम्पुटान्तःस्थं पुटेत्तीव्राग्निना भिषक्।
त्रिवारं पुटनादेणविषाणं मृतिमाप्नुयात् ॥१०७॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः।

मृगश्रृङ्गसमुद्भूता विभूतिर्गव्यसर्पिषा।
विनाशयेत् क्षणादेव हृच्छूलमतिदारुणम् ॥१०८॥
हरिणविषाणसमुत्था भूतिः क्षौद्रेण रक्तिमिता।
अपहरतीह निकामं हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च १०९॥

आमयिकः प्रयोगः सुगमः ॥९७-१०२॥
मृगश्रृङ्गं कीटानुपहतं ग्राह्यं, कीटजग्धं हि निःसारं भवति ॥१०४॥
करपत्रं क्रकचम्। हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्चैतद् व्यपोहति ॥१०५-१०९॥

अथ समुद्रफेनस्य नामानि ।

समुद्रफेनः फेनश्च सुफेनः फेनकस्तथा ।
अब्धिफेनश्च फेनश्च डिण्डीरोऽब्धिकफो मतः ॥११०॥

समुद्रफेनस्य शोधनम् ।

पृष्ठास्थीन्यब्धिफेनस्य विलिख्यापनयेत्ततः ।
खल्वे सम्पेष्य यत्नेन श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ॥१११॥
निम्बूकस्वरसेनाथ भावयेदेकवारकम् ।
एवमब्धिकफः शीघ्रं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११२॥

अस्य गुणाः, मात्रा च ।

समुद्रफेनः शिशिरो लेखनः पाचनः सरः ।
चक्षुष्यो दीपनश्चैव श्रुतिस्रावहरः परम् ॥११३॥
विषदोषप्रशमनः कषायः कफनाशनः ।
कुष्ठरोगहरोऽत्यर्थं मात्रा रक्तिद्वयोन्मिता ॥११४॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

समुद्रफेनचूर्णन्तु सितया श्लक्ष्णपिष्टया ।
नेत्रशुक्रं निहन्त्याशु चिरजातमपि ध्रुवम् ॥११५॥
शङ्खसैन्धवसंयुक्तः सुफेनोऽर्कशलाकया ।
नेत्रयोरञ्जनादाशु शुक्रादीन् शस्त्रवल्लिखेत् ॥११६॥
पिप्पलीसैन्धवोपेतः फेनको मधुनाञ्जनात् ।
विनाशयेच्छुक्रदोषं दृशोश्चिरसमुत्थितम् ॥११७॥
तुत्थषड्गुणितः फेनः पथ्यया तुत्थतुल्यया ।
वर्तिः कृताञ्जनाद्द्वारा पोथक्यादिविनाशिनी ॥११८॥
रालसैन्धवरसाञ्जनान्वितः फेनकस्तु वटकीकृतोऽञ्जनात् ।
क्लिन्नवर्त्मविनिवारणः परं पक्ष्मरोहणकरश्च कीर्तितः ॥११९॥
चूर्णितं त्वब्धिफेनं तु प्रध्मातं श्रुतिसम्पुटे ।
विनाशयेच्छ्रुतिस्रावं चिरजातमपि द्रुतम् ॥१२०॥
सूतगन्धकसंयुक्तस्त्वथवा हिङ्गुलान्वितः ।
समुद्रफेनस्त्वशनात्कफपित्तज्वरापहः ॥१२१॥

समुद्रफेनस्य शोधनम्—पृष्ठास्थ्नां विलेखनं निःसारत्वात् कठिनत्वाच्च । निम्बूकस्वरसेन शोधनं भक्षणार्थम् । यदुक्तम्—"अशुद्धः स करोत्यङ्गभङ्गं तस्माद्धि शोधयेत्" इति । "समुद्रफेनः सम्पिष्टो निम्बुतोयेन शुद्ध्यति" इति च ॥

शिशिरो वीर्ये, लेखनो दोषाणाम्, पाचन आमस्य। मात्रा रक्तिद्वयोन्मिता ।

मृद्दारशृङ्गसंयुक्तं त्वब्धिफेनं सुचूर्णितम् ।
मधुना व्रणसंलेपादुत्तमं व्रणरोपणम् ॥१२२॥
कोकिलाक्षककालेयकट्फलोशीरकेक्षुकैः ।
शृतैर्वा चूर्णितैर्लीढो डिण्डीरः शुक्रशोधनः ॥१२३॥

अब्धिफेनस्य उत्पत्तिस्थानम् ।

समुद्रे वर्तुलः क्षुद्रो दशहस्तसमन्वितः ।
मीनजातिसमुत्पन्नो जन्तुरेको विलक्षणः ॥१२४॥
भीषणाक्षः कूर्मपृष्ठः स यदा विजहात्यसून् ।
तत्पृष्ठास्थि विशुष्कन्तु फेनाभं दृश्यते तदा ॥१२५॥
अब्धिमध्ये तरत्येतत्तरङ्गैराहतं मुहुः ।
यतोऽब्धौ फेनवत्तारि त्वब्धिफेनं ततः स्मृतम् ॥१२६॥

इति शङ्खादिविज्ञानीयो नाम द्वादशस्तरङ्गः ।

अथ क्षारत्रिकविज्ञानीयस्त्रयोदशस्तरङ्गः ।

अथ यवक्षारस्य नामानि ।

यवक्षारो यवापत्यं यवजो यवशूकजः ।
यव्यो यवाग्रजश्चैव यवाह्वो यवनालजः ॥१॥
यवशूको यावशूकः शूकजो यावशूकजः ।
याव्यस्तथैव पाक्यश्च समाख्यातो भिषग्वरैः ॥२॥

यवक्षारस्य निर्माणप्रकारः ।

यवशूकभवं भस्म समादाय भिषग्वरः ।
सलिलेऽष्टगुणे क्षिप्त्वा विमले भाजने ततः ॥३॥
सप्तवारं प्रयत्नेन स्रावयेत्पृथुवाससा ।
स्रावितं सलिलञ्चाथ चुल्ल्यां तीव्राग्निना पचेत् ॥४॥
निःशेषं सलिलं ज्ञात्वा पाकपात्रतलस्थितम् ।
यवक्षारं प्रयत्नेन गृह्णीयात्पाण्डुरप्रभम् ॥५॥

भक्षणाय ॥ वारा जलेन अञ्जनात् इति अन्वयः। कालेयकः पीतचन्दनम् । उत्पत्तिवर्णनं फेनत्वेन भ्रमवारणाय । स्पष्टमन्यत् ॥११३-१२६॥

यवक्षारः समाख्यातो भिषग्वरैरिति तत्तद्ग्रन्थेषु एतन्नाम्ना व्यवहृतः ॥

सप्तवारं स्रावणमत्यन्तनिर्मलतासम्पादनाय । अथवा सारकपत्रेण सकृत्स्रावणं कर्तव्यम् ॥३-५॥

यवक्षारस्य गुणाः ।

यवक्षारो लघुः स्निग्धो दीपनः पाचनः परम् ।
गुल्मप्लीहामयहरः कफहा वातनाशनः ॥६॥
शूलानाहोदराध्मानमूत्रकृच्छ्रप्रणाशनः ।
कण्ठामयहरो हृद्यश्चाम्लपित्तहरः सरः ॥७॥
औपसर्गिकमेहोत्थफलशोथनिवारणः ।
स्वेदप्रवर्तकश्चैव भिषग्भिर्मूत्रलो मतः ॥८॥

यवक्षारस्य मात्रा

आरभ्य रक्तित्रितयाद् दशरक्तिकसंमितम् ।
यवक्षारं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥९॥

यवक्षारस्य आमयिकः प्रयोगः ।

चूर्णितो यवजक्षारो निपीतस्तूष्णवारिणा ।
सर्पिषा वा समाख्यातो मक्कलाभिधशूलनुत् ॥१०॥
जरणत्र्यूषणोपेतो यवक्षारस्तु शीलितः ।
भोजनादौ तदन्ते च दीपनः पाचनः स्मृतः ॥११॥
रोहीतकक्षोदयुतस्त्वथवा शरपुङ्खया ।
शीलितस्तु यवक्षारो गुल्मप्लीहनिकृन्तनः ॥१२॥
मरीचनागरोपेतो यवजस्तूष्णवारिणा ।
द्वित्रिर्वारप्रयोगेण वातशूलं हरेद् भृशम् ॥१३॥
एलासितोपलोपेतः शीलितो यवशूकजः ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु दाहशोथादिसंयुतम् ॥१४॥
गोक्षुरक्काथसंयुक्तो यवक्षारस्तु शीलितः ।
शकृद्विघातजं शीघ्रं मूत्रकृच्छ्रं विनाशयेत् ॥१५॥
तक्रेण तु यथाकामं यवक्षारस्तु शीलितः ।
अश्मरीं नाशयत्याशु मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥१६॥
शर्करासंयुतो यव्यः कूष्माण्डस्वरसेन वै ।
निपीतो नाशयत्याशु मूत्रकृच्छ्रादिकान् गदान् ॥१७॥
अजमोदात्रिकटुककणोपेतो यवोद्भवः ।
क्षारस्तु भक्षणादाशु वातोत्थोदररोगनुत् ॥१८॥

अथ गुणाः—लघुः पाकतः, स्निग्धः स्नेहनद्रव्यगुणयोगी । पूयमेहे जातमण्डशोथं विनाशयति ॥६-८॥

३ गुञ्जातः १० गुञ्जापर्य्यन्तं मात्रास्य ॥९॥

यवक्षारस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—मक्कलशूलनाशाय सुश्रुतोक्तपिप्पल्यादि-

हिङ्गुत्रिकटुकोपेतः सकुष्ठश्च ससैन्धवः ।
बीजपूररसैः पीतः प्लीहशूलहरः परम् ॥१९॥
यवक्षारस्तु निम्बूकरसेन परिशीलितः ।
मूत्रलः स्वेदजनकः स्मृतश्च ज्वरनाशनः ॥२०॥
शङ्खभस्मयुतो यव्यः सव्योषश्च ससैन्धवः ।
उष्णोदकेन सम्पीतो हन्ति शूलं त्रिदोषजम् ॥२१॥
वासकस्वरसोपेतो यवशूकसमुद्भवः ।
क्षारस्तु शीलितोऽत्यर्थं बहुमूत्रं निवारयेत् ॥२२॥
बब्बूलस्वरसेनापि तन्निर्यासेन वाशितः ।
यवजः स्वल्पकालेन त्वौपसर्गिकमेहनुत् ॥२३॥
शिग्रुक्काथयुतः पीतः सक्षौद्रो यवशूकजः ।
पार्श्वशूलं बस्तिशूलं हृच्छूलश्चैव नाशयेत् ॥२४॥
यवक्षारस्तु सततं कटुतैलेन लेपितः ।
कुष्ठं सिध्माभिधं हन्ति मासमात्रप्रयोगतः ॥२५॥
यवजः श्वेतवर्षाभूस्वरसेन निषेवितः ।
उरस्तोयाख्यहृद्रोगजनितां हन्ति वै रुजम् ॥२६॥
यवजो निम्बुकद्रावैस्तिलक्षारयुतोऽशितः ।
बस्तिशूलं निहन्त्याशु मूत्ररोधश्च नाशयेत् ॥२७॥
शुण्ठीगोक्षुरवरुणक्काथनिपीतो यवक्षारः ।
सगुडक्षेपं त्वचिरान्नियतं वाताश्मरीं जयति ॥२८॥
कूष्माण्डस्वरसोपेतं सगुडं यवशूकजम् ।
शीलितं नाशयेन्मूत्राघातं शुक्राश्मरीं तथा ॥२९॥
पाषाणभेदवरुणगोक्षुरक्काथसंयुतम् ।
शीलितं यवजं हन्ति बस्तिशूलं तथाश्मरीम् ॥३०॥
सारिवाक्काथसंयुक्तो यवक्षारस्तु शीलितः ।
औपसर्गिकमेहोत्थां बाधामाशु विनाशयेत् ॥३१॥
दशमूलकषायेण यवक्षारः ससैन्धवः ।
गुल्मं शूलं च हृद्रोगं कासं श्वासश्च नाशयेत् ॥३२॥

गणक्काथेन सह यवक्षारो बहुधा दीयत इत्यप्यवधेयम् । जरणं जीरकम् । शीतलेन जलेन त्रिवारमेकवासरे दत्तो यवक्षारोऽण्डशोथमपि पूयमेहजं हन्ति ॥१०-३२॥

अथ निम्बूकाम्लीययवजस्य नामानि ।

निम्बूकाम्लीययवजो निम्बूकाम्लीयशूकजः ।
निम्बवम्लीययवक्षारः स एव परिकीर्तितः ॥३३॥

अस्य निर्माणप्रकारः ।

काचपात्रे यवक्षारं चतुर्विंशतिभागिकम् ।
द्रावयेच्छीतसलिले रसज्ञः समभागिके ॥३४॥
निम्बूकाम्लं सुविमलं त्वथ विंशतिभागिकम् ।
द्रावयेदन्यपात्रस्थं जले तु समभागिके ॥३५॥
पात्रे काचादिलिप्ते तु मेलयेदनयोर्द्रवम् ।
चुल्ल्यां निधायाथ पचेत्तोयांशं परिशोषयेत् ॥३६॥
घनसारप्रभं चूर्णं रसविज्ञः समाहरेत् ।
विबुधैः कीर्तितोऽयं तु निम्बूकाम्लीयशूकजः ॥३७॥

अस्य गुणाः ।

निम्बूकाम्लीययवजो मूत्रलः श्लेष्मभेदनः ।
ज्वरघ्नः स्वेदजनको जलोदरहरः परम् ॥३८॥
वृक्कशोथप्रशमनो विशेषाद् वृक्कशूलनुत् ।
मूत्ररोधहरः कामं तथा श्लैष्मिककासनुत् ॥३९॥

निम्बूकाम्लीययवजस्य मात्रा ।

आरभ्य पञ्चगुञ्जातो दशगुञ्जोन्मितं परम् ।
निम्बूकाम्लीययवजं प्राणाचार्यः प्रयोजयेत् ॥४०॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

तत्तद्रोगविशेषेषु सलिलाद्यनुपानतः ।
निम्बूकाम्लीययवजं योजयेन्मात्रया भिषक् ॥४१॥

अथ सर्जिक्षारस्य नामानि ।

स्वर्जिकः स्वर्जिका स्वर्जिः स्वर्जः स्वर्जी सुवर्चिका ।
स्वर्जका स्वर्जिकाक्षारः सर्जिः सर्जी च सर्जिका ॥४२॥

अथ निम्बूकाम्लीययवजो नवीनपरिभाषितो बहुलगुणश्च—निर्माणप्रकारो व्याख्यातप्रायः। निम्बूकाम्लं प्रागुक्तम् । काचादिलिप्त इति आदिशब्दाद्वङ्गादिलिप्ते पित्तलपात्रेऽपीति ज्ञेयम् । घनसारप्रभं अत्यच्छत्वात् कर्पूरकान्ति ॥३३-३७॥

अस्य गुणाः—विशेषाद् वृक्करोगापनयनक्षमः । मात्रा १० गुञ्जापर्यन्तम् ॥ अयं सलिले सन्द्राव्यप्रायशः प्रयुज्यते ॥३८-४१॥

सर्जिक्षारनामानि तानि तानि तन्त्रेषु व्यवहृतानि । उष्ट्रप्रिया क्षुद्रदुरालभा, सा हि मरुप्रदेशे विशेषेण जायते । पञ्चनददेशे "लाना" इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

सुवर्चकः सुवर्चिश्च सुवर्चोऽथ सुवर्चिकः ।
सुखोर्जिकः कपोतश्च सुखवर्चः सुखार्जिकः ॥४३॥
रुचकं सृजिकाक्षारः स्वर्जिक्षारस्तथैव च ।
सौवर्चलं सुवर्ची च समाख्यातो भिषग्वरैः ॥४४॥

सर्जिक्षारस्य निर्माणप्रकारः ।

उष्ट्रप्रियाक्षुपं दग्ध्वा यत्नात् क्षारं समाहरेत् ।
तोयेऽष्टगुणिते क्षिप्त्वा भाजने विमले ततः ॥४५॥
सप्तकृत्वः प्रयत्नेन स्रावयेत्पृथुवाससा ।
स्रावितं सलिलञ्चाथ पचेद् गाढं भिषग्वरः ॥४६॥
निःशेषे सलिले तत्र स्थालिकातलसंस्थितम् ।
हिमकुन्देन्दुसङ्काशं सर्जिक्षारं समाहरेत् ॥४७॥

सर्जिक्षारस्य गुणाः ।

सर्जिक्षारः स्मृतस्तीक्ष्णः कटुरुष्णश्च पाचनः ।
समीरणहरः कामं कासश्वासनिवारणः ॥४८॥
अग्निदीप्तिकरश्चैव गुल्माध्मानविनाशनः ।
व्रणोदरामयहरः कृमिघ्नश्च प्रकीर्तितः । ४९॥

सर्जिक्षारस्य मात्रा ।

आरभ्य रक्तित्रितयाद् रविरक्तिकसंमितम् ।
सर्जिक्षारं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥५०॥

सर्जिक्षारस्य आमयिकः प्रयोगः ।

कणाजरणचूर्णेन सर्जिका परिशीलिता ।
रक्तित्रयमितात्यर्थं दीपनी पाचनी मता ॥५१॥
सर्जिका मधुना लीढा वासासत्वसमन्विता ।
वातिकं श्लैष्मिकञ्चापि कासं श्वासञ्च नाशयेत् ॥५२॥
सर्जिक्षारश्चतुर्गुञ्जः शीलितः शीतवारिणा ।
अम्लपित्तं निहन्त्याशु त्वम्लोद्गारांश्च निर्भरम् ॥५३॥
यवानिकात्र्यूषणचूर्णयुक्ता सुवर्चिका वै त्रिदिनोपयुक्ता ।
आध्मानयुक्तान् गुदमार्गजातान् कृमीन्निहन्यात्कृमिजांश्च रोगान् ॥
केतकीक्षारसंयुक्ता सकुष्ठा खलु सर्जिका ।
तैलेन पीता त्वचिराद् वातगुल्मं विनाशयेत् ॥५५॥

"अन्या क्षुद्रदुरालम्भा मरुस्था मरुसम्भवा । विशारदाजभक्षा स्यादजादन्युष्ट्रभक्षिका ।" इति राजनिघण्टुः । मात्रास्य द्वादशगुञ्जापर्यन्तम् ॥४२-५०॥

सर्जिक्षारो गुडोपेतः शीलितस्तूष्णवारिणा ।
नाशयेदचिरादेव गुल्मपीडां नवोत्थिताम् ॥५६॥
बीजपूरद्रवोपेता स्वर्जिका स्वल्पमात्रया ।
कर्णक्षिप्ता हन्ति कर्णस्रावं दाहं रुजादिकम् ॥५७॥

अथ निम्बूकाम्लीयसर्जिकाया निर्माणप्रकारः ।

विध्वब्धिभागप्रमितां सर्जिकान्तु समाहरेत् ।
द्विगुणे शीतसलिले द्रावयेद्भिषजां वरः ॥५८॥
खनेत्रभागप्रमितं निम्बूकाम्लं समाहरेत् ।
तुल्ये तोये चान्यपात्रे तथैव द्रावयेद्भिषक् ॥५९॥
पात्रे काचप्रलिप्ते तु मेलयेदुभयोर्द्रवम् ।
मृद्वग्निना चुल्लिकायां पचेत्तोयञ्च शोषयेत् ॥६०॥
निःशेषं सलिलं ज्ञात्वा शुभ्रं चूर्णं समाहरेत् ।
भिषग्वरैः समाख्याता निम्बूकाम्लीयसर्जिका ॥६१॥

निम्बूकाम्लीयसर्जिकाया गुणाः ।

क्षीरच्छर्दिप्रशमनी वह्निमान्द्यापहारिणी ।
आध्मानशूलविष्टम्भहारिणी कान्तिकारिणी ॥६२॥
ग्राहिणी शिशिरा चैव विशेषाद् दुग्धपाचनी ।
पिपासनाशिनी चेयं निम्बूकाम्लीयसर्जिका ॥६३॥

अस्या बालकोचिता मात्रा ।

गुञ्जैकतः समारभ्य गुञ्जाद्वितयसंमिताम् ।
प्राणाचार्यः प्रयुञ्जीत निम्बूकाम्लीयसर्जिकाम् ॥६४॥

पूर्णमात्रा ।

आरभ्य पञ्चगुञ्जातो दशगुञ्जोन्मितां परम् ।
रसविद्विनियुञ्जीत निम्बूकाम्लीयसर्जिकाम् ॥६५॥

अस्या आमयिकः प्रयोगः ।

रक्तिद्वयमितेयं तु निम्बूकाम्लीयसर्जिका ।
पलद्वयमितेनेह गव्यदुग्धेन योजिता ॥६६॥

जरणं जीरकम् । स्पष्टप्रायमन्यत् ॥५१-५७॥

निम्बूकाम्लीयसर्ज्जी—तत्र च सर्जिक्षारस्य ४१ भागाः, जलस्य ८२ भागाः, निम्बूकाम्लस्य २० भागाः, जलस्य २० भागाः । पृथक् पृथक् द्रावयित्वा पश्चादुभयोर्मेलनं विधाय वह्नौ पचनीयम् ॥५८-६१॥

अस्य गुणाः प्रायो व्यवहरणीयाः बालरोगेषु । बालयोग्या च मात्रा

निपीता प्रत्यहं त्वेवं निम्बूकाम्लीयसर्जिका।
क्षीरच्छर्दिहरा चैव वह्निमान्द्यापहा मता ॥६७॥
आध्मानक्षोभशमनी त्वतीसारोदरापहा।
कान्तिप्रदा विशेषेण देहपुष्टिकरी मता ॥६८॥
कृशानां मातृहीनानां शिशूनामत्यजीर्णिनाम्।
क्षीरं छर्दयताञ्चैतद् विशेषात्परमौषधम् ॥६९॥
निर्दिष्टमात्रयैवेह निम्बूकाम्लीयसर्जिकाम्।
शिशुभ्यः क्षीरपायिभ्यः प्रयुञ्जीत भिषग्वरः ॥७०॥
दुग्धपानभवेऽजीर्णे यूनां वर्षीयसामपि।
रसवैद्यैः प्रशस्तेयं निम्बूकाम्लीयसर्जिका ॥७१॥

अथ टङ्कणस्य नामानि।

टङ्कणष्टङ्कनश्चैव टङ्कष्टङ्गश्च टङ्गणः।
द्रावकष्टङ्कणक्षारष्टङ्कक्षारश्च कथ्यते ॥७२॥
रङ्गक्षारस्तथा रङ्गो रङ्गदो लोहशोधनः।
लोहश्लेषणकश्चापि कीर्तितः स्वर्णशोधनः ॥७३॥
सौभाग्यश्च सितक्षारः श्वेतक्षारश्च टङ्ककः।
क्षारराजश्च कथितो रसायनविशारदैः ॥७४॥

टङ्कणस्य निर्मलीकरणम्।

टङ्कणं चूर्णितं तोये तत्वसङ्ख्यगुणे भिषक्।
सन्द्राव्य वस्त्रपूतञ्च कृत्वा चुल्ल्यां निधापयेत् ॥७५॥
तीव्राग्निना पचेत्कामं नीरं च परिशोषयेत्।
स्वल्पनीरांशशेषे च टङ्कणं निर्मलं हरेत् ॥७६॥

टङ्कणस्य शोधनम्।

सुचूर्णितं टङ्कणं तु खलु पञ्चपलोन्मितम्।
समुज्ज्वलोदरे क्षुद्रकटाहे विन्यसेत्ततः ॥७७॥
चुल्लिकायां निधायाथ पचेद् दर्व्या प्रचालयन्।
सुपुष्पितं नष्टनीरं शुद्धिमायाति टङ्कणम् ॥७८॥

२ गुञ्जापर्यन्तम्। रोगेषु प्रयोगप्रकारश्च सुगमः प्रायः। अपि च दुग्धाजीर्णे सति युवानो वृद्धाश्चाप्येनां व्यवहरेयुः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥६२-७१॥

अथ टङ्कणः—टङ्कणनामानि तन्त्रे व्यवहार्याणि, कानिचिद्गुणरूपनिर्देशकराणि चेति ॥७२-७४॥

टङ्कणस्य निर्मलीकरणम्—तत्वानि चतुर्विंशतिः, तथाच चतुर्विंशतिगुणे इत्यर्थः। एतच्च निर्मलीकरणं टङ्कणाम्लादिषु क्षेपार्थम्। टङ्कणस्य शोधनन्तु भक्षणार्थमेवेति विशेषः ॥७५-७८॥

अस्य गुणाः।

टङ्कणः कटुरुष्णश्च रूक्षस्तीक्ष्णश्च सारकः।
कफविश्लेषणो हृद्यो वातामयनिषूदनः ॥७९॥
कासश्वासहरः कामं स्थावरादिविषापहः।
अग्निदीप्तिकरश्चापि भृशमाध्माननाशनः ॥८०॥
स्त्रीपुष्पजननो बल्यो विविधव्रणनाशनः।
पित्तकृच्च समाख्यातो मूढगर्भप्रवर्तकः ॥८१॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः।

कट्फलत्र्यूषणोपेतः सिंहीयवजसंयुतः।
टङ्कणो मधुना लीढः कफविश्लेषणः परम् ॥८२॥
टङ्कणस्त्र्यूषणोपेतस्तुल्यजैपालसंयुतः।
मृदुरेचनकृच्चैव सर्वोदरविनाशनः ॥८३॥
तत्वसङ्ख्यगुणे तोये द्रावितः कवलग्रहैः।
टङ्कः सूतविकारोत्थं लालास्रावं विनाशयेत् ॥८४॥
सबोलष्टङ्कणो युक्त्या मुहुर्मृद्ध्वघर्षितः।
विनाशयेत् क्षतं घोरं दन्तवेष्टसमुत्थितम् ॥८५॥
विमलष्टङ्कणक्षारश्चूषितस्तु शनैः शनैः।
स्वरावरोधं कण्ठस्य नाशयेदतिसत्वरम् ॥८६॥
सत्र्यूषणष्टङ्कणस्तु मधुना परिशीलितः।
विनाशयेत् क्षणेनैव त्वाध्मानमतिदारुणम् ॥८७॥
सरामठः सयवजष्टङ्कणः परिशीलितः।
सन्ध्याद्वये सप्तदिनं नाशयेत् स्नायुकामयम् ॥८८॥
लवङ्गशुण्ठीमरिचसमुपेतस्तु टङ्कणः।
मयूरक्षारसंयुक्तो भुक्तमांसादिजारणः ॥८९॥
सुचूर्णितष्टङ्कणस्तु व्रणेषु त्ववचूर्णनात्।
निहन्ति रुधिरस्रावं सद्य एव सुदारुणम् ॥९०॥
टङ्कणं वह्निसम्भृष्टं मधुना सह लेपयेत्।
मुखपाकं निहन्त्याशु दाहशोथादिसंयुतम् ॥९१॥
सुचूर्णितं टङ्कणन्तु द्रावयेद्विमले जले।
योनौ वस्तिप्रयोगेण पिडकादिरुजं हरेत् ॥९२॥

अथास्य गुणाः—कफविश्लेषणः श्लेष्मनिःसारणः। स्पष्टप्रायमन्यत् ॥
अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः—सिंही वासकः "भिषङ्माता च सिंहिका"

पुरातनगुडोपेतष्टङ्कणस्तु विचूर्णितः ।
अवचूर्णनयोगेन प्रशस्तो व्रणरोपणे ॥९३॥
सौभाग्यं वह्निसम्भृष्टं श्वेतचन्दनपङ्कयुक् ।
लेपेन नाशयत्याशु सिध्मरोगं न संशयः ॥९४॥
काकमाचीद्रवोपेतं टङ्कणं परिशीलितम् ।
विनिहन्त्यचिरादेव वमिं खलु सुदारुणाम् ॥९५॥

टङ्कणामृतमलहरः ।

सुपुष्पितं टङ्कणं तु तोलकद्वयसंमितम् ।
सिक्थतैलं च विमलं भानुतोलकसंमितम् ॥९६॥
तोलकार्द्धमिता चैव सर्जिका विमलीकृता ।
विशुद्धं पुष्पकाशीसं सर्जिकासमभागिकम् ॥९७॥
माषद्वयमितः क्षारः पिप्पलत्वक्समुत्थितः ।
सर्वं सम्मेल्य यत्नेन काचकुप्यां निधापयेत् ॥९८॥
मतो मलहरोऽयं तु टङ्कणामृतसंज्ञकः ।
प्रशस्यते विशेषेण दुष्टव्रणविशोधने ॥९९॥

टङ्कणाम्लस्य नामानि ।

टङ्काम्लष्टङ्कणाम्लश्च टङ्गाम्लष्टङ्गणाम्लकः ।
सुभगाम्लश्च कथितो रसतन्त्रविचक्षणैः ॥१००॥

टङ्कणाम्लस्य निर्माणप्रकारः ।

चूर्णितं टङ्कचूर्णन्तु तदर्धेऽत्युष्णवारिणि ।
द्रावयित्वा प्रयत्नेन काचपात्रे निधापयेत् ॥१०१॥
वह्नौ सन्ताप्य च ततो लवणद्रावकं क्षिपेद् ।
द्रावप्रक्षेपणादूर्ध्वं पात्रं भूमौ तु विन्यसेत् ॥१०२॥
शीतीभूते तु सलिलं शनैः खल्वपसारयेत् ।
पृथक् कुर्वीत टङ्काम्लं त्वधःपतितमुत्तमम् ॥१०३॥
टङ्कणाम्लं पुनस्तूष्णे त्रिगुणे सलिले भिषक् ।
द्रावयित्वा पुनस्तद्वत् सलिलं त्वपसारयेत् ॥१०४॥

इति निघण्टुः । स्नायुकामयः "नारुवा" इति भाषाप्रसिद्धः । मयूरक्षारः अपामार्गक्षारः ॥८२-९५॥

टङ्कणामृतमलहरे भानुतोलकसंमितमिति द्वादशतोलकम् । सिक्थतैलं विना जलेन कठिनपक्वव्रणोपरि रेखाकारं लिप्तस्तं दारयति ॥९६-९९॥

टङ्कणाम्लो नवीनपरिभाषानिर्दिष्टः—तदर्धे टङ्कणादर्धे। लवणद्रावकं टङ्कणचूर्णे विन्दुशस्तावत् क्षेप्यं यावता सर्वं तलस्थं भवेत् । पुनर्विद्राव्य पाकः अत्यन्त-

समाहरेत् टङ्कणाम्लं तलस्थमतिनिर्मलम् ।
संशोष्य च ततो वैद्यः प्रयोगेषु प्रयोजयेत् ॥१०५॥

अस्य गुणाः ।

टङ्कणाम्लस्तु भूतघ्नो नेत्राभिष्यन्दनाशनः ।
अग्निदग्धव्रणहरो मूत्रलः क्षतरोपणः ॥१०६॥
औपसर्गिकमेहोत्थव्रणबाधानिबर्हणः ।
श्वेतासृग्दरहृच्चैव श्रुतिस्रावहरो मतः ॥१०७॥

टङ्कणाम्लस्य मात्रा ।

आरभ्य रक्तिद्वितयाद्रक्तिकाष्टकसंमितम् ।
टङ्कणाम्लं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥१०८॥

टङ्कणाम्लस्य आमयिकः प्रयोगः ।

त्रिगुञ्जष्टङ्कणाम्लस्तु वारिणा परिशीलितः ।
पूतिगन्धयुतं मूत्रस्रावं नाशयति द्रुतम् ॥१०९॥

टङ्कणाम्लो गुञ्जमितो मधुनाऽष्टगुणेन तु ।
माषोन्मितेन धौतेन नवनीतेन योजितम् ॥११०॥
स्तनक्षतं निहन्त्याशु तथा कर्णविचर्चिकाम् ।
अग्निदग्धव्रणश्चैव विविधानि व्रणानि च ॥१११॥

टङ्कणाम्लमलहरः ।

सिक्थतैलं सुविमलं ग्रहतोलकसंमितम् ।
तोलकैकमितं चैव टङ्कणाम्लकमुत्तमम् ॥११२॥
सम्मेल्य खल्वे यत्नेन काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
मतो मलहरोऽयं तु टङ्कणाम्लसमाह्वयः ॥११३॥

अस्य गुणाः ।

टङ्काम्लीयो मलहरो विशेषाद् व्रणशोधनः ।
अग्निदग्धव्रणहरो भूतघ्नश्च परं स्मृतः ॥११४॥

टङ्कणाम्लद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

दशगुञ्जापरिमितं टङ्कणाम्लं समाहरेत् ।
क्षिपेत् परिस्रुते तोये पञ्चतोलकसंमिते ॥११५॥

निर्मलतासम्पादनाय ॥१००-१०४॥

भूतघ्नः जीवाणुनाशकः, श्रुतिस्रावः कर्णस्रावः ॥ अस्य मात्रानिर्देशो भक्षणार्थम् । ग्रहाः नव, तस्मात् नवतोलकसम्मितम् ॥१०६-११४॥

विद्रुतं सपिधानायां काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
टङ्कणाम्लद्रवोऽयं तु नाम्ना ख्यातो भिषग्वरैः ॥११६॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

टङ्कणाम्लद्रवोऽयं तु क्षालने विनियोजितः ।
विनाशयेच्चिरोद्भूतं नेत्राभिष्यन्दमुद्धतम् ॥११७॥
उङ्कमानकृतेनैव टङ्कणाम्लद्रवेण तु ।
अत्यहं विधिना दद्यात् बस्तिमुत्तरपूर्विकाम् ॥११८॥
इत्थं बस्तिप्रयोगेण दिनसप्तकमात्रकम् ।
श्वेतप्रदरजा बाधा चिरजापि विनश्यति ॥११६॥
सुभगाम्लद्रवोऽयन्तु योजितः कर्णधावने ।
सान्द्रं व्रणं तु चिरजं कर्णस्रावञ्च नाशयेत् ॥१२०॥
उङ्कमानकृतेनैव टङ्कणाम्लद्रवेण तु ।
नासाप्रक्षालनाद्युक्तया पीनसात्परिमुच्यते ॥१२१॥
भागिकष्टङ्कणाम्लस्तु जलञ्च शतभागिकम् ।
लिङ्गे बस्तिप्रयोगेण बस्तिशोथं व्यपोहति ॥१२२॥

इति क्षारत्रिकविज्ञानीयो नाम त्रयोदशस्तरङ्गः ।

अथ क्षारविशेषादिविज्ञानीयश्चतुर्दशस्तरङ्गः ।

अथ नवसारस्य नामानि ।

नवसारो नव्यसारस्तथैव नवसादरः ।
नृसादरो नृसारश्च नरसारश्च कीर्तितः ॥१॥
किट्टक्षारो निगदितस्तथैव नरसादरः ।
चूलिकालवणं ख्यातं चुल्लिकालवणञ्च तत् ॥२॥

नवसादरस्य शोधनम् ।

नवसारन्तु सलिले त्रिगुणे द्रावयेद्भिषक् ।
वस्त्रपूतं ततः कृत्वा भाजने स्थापयेत्ततः ॥३॥
चुल्लिकायां निधायाथ पचेत्तीव्राग्निना भृशम् ।
जले शुष्के तलस्थञ्च नृसारं विमलं हरेत् ॥४॥

टङ्कणाम्लद्रवः क्षालने नेत्रयोः—उद्धतं प्रबलम् ॥११५-१२२॥
तत्रादौ नवसादरः—नामान्यस्य तन्त्रे व्यवहार्याणि ॥१-२॥
नवसादरशोधनम्—सरलप्रायम् । केचित्तु डमरूयन्त्रे मन्दाग्निना पातनेन शुद्ध्यति इत्याहुः ॥३-४॥

नवसादरस्य गुणाः ।

नवसारस्त्रिदोषघ्नः स्निग्धः सूक्ष्मो लघुस्तथा ।
पाचकः सारकस्तीक्ष्णो जठराग्निप्रदीपनः ॥५॥
उष्णः प्लीहप्रशमनो मांसाजीर्णनिवारणः ।
गुल्माध्मानप्रहरणः कफविश्लेषणः परम् ॥६॥
वृश्चिकोत्थविषघ्नश्च लोहद्रावणकस्तथा ।
हृदामयहरो नेत्र्यः श्वित्रकुष्ठहरस्तथा ॥७॥

नवसादरस्य मात्रा ।

द्विगुञ्जतश्चाष्टगुञ्जमितं तु नवसादरम् ।
प्राणाचार्यः प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥८॥

नवसादरस्य आमयिकः प्रयोगः ।

जरणत्र्यूषणोपेतो नरसारो विशोधितः ।
दिनसप्तकमात्रेण जाठराग्निप्रदीपनः ॥९॥
रामठत्र्यूषणोपेतो नरसारो विशोधितः ।
प्लीहोदरं निहन्त्याशु चिरजञ्चातिदारुणम् ॥१०॥
शुक्तिकाक्षारसंयुक्तो विमलो नवसादरः ।
प्लीहानं नाशयत्याशु यकृद्दोषं तथैव च ॥११॥
मरीचसैन्धवमिसियुक्तः शुद्धो नृसादरः ।
आध्मानाजीर्णशमनो भुक्तमांसादिजारणः ॥१२॥
अनन्तमूलकथितनीरेण नवसादरः ।
निपीतो नियमादाशु यकृद्वृद्धिहरो मतः ॥१३॥
मधुयष्टिवचाव्याघ्रीकषायेण नृसादरः ।
सेवितो ह्यचिरादेव कफविश्लेषणः परम् ॥१४॥
यकृद्दोषसमुद्भूते जलोदरगदे भिषक् ।
अपामार्गकषायेण नरसारं प्रयोजयेत् ॥१५॥
नृसारः काञ्जिकेनेह निपीतः स्वल्पमात्रया ।
रक्तस्रावं फुप्फुसोत्थं द्रुतमेव निरोधयेत् ॥१६॥
नृसारं तोलकमितं दशतोलकसंमिते ।
जले संद्राव्य तद्द्वारा वस्त्रमार्द्रीकृतं ततः ॥१७॥
व्रध्नशोथे निबध्नीयाज्ज्वरशूलादिसंयुते ।

वृश्चिकोत्थविषघ्नः लेपाद् । स्पष्टमन्यत् ॥५-७॥
मात्रास्य भक्षणयोग्या देशकालानुसारं परिणमते ॥८॥

दिनसप्तकमात्रेण व्रध्नशोथं निवारयेत् ॥१८॥
यवक्षारयुतो नव्यसारो रक्तित्रयोन्मितः।
शारिवाक्कथितैः पीतो व्रणमेहं निवारयेत् ॥१९॥

नवसारस्य सत्वपातनम्।

विमलं कठिनीचूर्णं तोलकत्रितयोन्मितम्।
विशुद्धं नवसारञ्च चतुस्तोलकसंमितम् ॥२०॥
खल्वे सम्पेष्य यन्त्रे तु पचेड्डमरुकाभिधे।
नृसारसत्वं विशदमूर्ध्वलग्नं समाहरेत् ॥२१॥

अस्य गुणाः।

नृसारसत्वं रुचिदं त्वम्लपित्तहरं परम्।
कफविश्लेषणकरं हृद्दौर्बल्यविनाशनम् ॥२२॥
वामकं सारकञ्चापि तथा फुफ्फुसशोथहृत्।
पाचनं दीपनञ्चैव ख्यातं मूर्च्छाहरं मतम् ॥२३॥

अस्य मात्रा।

गुञ्जैकतः समारभ्य गुञ्जापञ्चकसंमिता।
नवसादरसत्वस्य मात्रा शस्ता भिषग्वरैः ॥२४॥
सपादमाषकमिता मात्रा वमनकारिणी।
नवसादरसत्वस्य भिषग्भिः परिकीर्तिता ॥२५॥

अथ सत्वस्य प्रयोगविधिः।

नव्यसारभवं सत्वं सलिले तु परिस्रुते।
द्रावयित्वाऽथ निर्दिष्टरोगेषु तु नियोजयेत् ॥२६॥

अथ सोरकस्य नामानि।

सोरकः सोरकञ्चैव सोरा सैवेह सोरका।
सूर्यक्षारोऽथ मृत्क्षारो वह्निक्षारश्च कीर्तितः ॥२७॥

सोरकस्य गुणाः।

सोरकः कटुकस्तीक्ष्णो विशेषाल्लवणः सरः।
वह्निप्रदीपकोऽत्युष्णस्त्वाग्नेयास्त्रार्थसिद्धिकृत् ॥२८॥

आमयिकः प्रयोगः सुगमोऽनुभूतप्रायश्चेति ॥९-१९॥

नवसादरसत्वपातनम्—कठिनी गौरखटी, विशदं निर्मलम् ॥२०-२३॥

मात्रायान्तु विशेषः—सपादमाषकमिता दशगुञ्जारूपा सलिले द्रावयित्वास्य प्रयोगः पानादौ ॥२४-२६॥

अथ सोरकः—अत्युष्ण इति वीर्यतः, स्पर्शतस्तु शीत एव अञ्जनादौ प्रक्षेपात् ॥२७-२८॥

सोरकस्य निर्मलीकरणम् ।

पलोन्मितं सोरकन्तु शीतले सलिले भिषक् ।
चतुष्पलमिते क्षिप्त्वा वस्त्रपूतं पचेत्ततः ॥२९॥
स्वल्पशेषं जलं ज्ञात्वा पात्रमुत्तारयेत्ततः ।
विमलं चूर्णसङ्काशं सोरकन्तु समाहरेत् ॥३०॥
स्वल्पशेषेऽपि सलिले यदि वह्निः प्रदीयते ।
जले निःशेषतां याति सोरकं दह्यते स्वयम् ॥३१॥
तस्माद्रसायनाचार्यैः सावधानतया सदा ।
सोरकं निर्मलीकुर्यान्न स्याद् द्रव्यक्षतिर्यथा ॥३२॥

सोरकस्य सुकरं निर्मलीकरणम् ।

अत्युष्णं सलिलं स्वच्छं सोरकस्यार्द्धभागिकम् ।
आदाय विमले पात्रे निक्षिपेत्तु भिषग्वरः ॥३३॥
निक्षिप्य सोरकं वस्त्रपूतञ्च शीततां नयेत् ।
शलाकाकारतां यातं सोरकन्तु समाहरेत् ॥३४॥

अथ सोरकस्य शोधनम् ।

सोरकं चूर्णितं खल्वे त्वेलातोयेन भावयेत् ।
त्रिवारं भावनादेव शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥३५॥

शुद्धसोरकस्य गुणाः ।

सोरकः कटुकस्तीक्ष्णो विदग्धाजीर्णनाशनः ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्राग्निमान्द्यपाण्डुप्रमेहनुत् ॥३६॥

सोरकस्य मात्रा ।

द्विगुञ्जतः समारभ्य दशगुञ्जोन्मितं परम् ।
सोरकं विनियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥३७॥

सोरकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

गोक्षुरस्य कषायेण शोधितः सोरकोऽशितः ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्वश्मरीं दारुणामपि ॥३८॥

निर्मलीकरणं प्रयोगयोग्यतासम्पादनाय । प्रथमप्रकारपाठो व्याख्यासमानः । द्वितीयः प्रकारो निर्माणसुगमः । सोरकं सुपिष्टं कृत्वा अत्युष्णे जले द्रावयित्वा वस्त्रपूतं विधाय शोषयेदित्यर्थः ॥२९-३४॥

शोधनन्तु भक्षणार्थं किञ्चित्तीक्ष्णतापहारकञ्चेति विशेषः ॥३५॥

विदग्धाजीर्णं "विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः । उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते" इत्युक्तम् ॥३६॥

मात्राप्रमाणं दशगुञ्जापर्यन्तम् ॥३७॥

स्फटिकारिकयोपेतः सोरकः परिशीलितः ।
आध्मानं मूत्रकृच्छ्रं च नाशयेदाशु निर्भरम् ॥३९॥
रविमूलस्य चूर्णेन तण्डुलकथितेन वा ।
निपीतः सोरकः काममामवातं विनाशयेत् ॥४०॥
बिडाजमोदमिशिकाधात्रीचूर्णेन सोरकः ।
भक्षितो निम्बुनीरेण विदग्धाजीर्णकं जयेत् ॥४१॥
सोरकं द्रावयेत्तोये तेन सिञ्चेत्तु कागदम् ।
तद्धूमपानयोगेन श्वासमाशु विनश्यति ॥४२॥
सुरानुसारकोपेतं सोरकं द्रावयेत् जले ।
तत्सिक्तवस्त्रं शीर्षस्थं प्रलापं ज्वरजं जयेत् ॥४३॥
ससितं सोरकं वारा गुञ्जापञ्चकसंमितम् ।
ज्वरदाहतृषार्तैस्तु रोगिभिः परिशीलितम् ॥४४॥
जनयेत्स्वेदमत्यर्थं मूत्ररोधञ्च नाशयेत् ।
दाहतृषादिकञ्चापि हत्वा कामं ज्वरं जयेत् ॥४५॥
सोरकं वटपर्णञ्च संपिष्टन्तु शिलातले ।
बस्तिप्रदेशे लेपेन मूत्ररोधं विनाशयेत् ॥४६॥

अथ सोरकद्रावकस्य नामानि ।

कथितः सोरकद्रावः सोरकद्रावकस्तथा ।
सोराद्रावश्च गदितो रसशास्त्रविशारदैः ॥४७॥

सोरकद्रावस्य निर्माणप्रकारः ।

विशोधिते सोरके तु सोरकस्यार्द्धभागिकम् ।
बलिद्रावन्तु निक्षिप्य काचकुप्यां निधापयेत् ॥४८॥
सुराप्रदीपे विन्यस्य नलिकां काचनिर्मिताम् ।
तोयस्थकाचघटिकालग्नां तस्यां निवेशयेत् ॥४९॥
पचेन्मन्दानलेनैव ततस्तिर्यङ् निपातितम् ।
सञ्चितं बाष्परूपेण तोयाभं द्रावकं हरेत् ॥५०॥

सजलसोरकद्रावस्य निर्माणप्रकारः ।

षड्भागसंमितं तत्र सोरकद्रावकं हरेत् ।
काचपात्रे निधायाथ क्षिपेत्तत्र शनैः शनैः ॥५१॥
परिस्रुतञ्च सलिलं पञ्चविंशतिभागिकम् ।

कागदमिति मसीशोषणायोपयुज्यमानं शुभ्रं कागदमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

सजलः सोरकद्रावो जायते खलु शोभनः ॥५२॥

सोरकद्रावकस्य गुणाः ।

सोरकद्रावकः प्रोक्तो वह्निवीर्यः प्रदाहकः ।
विभिन्नदुष्टविक्लिन्नव्रणशोधनरोपणः ॥५३॥
फिरङ्गस्यादिमे घोरे व्रणे च परिशस्यते ।
सर्पकुक्कुरकादीनां विषदोषनिबर्हणः ॥५४॥

सजलसोरकद्रावस्य गुणाः ।

सोरकद्रावको बल्यो यकृद्दोषनिबर्हणः ।
वह्निमान्द्यहरः कामं मूत्रदोषनिषूदनः ॥५५॥
मधुमेहे प्लीहवृद्धौ चौपदंशिकविकृतौ ।
कामलायां पाण्डुरोगे विशेषेण प्रशस्यते ॥५६॥
विनाशयेच्चिरोद्भूतं कासं सातिकफोद्गमम् ।
अतीसारहरश्चैव पित्तघ्नश्च प्रकीर्तितः ॥५७॥

सजलसोरकद्रावकस्य मात्रा ।

आरभ्य शरबिन्दुभ्यस्त्रिंशद्बिन्दुमितं परम् ।
सजलं सोरकद्रावं नियुञ्जीत पलाम्बुना ॥५८॥

अथ सामान्येन क्षारनिर्माणप्रकारः ।

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि दग्ध्वा भूतिं समाहरेत् ।
विमले भाजने न्यस्य सलिलन्तु चतुर्गुणम् ॥५९॥
प्रक्षिप्य मर्दयेत्सम्यक् याममात्रं भिषग्वरः ।
त्रिगुणीकृतवस्त्रेण स्रावयेत्सलिलं ततः ॥६०॥
स्रावितं सलिलञ्चाथ वह्नौ सन्तापयेत्ततः ।
निःशेषं सलिलं ज्ञात्वा निर्मलं क्षारमाहरेत् ॥६१॥

अतितीक्ष्णतया आभ्यन्तरप्रयोगार्थं सोरकद्रावः सजलः कार्यः । स्पष्टमन्यत् ॥४७-५२॥

सोरकद्रावकगुणाः—वह्निवीर्यः दाहकत्वेन वह्निसमानः । फिरङ्गस्यादिमं व्रणं तृणाग्रेण परिस्पृष्टः हन्ति । विषदोषनिबर्हणः दाहकत्वाद् दंशस्थानस्य ॥

सजलसोरकद्रावः पानेन यकृद्दोषादीन् हन्ति । सातिकफोद्गमं अत्यन्तकफनिर्गमयुक्तम् । मात्रानिर्देशः पञ्चबिन्दुभ्यः त्रिंशद्बिन्दुपर्यन्तम् ॥५५-५८॥

क्षारनिर्माणप्रकारः—काष्ठानि इत्युपलक्षणम् । यवक्षारादौ शूकादीनामपि क्वचित् पञ्चाङ्गमपि दाह्यते, अत्र तु पलाशक्षारादिनिर्माणे तत्काष्ठस्यैव प्रयोग इति काष्ठानीत्युक्तम् । स्रावितसलिलस्य कटाहे जलीयांशशोषणार्थं निक्षेपः । व्याख्यासमानमन्यत् ॥५९-६१॥

सामान्येन क्षाराणां गुणाः ।

क्षारास्तीक्ष्णा महोष्णाश्च दाहकर्मकराः परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीप्लीहमूत्रकृच्छ्राश्मरीहराः ॥६२॥
कृमिघ्नाः पाचनाश्चैव दारणाश्च विसर्पिणः ।
शोधना रोपणाश्चैव मूत्रलाश्च प्रकीर्तिताः ॥६३॥

सामान्येन क्षाराणां मात्रा ।

द्विगुञ्जतः समारभ्य रक्तिकाष्टकसंमितान् ।
क्षारांस्तु विनियुञ्जीत साधारणतया भिषक् ॥६४॥

अथ अपामार्गक्षारस्य नामानि ।

अपामार्गक्षार उक्तो मयूरक्षारकस्तथा ।
खरमञ्जरिकाक्षारः किणिक्षारश्च कीर्तितः ॥६५॥

अस्य गुणाः ।

खरमञ्जरिकाक्षारस्तीक्ष्णः श्वासनिबर्हणः ।
गुल्मशूलादिरोगघ्नः कामं बाधिर्यनाशनः ॥६६॥

अपामार्गक्षारस्य आमयिकः प्रयोगः ।

मयूरक्षारकः कामं मधुना परिशीलितः ।
विनाशयेच्चिरोद्भूतं श्वासं परमदारुणम् ॥६७॥
खरमञ्जरिकाक्षारचूर्णेन परिसाधितम् ।
तैलं कर्णे निषेकेण बाधिर्यं त्वाशु नाशयेत् ॥६८॥
सत्र्यूषणः किणिक्षारो यवानीचूर्णसंयुतः ।
निहन्ति शूलं त्वचिरादाध्मानञ्चातिदारुणम् ॥६९॥
खरमञ्जरिकाक्षारः सतालः परिलेपनात् ।
लिङ्गार्शसं निहन्त्याशु चिरोद्भूतं सुदारुणम् ॥७०॥
अपामार्गक्षारचूर्णं सशिलं परिलेपितम् ।
गोमूत्रेणाचिरेणैव श्वित्रकुष्ठं विनाशयेत् ॥७१॥
अपामार्गक्षारचूर्णं यवाग्रजसमन्वितम् ।
शीलितं नाशयेदाशु मूत्रकृच्छ्रं तथाश्मरीम् ॥७२॥

सामान्यतः क्षारगुणवर्णनम्—दारणाः विद्रध्यादेः, विसर्पिणः व्याप्तिशीलाः ॥
सामान्यतः द्विगुञ्जतः समारभ्य माषकं यावन्मात्रा ॥६४॥
अपामार्गक्षारः क्षारसामान्यपरिभाषया निर्मितः । मयूरोऽपामार्गः खरमञ्जरिका किणिः इति पर्यायाः । सतालः हरितालयुक्तः । सशिलं मनःशिला

खरमञ्जरिकाक्षारः सव्योषश्च ससैन्धवः ।
शीलितो नाशयेद् गुल्मं प्लीहानञ्चातिदारुणम् ॥७३॥

अथ अर्कक्षारस्य नामानि ।

अर्कक्षारो रविक्षारो भास्करक्षारकस्तथा ।
खर्ज्जूघ्नक्षारकश्चाथ मित्रक्षारश्च कीर्तितः ॥७४॥

अर्कक्षारस्य गुणाः ।

अर्कक्षारः स्मृतस्तीक्ष्णो गुल्मप्लीहादिनाशनः ।
पाचनो दीपनश्चापि कासश्वासप्रणाशनः ॥७५॥

अर्कक्षारस्य आमयिकः प्रयोगः ।

अर्कक्षारः सलवणो नरसारसमन्वितः ।
अजीर्णं नाशयेदाशु जाठराग्निञ्च दीपयेत् ॥७६॥
ससैन्धवं त्वर्कपत्रं त्वन्तर्धूमं दहेद्भिषक् ।
क्षारः स मस्तुना पीतो गुल्मप्लीहोदराञ्जयेत् ॥७७॥
सत्र्यूषणो रविक्षारो मधुना परिशीलितः ।
विनाशयेद्विशेषेण कासं श्वासञ्च दारुणम् ॥७८॥
मित्रक्षारः सलवणो यावशूकजसंयुतः ।
शीलितो ह्यचिरादेव यकृद्वृद्धिहरो मतः ॥७९॥

अथ तिलक्षारस्य नामानि ।

तिलक्षारः समाख्यातस्तिलभूतिस्तथैव च ।
होमधान्यविभूतिश्च पवित्रक्षारकस्तथा ॥८०॥

तिलक्षारस्य गुणाः ।

तिलक्षारः स्मृतस्तीक्ष्णो मूत्ररोधनिबर्हणः ।
अश्मरीनाशनश्चैव प्लीहघ्नो व्रणदारणः ॥८१॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

सत्र्यूषणस्तिलक्षारः सैन्धवेन समन्वितः ।
शीलितो ह्यचिरादेव जाठराग्निप्रदीपनः ॥८२॥
अङ्कोलक्षारसंयुक्तस्तिलक्षारस्तु शीलितः ।
मधुनान्ते तोयपानान्मूत्ररोधं विनाशयेत् ॥८३॥

युतम् । यवाग्रजो यवक्षारः ॥६५-७३॥
ससैन्धवन्त्वर्कपत्रमित्यर्कलवणनाम्ना वक्ष्यते प्रयोगः ॥७४-७९॥
तिलक्षारः अश्मरीनाशनो विशेषात् । अङ्कोलक्षारः तदाख्यवृक्षभस्मना

तिलक्षारः सयवजः शीलितो निम्बुकाम्बुना ।
वृक्कशूलं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥८४॥
तिलक्षारः सयवजः कदलीक्षारमिश्रितः ।
शीलितो मधुना काममश्मरीमाशु नाशयेत् ॥८५॥
तिलभूतिर्माषमिता रुचकेन समन्विता ।
तक्रेण मधुना वापि शीलिता त्वश्मरीं जयेत् ॥८६॥
होमधान्यविभूतिस्तु धात्रीक्षारसमन्विता ।
गोक्षुरक्काथसंयुक्ता नाशयेन्मूत्रशर्कराम् ॥८७॥
पवित्रक्षारचूर्णन्तु यवजेन प्रलेपितम् ।
व्रणशोथे करोत्याशु दारणं परमोत्तमम् ॥८८॥
होमधान्यविभूतिस्तु शीलिता माषकोन्मिता ।
मांसाशनभवाजीर्णनाशिनी परिकीर्तिता ॥८६॥
शरपुङ्खक्षारयुतस्तिलक्षारस्तु शीलितः ।
माषकप्रमितं तूर्णं गुल्ममुन्मूलयेद्भृशम् ॥६०॥

अथ स्नुहीक्षारस्य नामानि ।

स्नुहिक्षारः स्नुहीक्षारः स्नुक्क्षारश्च तथा मतः ।
वज्रक्षारोऽथ सेहुण्डक्षारश्च परिकीर्तितः ॥६१॥

अस्य गुणाः ।

स्नुहीक्षारः स्मृतस्तीक्ष्णः सर्वोदरविनाशनः ।
गुल्मप्रशमनो वह्निदीपनः शोफनाशनः ॥६२॥
विषूचिकाहरोऽजीर्णनाशनः शूलसूदनः ।
यकृद्दोषप्रशमनः श्वासातङ्कप्रभञ्जनः ॥६३॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

स्नुहीक्षारः शङ्खभूतिसर्जिकायवजान्वितः ।
विषूचिकां निहन्त्याशु त्वजीर्णञ्चातिदारुणम् ॥६४॥
चिरोत्थितानां गुल्मानां पञ्चतां पञ्चतां नयेत् ।
ग्रहणीं नाशयेदाशु तथा शूलञ्च दारुणम् ॥६५॥
स्नुहीक्षारस्त्रिलवणक्षारत्रिकसमन्वितः ।
निहन्ति शोफं प्लीहानमुदराणि च नाशयेत् ॥६६॥
सत्र्यूषणः स्नुहीक्षारो मधुना परिशीलितः ।
नाशयेदचिरादेव श्वासं परमदारुणम् ॥६७॥

जातः। होमधान्यविभूतिः तिलक्षारः। पवित्रक्षारोऽपि तिलक्षार एव ॥८०-६०॥
स्नुहीक्षारो विशेषात् शोफोदरहरः। शङ्खभूतिः शङ्खभस्म। गुल्मानां पञ्चतां

स्नुहीक्षारो वरोपेतः सैन्धवाग्निसमन्वितः ।
निहन्ति वह्निमान्द्यं तु यकृत्प्लीहोदराणि च ॥९८॥

अथ पलाशक्षारस्य नामानि ।

पलाशक्षारकश्चैव किंशुकक्षारकस्तथा ।
पर्णक्षारश्च कथितस्त्रिपर्णक्षारकस्तथा ॥९९॥

अस्य गुणाः ।

पर्णक्षारोऽग्निजननो गुल्मप्लीहादिनाशनः ।
यकृद्वृद्धिप्रशमनो मूत्रकृच्छ्राश्मरीहरः ॥१००॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

पर्णक्षारस्तु मधुना कणाचूर्णसमन्वितः ।
वह्निदीप्तिकरः कामं गुल्मप्लीहोदरापहः ॥१०१॥
पलाशक्षारसलिलैर्गव्यमाज्यं विपाचितम् ।
शीलितं नाशयत्याशु रक्तगुल्मं सुदारुणम् ॥१०२॥
कदलीक्षारसंयुक्तः पर्णक्षारस्तु शीलितः ।
अश्मरीं नाशयत्याशु दारुणां मूत्रशर्कराम् ॥१०३॥
किंशुकक्षारतोयेन घृतं गव्यं विपाचितम् ।
निहन्ति शुक्रदोषन्तु ग्रन्थिभूतांमिथं द्रुतम् ॥१०४॥
यवक्षाररजोयुक्तः क्षारः खलु पलाशजः ।
निषेवितो निहन्त्याशु प्लीहानमतिदारुणम् ॥१०५॥
मयूरक्षारसंयुक्तः पर्णक्षारस्तु शीलितः ।
अग्रमांसं सुकठिनीभूतं प्रशमयत्यलम् ॥१०६॥

अथ चिञ्चाक्षारस्य नामानि ।

चिञ्चाक्षारोऽम्लिकाक्षारश्चिञ्चिकाक्षारकस्तथा ।
अम्लीकाक्षारकश्चैव चिञ्चाभूतिश्च कथ्यते ॥१०७॥
चिञ्चिकाभसितञ्चैव चिञ्चाभस्म तथैव च ।
अम्लिकाभसितञ्चापि तिन्तिडीभसितं तथा ॥१०८॥

अस्य गुणाः ।

अम्लिकाक्षारकः प्रोक्तो वह्निमान्द्यविनाशनः ।
शूलगुल्महरश्चापि मूत्रकृच्छ्राश्मरीहरः ॥१०९॥

पञ्चविधान् गुल्मान् पञ्चतां विनाशमित्यर्थः । वरा त्रिफला ॥९१-९८॥

पलाशक्षारो गुल्मघाती शुक्रशोधनश्चापि । अग्रमांसं उदरोर्ध्वभागमध्यवर्तिमांसवृद्धिरूपरोगविशेषम् ॥९९-१०६॥

चिञ्चाक्षारः—अम्लिकात्वग्भस्म जातः, विशेषतोऽग्निमान्द्यहरः । रोगप्रयोगपाठे स्नुगर्कक्षारसहितः स्नुहीक्षारार्कक्षाराभ्यां सहितः । पटुपञ्चकं लवणपञ्चकम् ॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

स्नुगर्कक्षारसहितो मृतशङ्खसमन्वितः ।
चिञ्चाक्षारोऽशनादाशु नाशयेत्तु विषूचिकाम् ॥११०॥
शूलमुन्मूलयेत्कामं वह्निमान्द्यविनाशनः ।
अजीर्णं क्षपयत्येव गुल्मबाधां विशेषतः ॥१११॥
पटुपञ्चकसंयुक्तो जरणत्र्यूषणान्वितः ।
शीलितस्त्वम्लिकाक्षारो हरेद् ग्रहणिकारुजम् ॥११२॥
अरोचकं निहन्त्याशु तथा शूलं सुदारुणम् ।
आध्मानं पक्तिशूलञ्च विष्टम्भाजीर्णकं तथा ॥११३॥
चिञ्चिकाभसितं द्राक्षाशर्कराभ्यां समन्वितम् ।
अवलीढं विशेषेण त्वरोचकहरं परम् ॥११४॥
अम्लिकाभसितं व्योषचूर्णेन परिशीलितम् ।
वह्निमान्द्यं निहन्त्याशु वाताजीर्णञ्च दारुणम् ॥११५॥
चिञ्चाक्षारः समरिचः शङ्खभूतिसमन्वितः ।
अतिसारे ग्रहण्याञ्च शिशूनान्तु प्रशस्यते ॥११६॥

अथ सैन्धवस्य नामानि ।

Na Cl

सैन्धवः सिन्धुलवणं सिन्धूत्थं सिन्धुदेशजम् ।
सिन्धूपलं सिन्धुभवं सैन्धवं सिन्धुमन्थजम् ॥११७॥
शीतशीवं शीतशिवं नादेयञ्च शिलात्मकम् ।
शिवं सितशिवञ्चैव वशिरञ्च निगद्यते ॥११८॥

अस्य गुणाः ।

सैन्धवं लवणं हृद्यं वृष्यं नेत्र्यं रुचिप्रदम् ।
पाचनं दीपनञ्चैव त्रिदोषशमनं परम् ॥११९॥
व्रणदोषहरं शीतं स्निग्धं लघु विबन्धजित् ।
मृदुर्वीर्ये पित्तहरं विबुधैः परिकीर्तितम् ॥१२०॥

सैन्धवस्य उत्पत्तिस्थानम् ।

पञ्चाम्बुवर्तिनः सिन्धोः पूर्वभागे विशेषतः ।
शिलोच्चयखनौ सिन्धूपलं समुपलभ्यते ॥१२१॥

सैन्धवनामानि—व्यवहृतप्रायाणि । शीतं शीतवीर्यम्, विबुधैः तन्त्रकारैः ॥ पञ्चाम्बुः पञ्जाबदेशः । शिलोच्चयखनौ इति स्वभावतः खनिजोऽयं लवणो न कृत्रिम इति भावः ॥१२१॥

5-11-40

अस्य आमयिकः प्रयोग ।

सैन्धवं खलु धत्तूरशिफया परिपेषितम् ।
उष्णीकृत्य प्रलिप्तं तु व्रणशोथहरं परम् ॥१२२॥

नारिकेललवणः ।

सुविपक्कं ससलिलं नारिकेलं समाहरेत् ।
अपनीय जटां वृद्धिपत्रेण स्फोटयेद् दृशम् ॥१२३॥
जातरन्ध्रान्नारिकेलान्नीरं सर्वं परित्यजेत् ।
सुचूर्णितं सैन्धवन्तु दशतोलकसंमितम् ॥१२४॥
निक्षिप्य रन्ध्रमार्गेण ततो रन्ध्रं निरोधयेत् ।
वसनेन समाच्छाद्य परितो लेपयेन्मृदा ॥१२५॥
रौद्रयन्त्रे विशोष्याथ पुटयेत्तु महापुटे ।
तद्गोलकं स्वाङ्गशीतं प्रयत्नेन समाहरेत् ॥१२६॥
सैन्धवं कज्जलीवर्णं कपालांशोज्झितं हरेत् ।
लवणो नारिकेलाख्यः समाख्यातो भिषग्वरैः ॥१२७॥

अस्य गुणाः ।

लवणो नारिकेलाख्यः पाचनः पित्तनाशनः ।
अम्लपित्तहरः कामं पित्तशोषजशूलनुद् ॥१२८॥
वातजं पित्तजं वापि श्लेष्मजं सन्निपातजम् ।
शूलञ्च परिणामोत्थं नाशयेदविकल्पतः ॥१२९॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

लवणो नारिकेलाख्यो माषकद्वयसंमितः ।
नृसारयवजोपेतः पित्तशोषजशूलनुत् ॥१३०॥

अर्कलवणम् ।

सुचूर्णितं सैन्धवन्तु समार्कदलसंयुतम् ।
अन्तर्धूमं पचेद्धीमान् स्वाङ्गशीतमथोद्धरेत् ॥१३१॥

धत्तूरशिफा धत्तूरमूलम् ॥१२२॥

नारिकेललवणनिर्माणप्रकारः—ससलिलमिति शुष्कफलपरिहाराय । जटां उपरितनशुष्कप्रायतृणोच्चयम् । रौद्रयन्त्रे आतपे इत्यर्थः । कपालं नरिकेलमज्जोपरि कठिनकाष्ठरूपमावरणम् । मारुतकोपात् पित्ताशये पित्तशोषस्तस्माज्जातं शूलमपनयतीति विशेषः । पित्तशोषलक्षणं यथा—"पित्ताशयगतं पित्तं शुष्कं मारुतकोपतः । कुर्यात् शूलादिकं घोरं पित्तशोषं तदुच्यते" ॥१२३-१३०॥

अर्कलवणम्—समार्कदलसंयुतं तुलायां लवणसमानार्कपत्रसंयुतम् ।

जायते खल्वसम्पिष्टं लवणं मलिनप्रभम् ।
आयुर्वेदाचार्यवर्यैर्नाम्नार्कलवणं मतम् ॥१३२॥

अस्य गुणाः ।

यकृत्प्लीहोदरहरं रुचिरं मलभेदनम् ।
विशेषतः समाख्यातं तन्त्रेऽर्कलवणं बुधैः ॥१३३॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

माषकार्द्धमितं त्वर्कलवणं कोष्णवारिणा ।
पथ्याशिभिस्तु पुरुषैः सततं परिशीलितम् ॥१३४॥
वातिकं श्लैष्मिकं वापि सज्वरं वापि विज्वरम् ।
सकोष्ठबद्धं व्यथया चीत्कारयुतयापि वा ॥१३५॥
संयुक्तं कठिनस्पर्शं ह्यतीसारादिवर्जितम् ।
यकृद्दाल्युदरं नूनं प्लीहोदरमलं हरेत् ॥१३६॥

अथ सामुद्रलवणस्य नामानि ।

सामुद्रं लवणं ख्यातं समुद्रजलसम्भवम् ।
समुद्रजं सागरजं मतं सामुद्रकञ्च तत् ॥१३७॥

अस्य गुणाः ।

समुद्रलवणं हृद्यं रुच्यं स्निग्धञ्च दीपनम् ।
सक्षारं भेदि वातघ्नं नात्युष्णं नातिशीतलम् ॥१३८॥

सामुद्रलवणस्य परिचयः ।

समुद्रजलसंशोषाल्लवणं जायते तु यत् ।
सामुद्रं लवणं तत्तु समाख्यातं भिषग्वरैः ॥१३९॥

अथ बिडलवणस्य नामानि ।

बिडं कृत्रिमकञ्चैव सुपाक्यं द्राविडन्तथा ।
आसुरञ्च विटञ्चाथ धूर्तञ्च कृतकं मतम् ॥१४०॥

अस्य गुणाः ।

बिडं रुच्यञ्च तीक्ष्णोष्णं सूक्ष्मं लघु च दीपनम् ।
सक्षारं हृद्यमूर्ध्वाधःकफवातानुलोमनम् ॥१४१॥

मलिनप्रभमिति कृष्णवर्णम् । यकृत्प्लीहोदरहरं विशेषतः । कोष्णवारिणा प्रयोगः । चीत्कारयुतया व्यथया इति असहतीव्रपीडयेति यावत् । प्लीहोदरं अलम् इति च्छेदः । अलमत्यर्थम् ॥१३१-१३६॥

अथ सामुद्रलवणपरिचयः—ख्यातं प्रसिद्धम् । समुद्रजलसंशोषादिति तस्योत्पत्तिपरिचयः ॥१३७-१३९॥

अथ बिडलवणपरिचयः—कृत्रिमकं न स्वाभाविकमपि तु योगविशेष-

अजीर्णानाहविष्टम्भहरं शूलविबन्धजित् ।
हृद्गौरवप्रशमनं वातघ्नञ्च प्रकीर्तितम् ॥१४२॥

बिडलवणस्य प्रथमो निर्माणप्रकारः ।

वस्वक्षिसेरकमितं लवणं रोमकाभिधम् ।
पञ्चाशत्तोलकमितं चूर्णमामलकोद्भवम् ॥१४३॥
समादाय भिषग्वर्यस्ततः सम्मेलयेद्भृशम् ।
ततः खल्वस्य चूर्णस्य चतुर्थांशं विधानवित् ॥१४४॥
मृल्लिप्तायां चुद्रकण्ठ्यां हण्डिकायां तु विन्यसेत् ।
चुल्लिकायां निधायाथ विधानज्ञो भिषग्वरः ॥१४५॥
प्रज्वाल्य तीव्रज्वलनं पचेद्धोराद्वयं भिषक् ।
हण्डिकाया मध्यभागो यावदायाति रक्तताम् ॥१४६॥
क्षिपेत्ततः क्रमेणेह शेषं चूर्णं भिषग्वरः ।
प्रखरेणानलेनाथ यामद्वितयमात्रकम् ॥१४७॥
विपाचयेदविरतं रसतन्त्रविधानवित् ।
स्वतः शीते च लवणं बिडाख्यन्तु समाहरेत् ॥१४८॥
चतुर्विंशतिसङ्ख्याकसेरकप्रमितं शुभम् ।
ततः सर्वेषु योगेषु योजयेद्भिषजां वरः ॥१४९॥

बिडलवणस्य द्वितीयो निर्माणप्रकारः ।

अशीतितोलकमितं लवणं रोमकाभिधम् ।
चूर्णमामलकोद्भूतं दशतोलकसंमितम् ॥१५०॥
मृल्लिप्तहण्डिकायां तु विन्यस्य प्रखराग्निना ।
यामद्वयं विपाच्याथ स्वाङ्गशीतमथोद्धरेत् ॥१५१॥
बिडाभिधं तु लवणं रसतन्त्रविधानवित् ।
अनुभूतोऽतिसुगमः प्रकारोयम्प्रकाशितः ॥१५२॥

नातमित्यर्थः । कफवातयोरुपर्य्यधो यथामार्गं प्रवर्तनात् अनुलोमकम् । वातघ्नञ्च प्रकीर्तितं पूर्वतनैरिति शेषः ॥१४०-१४२॥

निर्माणप्रकारः कृत्रिमत्वादस्य निर्दिष्टः—रोमकलवणं २८ सेरकम्, आमलकचूर्णम् ५० तोलकम्, यथानिर्देशं पाकः, पूर्वं चतुर्थांशमात्रपाकः । अत्र च लवणजलांशशोषात् आमलकीचूर्णभस्मीभावाच्च २४ सेरकामितं लवणमवशिष्यते इति विशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥१४३-१४९॥

द्वितीयो निर्माणप्रकारः सुगमो व्याख्यासमपाठः ॥१५०-१५२॥

अथ सौवर्चललवणस्य नामानि ।

सौवर्चलं च रुचकं रुच्यकं हृद्यगन्धकम् ।
अक्षञ्च कृष्णलवणं वै काललवणं स्मृतम् ॥१५३॥

अस्य गुणाः ।

सौवर्चलं मतं हृद्यं पाचनं दीपनं परम् ।
रोचनं भेदनञ्चापि विशदं वातनाशनम् ॥१५४॥
सस्नेहं लघु गुल्मघ्नं तूर्ध्ववातानुलोमनम् ।
विबन्धानाहशूलघ्नं जन्त्वरोचकनाशनम् ॥१५५॥

सौवर्चललवणस्य निर्माणप्रकारः ।

विशुद्धं स्वर्जिकाक्षारं चतुष्पलमितं हरेत् ।
द्रावयेदथ यत्नेन तोयेऽष्टपलसंमिते ॥१५६॥
यातीह द्रावतां यावान् तावन्तं सैन्धवं ततः ।
सर्जिकाया द्रवे यत्नान्निक्षिपेद्भिषजां वरः ॥१५७॥
ततः सुविमले पात्रे न्यस्य चुल्ल्यां निधापयेत् ।
पचेत्तीव्राग्निना कामं तोयञ्च परिशोषयेत् ॥१५८॥
निःशेषं सलिलं ज्ञात्वा किञ्चित्कालं पुनः पचेत् ।
पाकशेषे च लवणं रुचकाख्यं समाहरेत् ॥१५९॥

अथ रोमकलवणस्य नामानि ।

रोमकं रोमलवणं रौमञ्च रौमकं मतम् ।
शाकम्भरीयञ्च गडं साम्भरं सम्भरोद्भवम् ॥१६०॥

रोमकस्य उत्पत्तिस्थानं निर्वचनञ्च ।

यस्माज्जज्ञे विशेषेण रोमानद्यन्तिके पुरा ।
तस्माद्भिषग्वरैरेतद्रोमकं परिकीर्तितम् ॥१६१॥
शाकम्भरह्रदोद्भूतजलाद्यस्मात्प्रजायते ।
तस्मादेतद्भिषग्वर्यैर्मतं शाकम्भरीयकम् ॥१६२॥

अस्य गुणाः ।

साम्भरं लवणं ख्यातं भेदनं दीपनं परम् ।
अत्युष्णं लघु तीक्ष्णञ्च कटुपाकि च पित्तलम् ॥१६३॥

सौवर्चलम्—विशदं पैच्छिल्यरहितम् ॥१५३-१५५॥

सौवर्चलस्यापि कृत्रिमत्वान्निर्माणप्रकारनिर्देशः—यावत्परिमाणं द्रवतां याति तावन्तम्, यत्नादिति किञ्चित् किञ्चित् लवणस्य क्रमशः प्रक्षेपाद् इति भावः किञ्चित्कालं पुनः पचेदिति तीव्राग्निना इति शेषः ॥१५६-१५९॥

रोमकम्—रोमानदीसमीपे जायमानत्वात् । शाकम्भरह्रदोऽजमेरनिकटवर्ती

मलदोषहरं सूक्ष्ममर्शोघ्नं वातनाशनम् ।
कफप्रणाशनञ्चैव विशदं कोष्ठशोधनम् ॥१६४॥

अथ लवणद्रावकस्य नामानि ।

लवणद्रावकः ख्यातो लवणाम्लसमाह्वयः ।
पटुद्रावश्च कथितः पटुकद्रावकस्तथा ॥१६५॥

लवणद्रावस्य निर्माणप्रकारः ।

सुचूर्णितं सैन्धवन्तु भाजने भर्जयेद्भिषक् ।
जलीयांशे विनिष्क्रान्ते चुल्लीतस्त्ववतारयेत् ॥१६६॥
षड्भागसंमितञ्चाथ भृष्टचूर्णितसैन्धवम् ।
काचकुप्यां निधायाथ विधानज्ञो भिषग्वरः ॥१६७॥
रुद्रभागमितञ्चात्र गन्धकद्रावकं शुभम् ।
शनैः शनैस्तु निक्षिप्य चुल्लिकायां निधापयेत् ॥१६८॥
ततोऽस्यां काचनलिकामुखमेकं निवेशयेत् ।
अपरञ्च मुखं तस्यास्तोयपूर्णोदरार्द्धके ॥१६९॥
नीरपूरितपात्रस्थे काचकुम्भेऽपरे न्यसेत् ।
अतिमन्दानलेनाथ पचेत्खलु विधानवित् ॥१७०॥
तिर्यङ्निपातितं चाथ बाष्परूपेण सञ्चितम् ।
तोयाभं लवणद्रावं रसवैद्यः समाहरेत् ॥१७१॥

सजललवणद्रावकस्य निर्माणप्रकारः ।

अनलनयनवर्त्म-प्राप्तसङ्ख्याप्रमाणं ।
सलिलममलमादौ काचपात्रे निदध्यात् ॥१७२॥
तदनु खलु बिहायोयामिनीरत्नतुल्यं ।
विमललवणकाम्लं निक्षिपेद्वैद्यवर्यः ॥१७३॥
अयमेव समाख्यातस्त्वायुर्वेदविशारदैः ।
सजलो लवणद्रावो विविधातङ्कनाशनः ॥१७४॥

सजललवणद्रावकस्य गुणाः ।

लवणद्रावकस्तीक्ष्णो जाठराग्निप्रदीपनः ।
मूत्रदोषहरो बल्यो यकृद्दोषनिकृन्तनः ॥१७५॥

सांभरनाम्ना प्रसिद्धः ॥१६०-१६४॥

अथ लवणद्रावको नवीनैः परिभाषितः—भृष्टचूर्णितसैन्धवस्य ६ भागाः, गन्धकद्रावकस्य ११ भागाः । लवणद्रावकस्य चातितीक्ष्णत्वात् सजलद्रावनिर्माणं भक्षणयोग्यतासम्पादनाय । परिस्रुतं सलिलं २३ भागिकम्, लवणद्रावकं १० भागिकम् । अयं हि सजललवणद्रावः । स्पष्टमन्यत् ॥१६५-१७५॥

सजललवणद्रावकस्य मात्रा ।

आरभ्य पञ्चबिन्दुभ्यो कलाबिन्दुमितं परम् ।
युञ्जीत लवणद्रावं प्रचुरेणाम्भसा भिषक् ॥१७६॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

अन्नस्यामाशयस्थस्य विपाके तु द्वितीयके ।
लवणाम्लविहीनत्वाद् यदजीर्णं प्रजायते ॥१७७॥
तस्मिन्नजीर्णे मतिमान् रोगिणं कृतभोजनम् ।
दशबिन्दुमितं युक्त्या षट्द्रावन्तु पाययेत् ॥१७८॥
पानमात्रेण गात्राणां गौरवञ्चाप्यजीर्णकम् ।
नाशयित्वा बुभुक्षान्तु जनयत्याशु निर्भरम् ॥१७९॥
लवणद्रावकाधिक्यादामाशयसमुद्भवे ।
अजीर्णे लवणद्रावं भोजनादौ प्रयोजयेत् ॥१८०॥
सक्षारे खलु प्रस्रावे क्षारमेहे च युक्तितः ।
शीलितो लवणद्रावो निर्दिष्टातङ्कनाशनः ॥१८१॥
शीलितस्तु षट्द्रावः शुष्कजिह्वं हतस्वरम् ।
मृदुप्रलापसहितं हृद्दौर्बल्यसमायुतम् ॥१८२॥
अस्पष्टनाडिकं चैव कदाचिद् द्रुतनाडिकम् ।
मूत्रणे प्रस्रवद्गूथं नाशयत्यान्त्रिकज्वरम् ॥१८३॥
सततं लवणद्रावो मात्रया परिशीलितः ।
अफूकसेवनोद्भूतं दौर्बल्यं हन्ति निश्चितम् ॥१८४॥
सजलस्तु षट्द्रावः शीलितः प्रचुराम्भसा ।
अरुचिं वह्निमान्द्यं च नाशयत्यविकल्पतः ॥१८५॥

इति क्षारविशेषादिविज्ञानीयो नाम चतुर्दशस्तरङ्गः ।

मात्रा—पञ्चबिन्दुभ्यः षोडशबिन्दुपर्यन्तम् ॥१७६॥

आमाशयस्य लवणाम्लहीनत्वाज्जातमजीर्णञ्चेत् भोजनोत्तरमस्य प्रयोगः । लवणाम्लस्य आधिक्ये तु भोजनात् प्रागेवेति विशेषः । आन्त्रिकज्वरस्य च तासु तासु निर्दिष्टावस्थासु विशेषफलकरः । अहिफेनसेवनजातं दौर्बल्यमवश्यमपनयति । प्रचुराम्भसा शीलनं तीक्ष्णतापरिहाराय । एवं च अविकल्पतः निःसन्देहं अरुचिं मन्दाग्निञ्च नाशयतीति ॥१७७-१८५॥

अथ सुवर्णविज्ञानीयः पञ्चदशस्तरङ्गः ।

धातुपदस्य निर्वचनम् ।

खालित्यमथ पालित्यं कार्श्यं वार्द्धक्यमेव च ।
अपनीय दधत्येते देहं तद्धातवः स्मृताः ॥१॥

धातूनां नामपरिगणनम् ।

स्वर्णं तारं तथा ताम्रं वङ्गं सीसकमेव च ।
यशदं च तथा लोहं सप्तैते धातवः स्मृताः ॥२॥
सुवर्णचन्द्रलोहार्कवङ्गाहियशदायसम् ।
लोहसप्तकमाख्यातं सप्तलोहञ्च तन्मतम् ॥३॥

धातूनां सामान्यः प्रथमः शोधनप्रकारः ।

सूचीवेध्यानि पत्राणि धातूनान्तु समाहरेत् ।
यावद्वह्निप्रभाणि स्युस्तावद्वह्नौ प्रतापयेत् ॥४॥
स्नापयेत्तप्ततप्तानि काञ्जिके तु त्रिधा त्रिधा ।
तक्रे कुलत्थक्वथिते गोमूत्रतिलतैलयोः ॥५॥
एवं विशुद्धिमायान्ति स्वर्णाद्याः सप्तधातवः ।
समासतः समाख्यातमिदं सामान्यशोधनम् ॥६॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

प्रतप्तानि तु लोहानि रम्भामूलजले भिषक् ।
निषेचयेत्सप्तवारं विशुद्धयन्ति न संशयः ॥७॥

धातुपदसामान्यनिर्वचनं स्वर्णादीनामौषधप्रयोगयोग्यतासूचनाय । देहधारकत्वमेव हि धातूनां धातुत्वम् इति ॥१॥

धातूनां नामपरिगणनं खनिषूपलभ्यमानानाम् । मिश्रकधातुवर्णनं पृथक् करिष्यते । तारं रजतम्, सुवर्णचन्द्रलोहेत्यादिना प्रकारान्तरेण सप्तलोहनिर्देशः धातुलोहशब्दयोः परस्परं पर्य्यायनिर्णायकः । प्राचीनतन्त्रेषु लोहशब्देनापि सप्तानां परिगणनात् । तत्र चन्द्रलोहं रजतम् । अर्कः ताम्रम् । अहिः सीसकम् । स्पष्टमन्यत् ॥२-३॥

सामान्यः शोधनप्रकारः काञ्जिकतक्रादिना । तत्र नागवङ्गयशदानां गालितानां निषेको हरिद्रकान्तरे इति वक्ष्यते, इतरेषां पत्रात्मनैव, विशेषशोधनन्तु तत्र तत्र वक्ष्यत एव । एतच्छोधनञ्च कृत्रिमखनिजदोषयोः शान्त्यर्थम् । अथवा कदलीमूलजले सप्तधा निषेकादपि शुद्धिः । उक्तञ्चान्यत्रापि "सर्वलोहानि तप्तानि कदलीमूलवारिणा । सप्तवारं निषिक्तानि शुद्धिमायान्त्यनुत्तमाम् ।" इति ॥४-७॥

धातूनां सामान्यो मारणप्रकारः ।

मनःशिलागन्धकसूर्यदुग्धैः संमर्द्य खल्वे खलु सप्तलोहम् ।
वन्योत्पलाग्नौ पुटितं प्रयत्नादनुत्तमां याति मृतिं ह्यवश्यम् ॥८॥

अथ स्वर्णस्य नामानि ।

स्वर्णं सुवर्णं द्रविणं हिरण्यं कल्याणकं काञ्चनमग्निवर्णम् ।
मनोहरं हेम च भूषणार्हं तथाग्निबीजं कनकञ्च कौन्तम् ॥९॥
भृङ्गारमाङ्गल्यकजाम्बवानि जाम्बूनदं भर्म च जातरूपम् ।
चाम्पेयकं लोहवरञ्च रुक्मं चामीकरं हाटकसंज्ञमुक्तम् ॥१०॥

ग्राह्यसुवर्णस्य लक्षणम् ।

बालारुणारुणमलं ज्वलनप्रतप्तं
शाणोपले घुसृणचूर्णसमानवर्णम् ।
नाराचिकाधृतमलं गुरुतामुपेयात्
स्निग्धं तदेव कनकं कथितं तु जात्यम् ॥११॥

अपरं लक्षणम् ।

कोमलं रक्तपीताभं स्निग्धं शुल्बेन्दुवर्जितम् ।
गुरु चाखिलधातुभ्यो जात्या तत्स्वर्णमुत्तमम् ॥१२॥

अग्राह्यसुवर्णस्य स्वरूपम् ।

कठिनं लघु रूक्षञ्च कषे च्छेदेऽनले सितम् ।
तारताम्रसमायुक्तं स्वर्णं हेयं स्मृतं बुधैः ॥१३॥

प्रसङ्गात् सप्तानामपि मारणप्रकारः—सूर्यदुग्धं अर्कक्षीरम् । उक्तञ्चान्यत्र—"शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सप्तधातवः । म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा" इति ॥८॥

अथ विशेषतो वर्णनक्रमे प्रथमं सुवर्णनामानि—तन्त्रे व्यवहाराय ॥

बालारुणारुणं उदीयमानारुणसमशोभम्, शाणोपल इति निकषप्राणिण। घुसृणं कुङ्कुमम् । नाराचिका तुला । जात्यं उत्कृष्टम् । उक्तञ्च—"दाहेऽतिरक्तमथ यत् ससितं छिदायां काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे । स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां ग्राह्यं तदेव कनकं मृदु रक्तपीतम्" इति । अपरमपि लक्षणं वैशद्यार्थम्, तथा चाह शुल्बेन्दुवर्जितमिति ताम्ररजतसंयोगरहितम्, जात्या स्वभावतः । उक्तञ्च—"दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्" इति ॥११-१२॥

त्याज्यस्वर्णरूपम्—कषे छेदे अनले त्रिधापि श्वेतप्रभम् । उक्तञ्च—यच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदे सितं, श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम्" इति ॥१३॥

सुवर्णशोधनस्य प्रयोजनम्।

यस्मादशोधितं स्वर्णं हन्ति बुद्धिबलादिकम्।
करोति च बहून् रोगान् तस्मात्स्वर्णं विशोधयेत् ॥१४॥

सुवर्णस्य प्रथमः शोधनप्रकारः।

विततानि विशालानि कर्षैकप्रमितानि तु।
सूचीवेध्यानि पत्राणि सुवर्णस्य समाहरेत् ॥१५॥
ततः खल्वम्लपिष्टेन मृत्तिकापञ्चकेन वै।
तानि पत्राणि संलिप्य कपोताख्यपुटे पुटेत् ॥१६॥
स्वर्णं सप्तपुटैरेवं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम्।
श्यामिका हीयते चापि तारताम्रादियोगजा ॥१७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

कर्षोन्मितानीह दलानि हेम्नः खल्वम्लपिष्टेन ससैन्धवेन।
वन्योपलोत्थेन तु भस्मना वै प्रलेपयेल्लेपविधानदक्षः ॥१८॥
लेपं प्रशुष्कं प्रसमीक्ष्य वैद्यः शरावसंस्थानि तु कोकिलाग्नौ।
पुटेत्पुटे कुक्कुटसंज्ञके तु स्वर्णं भवेच्छोडशवर्णतुल्यम् ॥१९॥

तृतीयः शोधनप्रकारः।

सूचीवेध्यानि पत्राणि सुवर्णस्य समाहरेत्।
कर्तर्या कर्तयेच्चाथ कणान् सूक्ष्मांस्तु कारयेत् ॥२०॥
मृल्लिप्ते काचपात्रे च न्यसेत्स्वर्णकणांस्ततः।
त्रिपादिकायां विन्यस्य सुरादीपाग्निना पचेत् ॥२१॥
लवणद्रावकं तत्र निक्षिपेत्तु शनैः शनैः।
सोरकद्रावकञ्चाथ पूर्वद्रावस्य पादिकम् ॥२२॥
विधिज्ञो निक्षिपेद्यावद् द्रवतां याति काञ्चनम्।
किञ्चित्कालं पचेच्चाथ द्रावाधिक्यनिवृत्तये ॥२३॥

अशुद्धं सुवर्णं यस्मात् भक्षितं बुद्धिबलादिकं हन्ति तस्मात् शोधयेदिति। आहुश्च प्राञ्चः—"बलञ्च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये। असौख्यकार्येव सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात्" इति ॥१४॥

तत्र प्रथमः शोधनप्रकारः—मृत्तिकापञ्चकम् "वल्मीकमृत्तिका धूमं गैरिकञ्चेष्टिका पटु। इत्येताः मृत्तिकाः पञ्च" इत्युक्तम्। आहुश्च प्राञ्चः—"मृत्तिकाः पञ्च लुङ्गाम्लैः पञ्चवासरभाविताः। सभस्मलवणाः हेम्नः शोधन्यः पुटपाकतः" इति। एवं शोधनफलं श्यामिका हीयते इत्यादि ॥१५-१७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः—कोकिला अङ्गाराः। षोडशवर्णं उज्वलरक्तं सर्वांशशुद्धम् ॥१८-१९॥

तृतीयः शोधनप्रकारो नवीनैः परिभाषितः—काचपात्रस्य मृदा लेपः वह्नितापसहत्वसम्पादनाय। सुरादीपपरिचयः पूर्वमुक्तः। सुरादीपप्रयोगश्च स्थिर-

सलिलञ्चाथ निक्षिप्य पचेदथ विधानवित्।
सजलं चणकाम्लञ्च तावत्तत्र विनिक्षिपेत् ॥२४॥
यावत्खलु सुवर्णस्य चणकाम्लस्य योगतः।
अतिसूक्ष्मकणं चूर्णं पात्राधः पतितं भवेत् ॥२५॥
विनश्यत्यम्लता यावत् तावत्प्रक्षालयेज्जलैः।
संशोष्य चाथ मतिमान् विशुद्धं स्वर्णमाहरेत् ॥२६॥

विशुद्धस्वर्णस्य प्रयोगक्रमः।

विशोधितं सुवर्णन्तु रसतन्त्रविचक्षणः।
घृष्ट्वा च मण्डलीकृत्य तत्र तत्र प्रयोजयेत् ॥२७॥

घृष्टस्य विशुद्धस्वर्णस्य गुणाः।

विशुद्धं कनकं घृष्टं विषबाधाविनाशनम्।
मधुरं शीतलं नेत्र्यं गर्भस्थापनमुत्तमम् ॥२८॥
पित्तामयप्रशमनं हृद्दौर्बल्यहरं परम्।
अन्यभेषजसाहाय्यात् करोति विविधान् गुणान् ॥२९॥

सुवर्णमण्डलस्य नामानि।

सुवर्णमण्डलं स्वर्णमण्डलं स्वर्णपत्रकम्।
सुवर्णपटलं स्वर्णदलञ्चापि प्रकीर्तितम् ॥३०॥

सुवर्णमण्डलस्य गुणाः।

स्वर्णमण्डलमायुष्यं वह्निमान्द्यविनाशनम्।
आक्षेपशमनं नेत्र्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥३१॥
अम्लपित्तापहं हृद्यं विपाके स्वादुशीतलम्।
हिक्कानाहविषश्लेष्मक्षयशूलव्रणापहम् ॥३२॥

तापदानाय। शनैः शनैः लवणद्रावकप्रक्षेपः सुवर्णगालनयोग्यताज्ञानाय। चणकाम्लकं चणकक्षुपनिपतितावश्यायपाकजातम् "Oxalic Acid" इत्याङ्गलभाषायाम्। स्पष्टमन्यत् ॥२०-२६॥

विशोधितस्य सुवर्णस्य शिलादौ घृष्ट्वा मण्डलीकृत्यातिसूक्ष्मपत्ररूपेण च ॥२७॥

घृष्टस्य अपक्वस्यैव शुद्धस्य केवलं सुवर्णस्य सेवने गुणाः—विषबाधाहरं विशेषतः, तथा शीतञ्च वीर्य्यतः स्पर्शतश्च, हृदयदौर्बल्यहरञ्च। सुवर्णमण्डलं अम्लपित्तापहमिति विशेषः। समानमन्यत्। सुवर्णपटलं सितया खण्डेन परिपेषितं तत्तद्रोगनाशकभेषजयोगेषु योज्यम्। आहुश्च प्राचीनाः—"अपक्वं हेम सङ्घृष्टं शिलायां जलयोगतः द्रवरूपन्तु तत्पेयं मधुना गुणदायकम्॥ यद्वापि तवकाख्यन्तु स्वर्णपत्रं विचूर्णितम्। मधुना सङ्गृहीतञ्चेत् सद्यो हन्ति विषादिकम्"

सुवर्णपटलस्य प्रयोगविधिः ।

सुवर्णपटलं सम्यक् सितया परिपेषितम् ।
तत्तद्रोगघ्नभैषज्ययुतं तत्तद्गदापहम् ॥३३॥

अथ सुवर्णलवणस्य नामानि ।

सुवर्णलवणं स्वर्णलवणञ्चापि तन्मतम् ।
हिरण्यलवणञ्चैव समाख्यातं भिषग्वरैः ॥३४॥

सुवर्णलवणस्य निर्माणप्रकारः ।

विशोधितं पावकभागमानं स्वर्णं तु सत्काचशरावसंस्थम् ।
सुराप्रदीपे विनिधाय चाथ मन्दानलेनेह पचेद्रसज्ञः ॥३५॥
शनैः शनैः संततमल्पमल्पं तुर्यांशसोराम्लकमिश्रितन्तु ।
क्षिपेद्विशुद्धं लवणाम्लमाराद्यावत्सुवर्णं द्रवतामुपैति ॥३६॥
द्रुतं सुवर्णन्तु विलोक्य शुद्धं दिग्भागिकं सिन्धुभवं क्षिपेच्च ।
नारङ्गरङ्गन्तु जले विशुष्के सुवर्णपूर्वं लवणं हरेद्वै ॥३७॥

ततः सुवर्णलवणं काचकुप्यां निधापयेत् ।
अथ निर्दिष्टकार्येषु जले संद्राव्य योजयेत् ॥३८॥

सुवर्णलवणस्य गुणाः ।

सुवर्णलवणं वृष्यं दोषत्रितयकोपजित् ।
तुवरं स्वादु तिक्तञ्च सलिले च द्रवीभवेत् ॥३९॥
पुष्पावरोधं मधुमेहबाधां चिरन्तनञ्चापि फिरङ्गरोगम् ।
अपस्मृतिं श्वासमथोग्रवेगं क्लैब्यं तथोन्मादमलं निहन्यात् ॥४०॥

सुवर्णलवणस्य मात्रा ।

खशरांशाद्रक्तिकाया विंशांशप्रमितं शुभम् ।
युञ्जीत स्वर्णलवणं बलकालाद्यपेक्षया ॥४१॥

इति । "न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद् विषम्" इति च वाग्भटः ॥२८-३३॥

अथ नवीनपरिभाषानिर्दिष्टस्य सुवर्णलवणस्य प्रकारः—विशोधितमिति तृतीयशोधनप्रकारेण । पावकोऽग्निः "त्रयोऽग्नय" इति स्मरणात् । पावकभागमानं त्रिभागम्, तुर्य्यांशं चतुर्थांशं लवणाम्लापेक्षया, दिशो दश, ततश्च दशभागिकं लवणं सैन्धवाख्यम्, तच्च अत्यन्तनिर्मलं ग्राह्यम्, नारङ्गरङ्गं रक्तपीतवर्णम् । जले द्रावणप्रकारोऽनुपदमेवोक्तः ॥३४-३८॥

अलं अत्यर्थम् । इदं अजीर्णजनिते चिरन्तने आध्मानेऽपि सहस्रशो दृष्टफलम् ॥३९-४०॥

खशरांशः पञ्चाशत्तमो भागः, तस्मादारभ्य विंशतिभागपर्य्यन्तं मात्रास्य ॥

अस्य प्रयोगक्रमः ।

सुवर्णलवणं गुञ्जोन्मितं खलु समाहरेत् ।
सार्द्धकोलद्वयमिते जले संद्रावयेद्भिषक् ॥४२॥
तस्माज्जलाद्भिषग्वर्यो बिन्दून् भास्करसंख्यकान् ।
तत्तन्निर्दिष्टरोगेषु विधानज्ञः प्रयोजयेत् ॥४३॥
भिषक् सुवर्णलवणं त्वासवादौ प्रयोजयेत् ।
रसौषधेषु च प्राज्ञो न कदाचित् प्रयोजयेत् ॥४४॥

अथ सुवर्णमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

कर्षोन्मितं शोधितमग्निबीजं न्यसेत्कुमुद्यां भिषजां वरेण्यः ।
संद्रावयेच्चाथ हि कोकिलाग्नौ सद्वङ्कनालानिलसुप्रदीप्ते ॥४५॥
द्रुतं सुवर्णन्तु ततो विलोक्य क्षिपेत्समं तत्र मृतं रसेशम् ।
लुङ्गद्रवेणाथ विमर्द्य सम्यक् सुश्लक्ष्णचूर्णञ्च ततो विदध्यात् ॥४६॥
ततः सुवर्णप्रमितं विशुद्धं क्षिपेद्विधिज्ञो रसगर्भचूर्णम् ।
पुटेत्पुटे कुक्कुटसंज्ञके च मार्तण्डवारं भिषगप्रमत्तः ॥४७॥
एवं नातिचिरादेव काञ्चनं याति पञ्चताम् ।
सुश्लक्ष्णं कुङ्कुमच्छायं निश्चन्द्रञ्च भवत्यलम् ॥४८॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विशुद्धस्वर्णपत्राणि कर्षैकप्रमितानि च ।
समादाय समं सूतं दत्त्वा संमर्दयेद् दृढम् ॥४९॥
निम्बुद्रवेण सम्पेष्य सम्यक् प्रक्षालयेत्ततः ।
हिङ्गुलं गन्धकञ्चाथ शिलाञ्च नवसादरम् ॥५०॥

प्रयोगक्रमः—सुवर्णलवणं १ गुञ्जा, जलं २॥ तो० मेलयेत्, द्वादशबिन्दवोऽस्य मात्रा । पुनर्जले आसवादौ वा मेलयित्वा च पेयेति । रसौषधेषु प्रयोगयोग्यन्तु भस्मैवेति विशेषः ॥४२-४४॥

अथ क्रमप्राप्तः भस्मीकरणप्रकारः—अग्निबीजं स्वर्णम्, रसेशं पारदम्, लुङ्गद्रवः मातुलुङ्गरसः, रसगर्भचूर्णं शुद्धहिङ्गुलक्षोदः, मार्तण्डवारं द्वादशवारम्, अत्र च प्रतिवारं केवलं हिङ्गुलक्षेपः, पारदभस्मनस्त्वेकवारमेवेति । अत्र हि स्मरणीया प्राचीनपरिभाषा—"रसीभवन्ति लोहानि मृतानि सुरवन्दिते ! । विनिघ्नन्ति जराव्याधीन् रसयुक्तानि किम्पुनः ॥ लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभस्मना । मध्यमं मूलिभिः प्रोक्तमधमं गन्धकादिभिः ॥" "अरिलोहेन मारणं दुर्गुणप्रदम्" इति च ॥४५-४८॥

अपरः प्रकारः—सूतं हिङ्गुलोत्थं शोधितम्वा, प्रक्षालनञ्च वर्णोज्ज्वलता-

पृथक् पृथक् कर्षमितं निक्षिप्याम्लेन मर्दयेत् ।
संशोष्य चातपे सम्यक् श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ॥५१॥
पुटेत्तावत्प्रयत्नेन यावन्निश्चन्द्रिकं भवेत् ।
इत्थं स्वल्पपुटैरेव काञ्चनं याति पञ्चताम् ॥५२॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

स्वर्णपत्राणि शुद्धानि समादाय भिषग्वरः ।
कर्तर्या कर्तयेच्चाथ कणान् सूक्ष्माँस्तु कारयेत् ॥५३॥
स्वर्णतुल्यं रसं दत्त्वा खल्वे सम्मर्दयेद् दृढम् ।
निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य बहुशः क्षालयेद्भिषक् ॥५४॥
कुनटीं रससिन्दूरं स्वर्णतुल्यं विनिक्षिपेत् ।
सुवर्णपादिकञ्चैव मृतं कनकमाक्षिकम् ॥५५॥
रविदुग्धेन सम्पेष्य श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ।
पुटेत्तावद्विधानज्ञो यावन्निश्चन्द्रिकं भवेत् ॥५६॥
एवं स्वल्पपुटैरेव कनकं मृतिमाप्नुयात् ।
निश्चन्द्रिकञ्च मसृणं स्वर्णभस्म भवेच्छुभम् ॥५७॥
द्वितीयादिपुटेष्वत्र मृतं कनकमाक्षिकम् ।
न निक्षिपेद्विधानज्ञो रहस्यमिदमीरितम् ॥५८॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

शुद्धेषु स्वर्णपत्रेषु समानं शुद्धपारदम् ।
दत्त्वा सम्पेषयेदम्लैः सुचिरं क्षालयेत्ततः ॥५९॥
संशोष्य गन्धकं दत्त्वा पुटेत्पुटविधानवित् ।
एवं चतुर्दशपुटैः सुवर्णं मृतिमाप्नुयात् ॥६०॥
षोडशांशं प्रतिपुटं रसेशं ह्रासयेद् बुधः ।
अन्यथा पञ्चतां नैति रहस्यमिति दर्शितम् ॥६१॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

सूचीवेध्यानि पत्राणि सुवर्णस्य समाहरेत् ।

रक्षार्थम् । अत्र च प्रतिवारं पारदादीनां क्षेपः । पुटनञ्च लघुपुटेनैव । स्वल्पपुटैः यथासम्भवं सप्तभिः । निश्चन्द्रिकञ्च भस्मलक्षणम् ॥४९-५२॥

तृतीयः प्रकारः—बहुशः क्षालनं अवश्यं कार्यम्, अन्यथा वर्णहानिः । कुनटीं मनःशिलाम् । द्वितीयादिपुटेष्वत्र माक्षिकं न क्षिपेत् । अन्येषान्तु क्षेपो विधेय एवेति । व्याख्यासमानमन्यत् ॥५३-५८॥

चतुर्थो मारणप्रकारो व्याख्यातप्रायपाठः सरलप्रकारश्च, अन्यथा पञ्चतां नैति सुवर्णम् ॥५९-६१॥

रसेशं तत्समं दत्त्वा मर्दयेत्तु दिनत्रयम् ॥६२॥
निम्बूनीरेण संमर्द्य वारिणा क्षालयेद्दृशम् ।
श्वेतपाषाणचूर्णञ्च स्वर्णार्द्धं तत्र निक्षिपेत् ॥६३॥
जम्बीरस्य द्रवं दत्त्वा पेषयेच्च दिनत्रयम् ।
शोषयित्वा द्रवं सम्यक् विदध्यात् श्लक्ष्णचूर्णकम् ॥६४॥
शुद्धगन्धकचूर्णञ्च ततः स्वर्णोन्मितं क्षिपेत् ।
शरावसम्पुटे न्यस्य विदध्यात्सन्धिरोधनम् ॥६५॥
पुटेल्लघुपुटेनैव यावन्निश्चन्द्रिकं भवेत् ।
काञ्चनारत्वचोत्थेन वारिणा भावितं ततः ॥६६॥
पुटेत्त्रिधा लघुपुटे स्वाङ्गशीतं समाहरेत् ।
एवं जाम्बववर्णाभं भस्म हाटकजं भवेत् ॥६७॥
श्रीमत्परमपूज्येन धन्वन्तरिमहर्षिणा ।
भिषग्धिताय सुगमः प्रकारोऽयं निरूपितः ॥६८॥

मृतसुवर्णस्य गुणाः ।

मृतं सुवर्णं मधुरञ्च वृष्यं हृद्यञ्च नेत्र्यं परमञ्च मेध्यम् ।
रसायनं पुंसवनोपयोगि विषापहं कान्तिकरञ्च शस्तम् ॥६९॥

अपि च ।

स्वर्णं स्निग्धं मधुरमधुरं वृष्यमायुष्यमग्र्यं
वर्ण्यं बल्यं विषगरहरं त्वन्त्रशोषक्षयघ्नम् ।
रुच्यं पुण्यं पवनशमनं दीपनञ्चातिकेश्यं
हन्यादेतन्नियतमचिरादेव रोगानशेषान् ॥७०॥

विशिष्टा गुणाः ।

मृतं सुवर्णं शिशिरं वयःस्थापनमुत्तमम् ।
स्मृतिप्रदं परञ्चैव त्रिदोषज्वरनाशनम् ॥७१॥

पञ्चमो मारणप्रकारः—श्वेतपाषाणं "सङ्गमर्मर" इति ख्यातम्, अत्र च श्वेतपाषाणस्यैकवारमेव क्षेपः । प्रतिवारन्तु पारदगन्धकयोरिति विशेषः । श्रीमत्परमपूज्येनेति सम्प्रदायनिर्देश आदरार्थम् ॥ व्याख्यासमानमन्यत् ॥६२–६८॥

अथ मृतसुवर्णगुणाः—पुंसवनोपयोगि गर्भिण्यां पुंसवनकार्यकरम् । मधुरमधुरं अत्यन्तमधुरम् । अशेषान् रोगान् हन्यादिति, तथा च सस्मरुः प्राञ्चः "सर्वौषधिप्रयोगेण व्याधयो न गता हि ये । कर्मभिः पञ्चभिश्चापि सुवर्णं तेषु योजयेत् ॥ शिलाजतुप्रयोगैस्तु ताप्यसूतकयोस्तथा । अन्यै रसायनैश्चापि प्रयोगो हेम्न उत्तमः" ॥६९–७०॥

विशेषतो गुणनिर्देशः शिष्यमतिवैशद्यार्थः सर्वत्रानुसन्धेयः प्राचीनतन्त्रा-

सौन्दर्यं मुखलावण्यं ललनानां विवर्धयेत् ।
चित्तहारित्वमङ्गेषु जनयेच्च विशेषतः ॥७२॥
मृतं सुवर्णं सुस्निग्धं वाग्विशुद्धिकरं परम् ।
चिन्ताशोकभयक्रोधसम्भूतामयनाशनम् ॥७३॥
शिरोदेशे प्रवृद्धान्तु रक्तसञ्चरणक्रियाम् ।
आत्मघाताभिलाषां च प्राबल्येन समुत्थिताम् ॥७४॥
अस्थिक्षतं त्वस्थिशोथं तथा जङ्घास्थिवेदनाम् ।
फिरङ्गजां मुष्कमांसवृद्धिश्चापि चिरन्तनीम् ॥७५॥
उन्मादमथ वैचित्यं योषापस्मारकं तथा ।
चित्तोद्वेगं भ्रमं ग्लानिं नाशयेदविकल्पतः ॥७६॥
हृद्वेपनप्रशमनं मुष्कशोथप्रणाशनम् ।
अस्थिशोषहरं चैव मूर्छायपरिकृन्तनम् ॥७७॥
कासश्वासप्रशमनं परमोजोविवर्द्धनम् ।
अतीसारग्रहणिकापाण्ड्वामयनिषूदनम् ॥७८॥

अपि च ।

मृतं सुवर्णं शमयेन्नितान्तं प्रसादसंज्ञं पवनं प्रवृद्धम् ।
क्षीणं तथैनं परिबृंहयेच्च समं समं पोषयतीह काये ॥७९॥
प्रक्षीणमेधास्मृतिपाटवानां प्रशुष्यदाम्लानकलेवराणाम् ।
प्रमुह्यतां शास्त्रगतौ च नित्यं यूनां शिशूनाञ्च परं प्रशस्तम् ॥८०॥

सुवर्णभस्मनो मात्रानिरूपणम् ।

समारभ्याष्टमाद् भागाद् रक्तिकाया भिषग्वरः ।

निर्दिष्टश्चेति । अत्र केचिद् भ्रान्ताः सुवर्णमुष्णं निरूपयन्ति, तन्न, अनुभवविरोधात् प्राचीनसंवादाच्च । उक्तं हि—"स्वर्णं स्निग्धकषायतिक्तमधुरं दोषत्रयध्वंसनं शीतं स्वादु रसायनञ्च रुचिकृच्चक्षुष्यमायुष्यदम् । प्रज्ञावीर्यबलस्मृतिस्वरकरं कान्तिं विधत्ते तनोः संधत्ते दुरितक्षयं श्रियमिदं धत्ते नृणां धारणात्" इति । अपि च "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादुतिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ॥ पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् ॥ विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोकजित् । अपक्वमपि संशुद्धं, पक्वं तत्तु रसायनम्" इति च । व्याख्यासमानमन्यत् । समं समं पोषयतीति—समं पवनं समं यथा स्यात्तथा पोषयति न न्यूनयति न वा वर्धयतीति भावः । शास्त्रगतौ प्रमोहश्च तदभिप्रायानधिगमात् । एतत्सेवनाच्च मनोमतिबलवृद्धिरतो भवति सामर्थ्यं शास्त्रतात्पर्य्यावधारणे इति ॥७१-८०॥

योजयेत्तुर्यभागान्तं मृतं स्वर्णं तु कालवित् ॥८१॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः।

बिल्वत्वक्स्वरसोपेतं रससिन्दूरसंयुतम्।
सुवर्णं शीलितं यत्नान्नाशयेद्वातिकज्वरम् ॥८२॥
पर्पटस्वरसोपेतं रससिन्दूरमिश्रितम्।
शीलितं तपनीयन्तु नाशयेत्पैत्तिकं ज्वरम् ॥८३॥
तुलसीरससंयुक्तं ससिन्दूरं निषेवितम्।
काञ्चनं ह्यचिरादेव कफज्वरमपोहति ॥८४॥
सक्षौद्रं साभ्रकं स्वर्णं मृतं खलु निषेवितम्।
अचिरादेव चिरजं जीर्णज्वरमपोहति ॥८५॥
बिल्वपेशिकया युक्तं सुवर्णन्तु सजीरकम्।
शीलितं नाशयेच्चूर्णमतीसारमसंशयम् ॥८६॥
रसपर्पटिकोपेतं सुवर्णं परिशीलितम्।
ग्रहणीं चिरसञ्जातां नाशयेदविकल्पतः ॥८७॥
गुडूचिकासत्त्वरजोविमिश्रं स्वर्णं सलोहं परिशीलितन्तु।
नवोत्थितं वा सुचिरोत्थितं वा पाण्डवामयं नातिचिरान्निहन्यात् ॥८८॥
साभ्रकं वा ससिन्दूरं समौक्तिकमथापि वा।
सुवर्णं नाशयेच्चूर्णं राजयक्ष्माणमुल्बणम् ॥८९॥
क्षीरकाकोलिकोपेतं चोपचीनीसमन्वितम्।
सुवर्णं शोधयेच्चूर्णं गर्भाशयमसंशयम् ॥९०॥

मात्रानिर्माणं बलकालापेक्षया योग्यम्—यद्यपि प्राचीनतन्त्रेषु "यववृद्ध्या प्रयोक्तव्यं हेम गुञ्जाष्टकम्" इत्युक्तम् तथापि तन्नाधुनोपयोगि इति सप्रौढि मात्रामानान्तरमुक्तमाचार्यैरिति। एवं, सर्वत्र। तदेतत् ध्वनयति कालवित् इत्यनेन पदेन ॥८१॥

अथ सुवर्णभस्मन आमयिकः प्रयोगः प्राचीनतन्त्रानिर्दिष्टप्रायः प्रकटित आचार्यैः। रक्ताङ्गं रक्तचन्दनम्, तुङ्गः पुन्नागः पद्मकेशरो वा, उत्पलं नीलोत्पलम्, यष्टी मधुयष्टी, समङ्गा मञ्जिष्ठा, रुधिरं कुङ्कुमम्, आदिपदेन रक्तशोधकवर्धक-चोपचीन्यादिद्रव्यपरिग्रहः। गायत्री खदिरः। रिष्टप्रादुर्भावेऽन्यःप्रयोगोऽपि तन्त्रान्तरे "मध्वामलकचूर्णन्तु सुवर्णञ्चेति तत्त्रयम्। प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसङ्कटात्" इति। मेधाभिवृद्धिं जनयेन्नितान्तमिति—उक्तं हि "मेधाकामस्तु वचया श्रीकामः पद्मकेसरैः। शङ्खपुष्प्या वयोर्थी च विदार्य्या च प्रजार्थकः" इति च। स्थिरा शालपर्णी, विदारी स्वनामख्यातः शुक्लकन्दः, वरदा अश्वगन्धा, अजरा कपिकच्छू॥ जीवनीयगणः—"जीवन्ती काकोल्यो मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च। ऋषभक-

गुडूचिकाकुङ्कुमसारिवाद्यैर्वनौषधैः शोणितशोधनीयैः ।
स्वर्णं प्रयुक्तं रसपुष्पयुक्तं हरेत्फिरङ्गं चिरजन्तु तूर्णम् ॥९१॥
शट्यादिभिः श्वासहरैर्द्रव्यैस्तु चरकोदितैः ।
स्वर्णं नातिचिरादेव नाशयेच्छ्वासमुल्बणम् ॥९२॥
धात्रीचूर्णसमायुक्तं सुवर्णं खलु शीलितम् ।
अम्लपित्तं निहन्त्याशु चिरोत्थमपि दारुणम् ॥९३॥
सिन्दूराभ्रसमायुक्तं सुवर्णं शङ्खिनीयुतम् ।
अपस्मारं निहन्त्याशु योषापस्मारकं तथा ॥९४॥
रससिन्दूरसंयुक्तं सुवर्णं परिशीलितम् ।
बलाक्वाथेन नियतं शीर्षवेपथुनाशनम् ॥९५॥
पुनर्नवाकज्जलिकायुक्तं सुमृतकाञ्चनम् ।
गोमूत्रेण प्रयुक्तं तु मुष्कशोथं विनाशयेत् ॥९६॥
द्राक्षाकणाकट्फलयष्टिकाभिः सुवर्णचूर्णस्य निषेवणेन ।
वाणी जयत्याशु रुतं विशेषात् पुंस्कोकिलानां मधुमादितानाम् ॥९७॥
रक्ताङ्गतुङ्गोत्पलयष्टिकाभिः सितासमङ्गारुधिरादिभिर्वा ।
स्वर्णं प्रयुक्तं खलु सुन्दरीणां लावण्यवृद्धिं प्रकरोत्यनल्पाम् ॥९८॥
विश्वालवङ्गमरिचैः सक्षौद्रैस्तु निषेवितम् ।
सुवर्णं नाशयेत्तूर्णमुन्मादन्तु त्रिदोषजम् ॥९९॥
धात्रीचूर्णयुतं स्वर्णं गायत्रीरसभावितम् ।
शीलितं चरमे काले हन्ति रिष्टान्यशेषतः ॥१००॥
सुवर्णचूर्णं परिशीलितन्तु वचामृताविश्वशतावरीभिः ।
षण्मासमात्रं तु निषेवणेन मेधाभिवृद्धिं जनयेन्नितान्तम् ॥१०१॥
मृतं सुवर्णं परिशीलयन्तः स्थिराविदारीवरदाजराभिः ।
मासत्रयेणैव कृशाः पुमांसः प्रपुष्टदेहाश्च बहुप्रजाः स्युः ॥१०२॥
सुवर्णचूर्णं परिशीलयन्तो धात्रीस्थिराविश्वपुनर्नवाभिः ।
अधृष्यदेहा बलिभिर्भवन्ति तारुण्यलावण्यविलासपूर्णाः ॥१०३॥
जीवनीयगणोद्दिष्टभेषजैः परिशीलितम् ।
सुवर्णं सर्वदा पुंसां जीवनीयं परं स्मृतम् ॥१०४॥
नागकेशरचूर्णेन सुवर्णं परिशीलितम् ।
ऋतौ सीमन्तिनीनान्तु गर्भधारणमुत्तमम् ॥१०५॥

जीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः" इत्युक्तः ॥ काकोल्यादिगणः—"काको

काकोल्यादिगणोद्दिष्टैर्यथासम्भवयोजितैः ।
भेषजैर्भक्षितं स्वर्णं स्तन्यसम्वर्द्धनं परम् ॥१०६॥
सताप्यभसितं स्वर्णं सितया सुविमिश्रितम् ।
नानायोगसमुद्भूतां विषबाधां व्यपोहति ॥१०७॥
निर्विषीचूर्णसंयुक्तं तपनीयं निषेवितम् ।
अचिरादेव नियतं विषबाधां व्यपोहति ॥१०८॥
पाटलाफलनीरेण सक्षौद्रं मृतकाञ्चनम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु हिक्का दोषत्रयोद्भवाः ॥१०९॥
सितोपलासमायुक्तं सुवर्णं परिशीलितम् ।
अस्थिशोषं त्वस्थिशोथं तथैवास्थिगतक्षतम् ॥११०॥
स्तनन्धयानां बालानां विशेषादस्थिवक्रताम् ।
दारुणामस्थिपीडां च नाशयत्यविकल्पतः ॥१११॥

गीतिका ।

जटिलारजोविमिश्रं परिशीलितं सुवर्णम् ।
विनिहन्ति शीर्षदेशे विततं प्रसादवातम् ॥११२॥
त्रिगुणाभ्रलोहमिश्रं वरुणाम्भसा सुवर्णम् ।
विनिहन्ति वृक्करोगं खलु दाहशोथयुक्तम् ॥११३॥
गिरिजत्वयोविमिश्रं रजतान्वितं सुवर्णम् ।
श्वयथुं जरायुसंस्थं विनिहन्ति सोपसर्गम् ॥११४॥
गगनायसा समेतं परिशीलितं सुवर्णम् ।
जठरस्थितं मलाख्यं विनिहन्ति वातमारात् ॥११५॥
रजनीपुनर्नवाढ्यं खलु शृङ्गवेरवारा ।
विनियोजितं सुवर्णं विनिहन्ति मुष्कशोथम् ॥११६॥

इति सुवर्णविज्ञानीयो नाम पञ्चदशस्तरङ्गः ।

र्ष्यौ मधुकं शृङ्गी मेदे द्वे जीवकर्षभौ। प्रपौण्डरीकमृद्वीका ऋद्धिवृद्धी तुगा सह॥ पयस्या पञ्चकं छिन्नेत्येष वर्गोऽतिबृंहणः। स्तन्यश्च जीवनीयश्च पित्तास्रानिलनाशनः” इत्युक्तः। निर्विषी तदाख्यः क्षुद्रकन्दविशेषः। जटिला जटामांसी। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥८२-११६॥

अथ रजतविज्ञानीयः षोडशस्तरङ्गः ।

रजतस्य नामानि ।

रजतं रुचिरं रौप्यं तारं सौधञ्च शुभ्रकम् ।
चन्द्रलोहं चन्द्रहासं रूपकं चन्द्रसंज्ञकम् ॥१॥

ग्राह्यरजतस्य स्वरूपम् ।

छेदे निकाषफलके दहने प्रकामं
रम्यञ्च शारदकलाधरमण्डलाभम् ।
नाराचिकाधूतमलं गुरुतामुपेयात्
स्निग्धं तदेव कथितं रजतन्तु जात्यम् ॥२॥

त्याज्यरजतस्य स्वरूपम् ।

दाहेऽतिमलिनं पीतं रक्तं रूक्षं लघु स्फुटम् ।
कठिनं सदलञ्चैव रजतं त्याज्यमुच्यते ॥३॥

प्रकारान्तरेण जात्यरजतस्य स्वरूपम् ।

निर्मलं पिच्छिलं स्निग्धं मृदुलं निर्दलं घनम् ।
शरदिन्दुनिभं यच्च रजतं जात्यमुच्यते ॥४॥

रजतशोधनस्य प्रयोजनम् ।

तारं विवर्द्धयति सर्गजगात्रतापं
वीर्यं विनाशयति हन्ति शरीरपुष्टिम् ।
विड्बन्धनं रचयतीह तथाङ्गसादं
ईषन्मृतं त्वपि मृतं यदि शुद्धिहीनम् ॥५॥

रजतस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

पत्रीकृतं तु रजतं ज्वलने प्रतप्तं
निर्वापयेन्मुनितरोः स्वरसे त्रिवारम् ।

रजतनामानि व्यवहार्य्याणि तन्त्रे । चन्द्रसंज्ञकं यावचन्द्रनामपर्य्यायम् ॥

जात्यं उत्कृष्टम् । उक्तञ्च प्राचीनैः—"गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम्" इति ॥ प्रकारान्तरेण जात्यरजतनिरूपणं व्याख्यावैशद्यार्थम् ॥२-४॥

रजतशोधनप्रयोजनम्—सर्गजं स्वाभाविकम् । प्राचीनैरप्युक्तम् "तारं शरीरस्य करोति तापं विड्बन्धतां यच्छति शुक्रनाशम् । वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम्" इति ॥५॥

रजतशोधनम्—अगस्त्यपत्रस्वरसे त्रिवारं निर्वापणेन । उक्तञ्च—"पत्री-

इत्थं विशुद्धममलं खलु चन्द्रलोहं
संयोजयेन्मृतिविधौ भिषजां वरेण्यः ॥६॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

प्रदीप्य वह्निं खलु चुल्लिकायां तस्यां कटाहञ्च ततो निदध्यात् ।
तदन्तरे चाथ वनोपलोत्थभूत्यालवालं परितो विदध्यात् ॥७॥
अथालवालस्य तु मध्यदेशे रौप्यं क्षिपेद्वै भिषजां वरेण्यः ।
तारोन्मितं शोधितसीसकञ्च निक्षिप्य दर्व्या परिचालयेच्च ॥८॥
द्रुतन्तु तारं त्वथ सीसकञ्च विलोक्य टङ्कं प्रददीत कामम् ।
सीसं मृतं धूमविवर्जितञ्च समाहरेद्रौप्यमलं विशुद्धम् ॥९॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

पत्तलीकृतपत्राणि राजतानि भिषग्वरः ।
वह्नौ प्रतापयेत्कामं वङ्कनालप्रदीपिते ॥१०॥
ततो निम्बूकजद्रावे चाङ्गेरीस्वरसेऽपि वा ।
स्नपयेत्तप्ततप्तानि भूयो भूयः प्रयत्नतः ॥११॥
यावद्राजतपत्राणि मार्दवं यान्ति निर्भरम् ।
वीतशङ्कस्ततो वैद्यो मारणाय प्रयोजयेत् ॥१२॥

अथ रजतदलस्य नामानि ।

चन्द्रलोहदलं चैव स्मृतं रजतमण्डलम् ।
तदेव तारपटलं मतं तारदलञ्च तत् ॥१३॥

अस्य गुणाः ।

चन्द्रलोहदलं शीतं तुवराम्लरसं सरम् ।
विपाकमधुरं बल्यं स्निग्धं रुच्यञ्च लेखनम् ॥१४॥
शुक्रमेहघ्नमायुष्यं वयःस्थापनमुत्तमम् ।
वृष्यं मेध्यं विशेषेण वातपित्तप्रणाशनम् ॥१५॥

रजतपटलानां प्रयोगः ।

ताम्बूलवीटिकादौ वा मिष्टान्नेषु विशेषतः ।

कृतन्तु रजतं प्रतप्तं जातवेदसि । निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि" इति ॥६॥

अपरः शोधनप्रकारः सुगमपाठः । टङ्कं टङ्कणम् । सीसं मृतमिति टङ्कणक्षेपाद् हठाग्नितापाच्च भस्मीभूतम् । तच्चाल्पं उड्डीनं भवति अवशिष्टञ्च भस्ममिलितं भवति। धूमवर्जितमिति यावत् सीसं तावत् धूमनिर्गम इति भावः ॥

तृतीयः शोधनप्रकारः—सर्वदा सुलभक्रमः । वीतशङ्कः अशुद्धिशङ्कारहितः ॥१०-१२॥

रजतदलं खण्डादिना सह निश्चन्द्रं यावन्निष्पेष्य शुक्रमेहादौ

साम्प्रतं विनियुज्यन्ते चन्द्रलोहदलानि तु ॥१६॥

रजतस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

कर्षद्वयमितं तारं विशुद्धन्तु समाहरेत् ।
रसेश्वरं तारतुल्यं निर्मलञ्च हरेद्भिषक् ॥१७॥
खल्वे सम्पेष्य यत्नेन पिष्टिकां कारयेत्ततः ।
निम्बूकस्वरसं दत्त्वा दिनमेकं सुपेषयेत् ॥१८॥
ततः प्रक्षालयेत्कामं सलिलेन भिषग्वरः ।
शुद्धं सौगन्धिकं तुल्यं तथैव नटभूषणम् ॥१६॥
निक्षिप्य चाथ सम्पेष्य श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ।
शरावसम्पुटे न्यस्य पुटेत्स्वल्पपुटे ततः ॥२०॥
एवं पुटत्रयेणैव रजतं मृतिमाप्नुयात् ।
भस्म सञ्जायते चैवं रक्तोत्पलसमप्रभम् ॥२१॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

रौप्यपत्राणि शुद्धानि समादाय भिषग्वरः ।
कर्तर्या कर्तयेच्चाथ कणान् सूक्ष्मांस्तु कारयेत् ॥२२॥
रौप्यपत्रमितश्चाथ तालं गन्धञ्च शोधितम् ।
निक्षिपेच्चाथ सम्पेष्य शरावद्वयसम्पुटे ॥२३॥
निधाय पुटयेद्यत्नात्पुटे कुक्कुटसंज्ञके ।
एवं पुटत्रयेणैव तारं यात्याशु पञ्चताम् ॥२४॥
भस्म सञ्जायते चैवं कालाञ्जनसमप्रभम् ।
एवं मृतं चन्द्रलोहं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२५॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

पत्तलीकृतपत्राणि राजतानि समाहरेत् ।
कर्तर्या कर्तयित्वा च कणान् सूक्ष्मांस्तु कारयेत् ॥२६॥
तारपत्रसमं सूतं गन्धञ्च विमलं हरेत् ।
कुमारीस्वरसं दत्त्वा सम्यक् सम्पेषयेद् बुधः ॥२७॥

प्रयोज्यम् ॥१३-१६॥

रजतस्याद्यो मारणप्रकारः—प्रक्षालयेत् कामं सलिलेन इति पिष्टिनैर्मल्यार्थम् । सम्पुटशरावकान्तर्लग्नन्तु रजतभस्म सावधानतया विलेख्यमिति । उक्तं हि—"विधाय पिष्टिं सूतेन रजतस्याथ मेलयेत् । तालं गन्धं समं शुद्धं तन्मर्द्यं निम्बुकद्रवैः ॥ गोलकीकृत्य संशुद्धं मूषायां स्वर्णवद् दृढम् । द्वित्रैः पुटैर्भवेद् भस्म योज्यमेतद् रसादिषु" इति ॥१७-२१॥

द्वितीयः प्रकारः—सुगमः ॥२२-२५॥

शरावसम्पुटे न्यस्य करीषाग्नौ पुटेद्भिषक् ।
एवं स्वल्पपुटैरेव रौप्यं याति हि पञ्चताम् ॥२८॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

पत्रीकृतं शुद्धतारं चतुस्तोलकसंमितम् ।
द्वितोलकामितं चैव सुमृतं स्वर्णमाक्षिकम् ॥२६॥
सुधादुग्धेन सम्पेष्य पेषयेद्याममात्रकम् ।
आतपे चाथ संशोष्य श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ॥३०॥
शरावसम्पुटस्थञ्च पुटेद्वन्योपलैर्भिषक् ।
एवं स्वल्पपुटैरेव रजतं मृतिमाप्नुयात् ॥३१॥
द्वितीयादिपुटेष्वत्र रसतन्त्रविचक्षणः ।
माक्षिकं न प्रयुञ्जीत रहस्यमिति कीर्तितम् ॥३२॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

शुद्धानि तारपत्राणि समादाय भिषग्वरः ।
विशोधितं हिङ्गुलं तु क्षिपेत्तारमितं भिषक् ॥३३॥
तथैव सुमृतं ताप्यं क्षिप्त्वा सम्पेषयेद् बुधः ।
निम्बूकस्वरसं दत्त्वा शुष्कचूर्णञ्च कारयेत् ॥३४॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा पुटयेत्तु प्रयत्नतः ।
एवं स्वल्पपुटैरेव रजतं मृतिमाप्नुयात् ॥३५॥
द्वितीयादिपुटेष्वत्र रसतन्त्रविचक्षणः ।
माक्षिकं न प्रयुञ्जीत रहस्यमिह कीर्तितम् ॥३६॥

षष्ठो मारणप्रकारः ।

समाहरेत्सुविमलतारपत्रकणोच्चयम् ।
निम्बूकद्रवसंशुद्धं निरम्लीकृतमिङ्गुलम् ॥३७॥
तारद्विगुणितं दत्त्वा पिष्ट्वा चूर्णञ्च कारयेत् ।
ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण पचेत्पाकविधानवित् ॥३८॥
भूयोभूयः पचेद्यावद्रजतं मृतिमाप्नुयात् ।
अधःस्थं सुमृतं तारं कृष्णाभमतिसुन्दरम् ॥३६॥
आहरेदूर्ध्वसंस्थन्तु रसेशञ्चातिनिर्मलम् ।
एवं मृतं चन्द्रलोहं तत्तद्योगेषु योजयेत् ॥४०॥

तृतीयः प्रकारस्तालकक्षेपरहितः प्रायश्चतुर्दशपुटैः साध्यश्चेति ॥२६–२८॥
चतुर्थः प्रकारो माक्षिकभस्मयोगी क्षुधावर्धकः उदरविकारहरश्च विशेषात् ॥
पञ्चमः प्रकारः माक्षिकभस्महिङ्गुलयोगजातसिद्धिः सुगमपाठः प्रायः ॥
षष्ठः प्रकारः—हिङ्गुलसाध्यः प्रयत्नैक्येऽपि कार्यद्वयसाधकः सरल
प्रायश्च ॥३७–४०॥

सप्तमो मारणप्रकारः।

राजतानि विशुद्धानि पत्राणीह समाहरेत्।
रसेश्वरं समं दत्त्वा पिष्टिकां कारयेत्ततः ॥४१॥
गौरीपाषाणचूर्णञ्च समं निक्षिप्य मर्दयेत्।
आतपे चाथ संशोष्य शुष्कचूर्णञ्च कारयेत् ॥४२॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा पुटेद् गजपुटेन तु।
पुटमेकं प्रदायाथ खल्वे सञ्चूर्णयेत्ततः ॥४३॥
हिङ्गुलं विमलञ्चैव तत्तुल्यं मेलयेद् बुधः।
एवं पुटद्वयं दद्याद्रसतन्त्रविचक्षणः ॥४४॥
एवं पुटत्रयेणैव रजतं मृतिमाप्नुयात्।
एवं मृतन्तु रजतं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥४५॥

मृतरजतस्य गुणाः।

तारं मृतं सुशिशिरं तुवरञ्च रुच्यं
स्निग्धं विपाकमधुरं परमञ्च मेध्यम्।
वर्ण्यं परं पवनहारि कफप्रणाशि
त्वम्लं सरं परमलेखनकञ्च वृष्यम् ॥४६॥
सुमृतं चन्द्रलोहन्तु वयःस्थापनमुत्तमम्।
बल्यं परं दाहहरं स्मृतिकान्तिविवर्द्धनम् ॥४७॥
तृष्णाशोषप्रशमनं परमञ्च रसायनम्।
भ्रमहारि विशेषेण गर्भाशयविशोधनम् ॥४८॥
पित्तामयप्रशमनं प्रमेहाद्यामयापहम्।
आयुष्यञ्च विशेषेण विष्टब्धाजीर्णनाशनम् ॥४९॥
मदात्ययात्ययकरं वह्निमान्द्यप्रणाशनम्।
विषघ्नं ज्वरहञ्चैव प्लीहोदरविनाशनम् ॥५०॥
क्षयक्षयकरं नाडीशूलापस्मृतिनुत् परम्।
हृद्यं खलु विशेषेण जाठरामयनाशनम् ॥५१॥

विशिष्टा गुणाः।

मृतन्तु तारं शमयेन्नितान्तं प्रकोष्ठगं वातमतिप्रवृद्धम्।

सप्तमः प्रकारः—शङ्खविषयोगसाध्यः निर्माणसुगमश्चेति। अत्र च भस्मावस्थायां शङ्खविषं नावशिष्यते इति समवधानीयम् ॥४१-४५॥

अथ मृतरजतगुणाः—सामान्यतः प्राचीनतंन्त्रेष्वपि निर्दिष्टप्रायाः विस्तरेणाचार्यैरुदाहृताः ॥४६-५१॥